

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧИЖОВ Олександр Ігорович

УДК 930.85 (477.52) ”1939/...”

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИХ ЗАКЛАДІВ НА СУМЩИНІ
(КІН. 30-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧ. ХХІ СТ.)

26.00.01 – теорія та історія культури
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. І. Чижов

Науковий керівник: **Святненко Анна Василівна** кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Чижев О. І. Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, 2017.

Дисертація присвячена дослідженню актуальної та маловивченої тематики розвитку музейних, клубних та бібліотечних закладів Сумщини наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – другому десятиріччю ХХІ ст. як невід’ємної складової загальноукраїнського культуротворчого процесу. Регіональна культурно-просвітня тематика Сумщини вперше стала предметом спеціального наукового дослідження. Дисертацію виконано на основі опрацювання широкого кола архівних документів, наукової та довідкової літератури, матеріалів періодичної преси. Значна частина архівних джерел, використаних при написанні даної роботи, раніше не вводилася до наукового обігу.

У роботі охарактеризована цілісна картина формування, розвитку та функціонування мережі культурно-просвітніх закладів Сумщини в окреслений період. З’ясовано передумови її створення. Визначено основні етапи розвитку закладів культури Сумщини. З’ясовані напрями, форми та методи роботи культурно-просвітніх закладів на цих етапах, а також практичні результати їхньої діяльності. Простежено динаміку змін основних показників діяльності музеїв, клубів та бібліотек регіону. З’ясовано внесок державних і громадських музеїв у розвиток та популяризацію краєзнавства на Сумщині. У контексті пам’яткоохоронних проблем регіону досліджено процес створення та окреслені проблеми функціонування історико-культурних заповідників Сумської області. Простежено зміни потенціалу клубних закладів у задоволенні культурних потреби населення в окреслений період. Проаналізовано характер якісних змін щодо забезпечення бібліотеками літературних запитів читачів на різних історичних етапах. Проведено порівняльний аналіз діяльності закладів культури, розглянуто їх взаємодію та вплив на формування культурного середовища Сумщини, а також на історію культури України загалом.

Вивчено роль державних інституцій та громадськості у розвитку культурно-просвітньої сфери регіону. Розглянуто вплив складних та неоднозначних суспільно-політичних та суспільно-економічних процесів в Україні досліджуваного періоду на розвиток закладів культури Сумщини. Узагальнено досвід діяльності музеїв, клубів і бібліотек області з метою надання практичних рекомендацій щодо подальшого розвитку культурно-просвітньої галузі.

Встановлено, що у Сумському регіоні бібліотечні заклади набули поширення ще наприкінці ХІХ ст., тоді як музейні та клубні заклади набули поширення за часів національно-визвольної боротьби українського народу 1917 – 1921 рр. зусиллями патріотичної інтелігенції. На момент створення Сумської області у 1939 р. численні культурно-просвітні заклади регіону виконували значний обсяг різноманітної роботи відповідно до їх призначення.

У дисертації зазначається, що у роки Другої світової війни мережу культурно-просвітніх закладів Сумської області було майже повністю знищено. Після війни процес відбудови роботи закладів культури, до якого було залучено широкі верстви населення, тривав до середини 50-х рр. ХХ ст. Розвиток культурно-просвітніх закладів у період із середини 50-х – до 90-х рр. ХХ ст. загалом характеризується позитивно: зростали різноманітні показники їх роботи, впроваджувались новації з метою оптимізації діяльності. Проте функціонування культурно-просвітніх закладів відбувалося в умовах суворої регламентації з боку державних та партійних органів, високого рівня заідеологізованості.

За державної незалежності з демократизацією українського суспільства перед закладами культури відкрилися нові перспективи розвиватись та пропонувати громадськості широкий спектр культурно-просвітніх, дозвіллевих та інших послуг. Значна увага у роботі культурно-просвітніх закладів стала приділятися відродженню української культурної спадщини, формуванню національної свідомості громадян. Та якщо музейні заклади за державної підтримки набули значного розвитку у незалежній Україні, то клубні і бібліотечні заклади через низку об'єктивних причин змогли реалізувати нові можливості лише частково.

Матеріали наукової розвідки можуть бути використані при складанні регіональних програм розвитку культурно-просвітнього сектору; у подальших дослідженнях питань історії вітчизняного культурного поступу; при підготовці наукових, навчальних та інших матеріалів з історії української культури, історії України, краєзнавства, музеєзнавства, пам'яткознавства, бібліотекознавства, культурології. На підставі аналізу багатогранного досвіду та нагальних проблем культурно-просвітніх закладів Сумщини запропоновано практичні рекомендації щодо оптимізації їх роботи та розвитку сфери культури області. Ці рекомендації спрямовані на оптимізацію фінансування культурно-просвітніх закладів, удосконалення юридичної бази у сфері культури, поліпшення організації роботи закладів культури, розширення використання електронних технологій, покращення державного регулювання розвитку культурно-просвітньої сфери області.

Ключові слова: культурно-просвітні заклади, Сумщина, історія культури, регіональна культура, музеї, історико-культурні заповідники, клуби, бібліотеки.

SUMMARY

Chijov O. I. Development of cultural and educational institutions in Sumy region (in the late 1930's and early XXI century). – Qualifying research paper printed as manuscript.

A dissertation in support of candidature for a degree in historical sciences (PhD) in specialty 26.00.01 – theory and history of culture. – National Academy Of Culture And Arts, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the research of relevant and not well-studied research topic of the museum, club, and library institutions development of Sumy region in the late 1930's – the second decade of the twenty-first century as an integral part of the pan-Ukrainian cultural process. Regional cultural and educational topic of Sumy region have become the research issue of special scientific research for the first time ever. The research is conducted by the use of a wide range of archival documents, scientific and reference literature, periodic materials. A lot of the archival sources mentioned in the paper have not previously introduced into scientific document interchange.

The paper describes an aggregate picture of the formation, development and functioning of the network of cultural and educational institutions of Sumy region in the predefined period. The preconditions of its creation are determined. The basic stages are determined for development of the cultural institutions of Sumy region. The directions, forms, and methods of cultural and educational institutions work, as well as the practical results of their activity, are determined at these stages. The change's dynamics is traced as the main indicators of activity of museums, clubs, and libraries of the region. The state and public museums contribution has been determined into the development and popularization of Sumy regional studies. The process of creation and outlining problems in functioning of historical and cultural preserves of the Sumy region has been researched in the frame of the memorial protection problems of the region. Changes in the club institutions potential of cultural need gratification for public are observed in the predefined period. The character of qualitative changes is analysed in ability for satisfying readers of literature requests in different historical stages by libraries. A comparative analysis of the cultural institution's activities, their interaction and influence on the formation of the cultural environment of Sumy region, as well as on the history of Ukrainian culture in general, is carried out. The role of state institutions and the public in the development of the cultural and educational sphere of the region is studied. The influence of complex and ambiguous socio-political and socio-economic processes in Ukraine of the studied period on the development of cultural institutions of Sumy region is considered. The experience of the museums, clubs, and libraries of the region is generalized in order to provide practical recommendations for the further development of the cultural and educational branch.

It is established that library establishments became more widely distributed at the end of the nineteenth century in the Sumy region, while museum and club facilities did the same during the national liberation struggle of the Ukrainian people from 1917 to 1921, made by the patriotic intelligentsia. At the time of the creation of the Sumy region in 1939, numerous cultural and educational institutions of the region perform a huge amount of diverse work accordingly their purpose.

During the years of the Second World War the network of cultural and educational institutions of the Sumy region was almost completely destroyed that is noted in the manuscript. The process of restoration of the cultural institution's work, to which the wider population of locals was involved, lasted after the war for the middle 1950's. Development of cultural and educational institutions is characterized positively in general in the period from the middle 1950's to the 1990's: various indicators of their work increased, innovations were introduced in order to optimize their activities. However, the functioning of cultural and educational institutions took place in conditions of strict regulation on the part of state and party members, and in a high level of ideologization.

Cultural institutions opened up new perspectives for the development and promotion of a wide range of cultural, educational, leisure and other services with the democratization of Ukrainian society in the period of state independence. Considerable attention is paid to the revival of the Ukrainian cultural heritage, the formation of the national consciousness of the citizens in the work of cultural and educational institutions. State-sponsored museum-based institutions have developed significantly in independent Ukraine, but club and library institutions, for a number of objective reasons, have only partially been able to realize new opportunities.

Scientific research materials of can be used in drawing up of regional programs for cultural and educational sector development; in further research on issues of the history of domestic cultural progress, in the preparation of scientific, educational and other materials on the history of Ukrainian culture, history of Ukraine, regional studies, musicology, memory studies, library science, cultural studies. Practical recommendations are offered for optimization of their work and development of the sphere of culture of the region, which are based on the analysis of multifaceted experience and urgent problems of the cultural and educational institutions of Sumy region. These recommendations are aimed at optimizing the financing of cultural and educational institutions, improving the legal framework in branch of culture, improving the organization of cultural institution's work, expanding the use of electronic technologies, and improving the state regulation of the cultural and educational sphere of region development.

Key words: cultural-educational establishments, Sumy region, cultural history, regional culture, museums, historical and cultural preserves, clubs, libraries.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Чижов О. І. Історико-культурні заповідники Сумської області : історія виникнення та перспективи розвитку / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2011. – № 1. – С. 178 – 182.

2. Чижов О. І. Виникнення та діяльність громадських музеїв на Сумщині у 50 – 80-х роках ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2011. – № 3. – С. 180 – 186.

3. Чижов О. І. Розвиток державних музеїв Сумської області у незалежній Україні / Олександр Ігорович Чижов // Наукові записки [Педагогіка. Історія] : зб. наук. статей / Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. С (100). – С. 263 – 272.

4. Чижов О. І. Клубна мережа Сумської області на сучасному етапі : стан, особливості діяльності та перспективи розвитку / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2012. – № 3. – С. 242 – 247.

5. Чижов О. І. Культурне життя Сумської області : особливості функціонування бібліотечних закладів наприкінці 30-х – на початку 50-х років ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2013. – № 1. – С. 238 – 243.

Статті у наукових фахових виданнях України,

включених до міжнародних науково-метричних баз

6. Чижов О. І. Розвиток та основні проблеми функціонування масових та універсальних бібліотек Сумської області : 90-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. /

Олександр Ігорович Чижов // Вісник Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККіМ. – К. : Міленіум, 2015. – № 1. – С. 200 – 204.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Чижов О. І. Створення історико-культурних заповідників на Сумщині в 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Культура і суспільство ХХІ століття : духовні, культурологічні, соціальні виміри : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 – 28 травня 2010 р. – К. : НАКККіМ, 2010. – С. 174 – 177.

8. Чижов О. І. До питання функціонування Конотопського та Глухівського музеїв / Олександр Ігорович Чижов // Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін : зб. матеріалів Всеукр. відкритої наук.-практ. конф, присвяч. пам'яті А. Ф. Кречківського, м. Суми, 7 – 9 квітня 2011 р. – Суми : Вінніченко М. Д., 2011. – С. 224 – 226.

9. Чижов О. І. Висвітлення діяльності музеїв на Сумщині в місцевій пресі у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Матеріали ІХ Всеукр. іст.-краєзнавчої конф. з міжнар. участю, м. Суми, 24 – 25 листопада 2011 р. – Суми : Вид-во СумДПУ, ім. А. С. Макаренка, 2011. – С. 225 – 227.

10. Чижов О. І. Формування клубної мережі Сумщини (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / Олександр Ігорович Чижов // Інновації як чинник суспільного розвитку : теорія та практика : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. у 2 ч., м. Суми, 30 – 31 травня 2012 р. – Суми, НІКО, 2012. – Ч. 2. – С. 141 – 143.

11. Чижов О. І. Діяльність обласних бібліотек Сумської області на початку 50-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Х Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Українська культура : виклики сьогодення” : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р. – К. : НАКККіМ, 2012. – С. 668 – 670.

12. Чижов О. І. Співпраця бібліотек Сумщини з зарубіжними культурно-просвітницькими установами у роки незалежності / Олександр Ігорович Чижов // Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-

теор. конф., присвяч. пам'яті видатного українського вченого, д-ра філос. наук, проф. Олександра Миколайовича Семашка, м. Київ, 11 – 12 квітня 2013 р. – К. : НАКККіМ, 2013. – С. 113 – 115.

13. Чижов О. І. Розвиток бібліотечної справи на Сумщині в умовах лібералізаційних процесів перебудови / Олександр Ігорович Чижов // XI Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Взаємодія культур і збереження розмаїття форм культурного самовираження в умовах глобалізації” : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 – 29 травня 2013 р. – К. : НАКККіМ, 2013. – С. 347 – 350.

14. Чижов О. І. Історіографія періоду незалежності. Розвиток культурно-просвітницьких закладів Сумщини в умовах незалежності України : історіографія питання / Олександр Ігорович Чижов // Перші наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 19 – 20 березня 2014 р. – К. : НАКККіМ, 2014. – С. 53 – 55.

15. Чижов О. І. Виникнення приватних музеїв та музеїв громадських організацій на Сумщині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Охорона культурної спадщини в Україні : аспекти соціокультурної взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф. в НАКККіМ, м. Київ, 5 – 6 червня 2014 р. – К. : НАКККіМ, 2014. – С. 155 – 157.

16. Чижов О. І. Формування музейної мережі Сумщини у першій чверті ХХ століття / Олександр Ігорович Чижов // Треті наукові читання, присвячені пам'яті доктора філософських наук, професора О. М. Семашка „Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні” : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 1 червня 2016 р. – К. : НАКККіМ, 2016. – С. 108 – 111.

17. Чижов О. І. Перетворення у державному музейництві Сумщини у першій половині 90-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини : актуальні виклики сучасності : зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 9 – 10 червня 2016 р. – К. : НАКККіМ, 2016. – С. 97 – 100.

18. Чижов О. І. Просвітянський рух на Сумщині у першій половині ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Другі наукові читання, присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 20 листопада 2016 р. – К. : НАКККіМ, 2017. – С. 49 – 51.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації

19. Чижов О. І. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі : сторінки історії / Олександр Ігорович Чижов // Путивльський краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : Університетська книга, 2013. – Вип. 7. – С. 437 – 442.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень та скорочень.....	13
Вступ.....	14
Розділ 1. Історіографія та характеристика джерел.....	21
1.1. Стан наукової розробки теми дослідження.....	21
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження.....	33
Висновки до першого розділу.....	39
Розділ 2. Формування музейного простору Сумщини та основні напрямки діяльності музеїв.....	40
2.1. Розвиток державного музейництва наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	40
2.2. Виникнення та діяльність громадських музеїв у 50-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	67
2.3. Особливості розвитку державних музеїв регіону за незалежної України.....	81
2.4. Утворення і функціонування історико-культурних заповідників.....	92
2.5. Громадське музейництво у роки державної незалежності.....	104
Висновки до другого розділу.....	114
Розділ 3. Становлення та розвиток клубних і бібліотечних закладів на Сумщині.....	117
3.1. Основні тенденції розвитку клубів наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	117
3.2. Організація та функціонування бібліотечних закладів наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.....	144
3.3. Стан та особливості діяльності клубних закладів у роки державної незалежності.....	173
3.4. Бібліотечна справа регіону за незалежної України.....	182
Висновки до третього розділу.....	194
Висновки.....	197
Список використаних джерел та літератури.....	207
Додатки.....	248

Додаток А.....	248
Додаток Б.....	249
Додаток В.....	250
Додаток Г.....	251
Додаток Д.....	252
Додаток Е.....	253
Додаток Ж.....	254
Додаток З.....	255
Додаток И.....	256
Додаток К.....	257
Додаток Л.....	258
Додаток М.....	259
Додаток Н.....	260
Додаток П.....	261
Додаток Р.....	262
Додаток С.....	263
Додаток Т.....	264
Додаток У.....	270

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

АН – академія наук

ДАСО – Державний архів Сумської області

МБА – міжбібліотечний абонемент

НАКККіМ – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

Оп. – опис

РБК – районний Будинок культури

РНК – Рада Народних Комісарів

Спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УТОГ – Українське товариство глухих

УТОС – Українське товариство сліпих

Ф. – фонд

ЦБС – централізована бібліотечна система

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом історія регіональної культури починає цікавити все більше коло вітчизняних науковців. Дослідження регіональної культури є важливим чинником її збереження, оскільки привертають увагу до її стану та перспектив розвитку. До означеної тематики належить й історія розвитку культурно-просвітніх закладів Сумщини – регіону, що не лише має багаті культурні традиції, але й виявляє загальні тенденції культурного розвитку України.

Діяльність закладів культури є невід’ємною частиною процесу формування національної свідомості й духовності українського суспільства. Культурно-просвітніми закладами приділяється значна увага збереженню національно-культурної спадщини, відтворенню та поширенню традиційної народної культури, естетичному вихованню, організації дозвілля. Популяризація досвіду роботи музейних, клубних і бібліотечних закладів сприяє розвитку їх мережі, активізації та удосконаленню їхньої діяльності.

За роки існування культурно-просвітніх закладів Сумщини змінювалися акценти у реалізації їх функцій та напрямів діяльності. Водночас зазнавали змін форми і методи їхньої роботи. Із трансформацією суспільства відбувалося ускладнення соціальних функцій музеїв, клубів та бібліотек. За майже вікову історію існування культурно-просвітні заклади Сумщини пройшли складний шлях, в якому рельєфно відображалися закономірності розвитку галузі культури України.

Історія становлення та розвитку культурно-просвітніх закладів Сумщини, особливості їх діяльності ще не були предметом спеціального наукового дослідження. Тому розробка обраної теми становить значний інтерес й актуальність з точки зору заповнення певної прогалини у вивченні та відтворенні повномасштабної картини розвитку українського суспільства. У період, що досліджується, культурно-просвітні заклади Сумщини часто були новаторами у впровадженні нових форм та методів роботи у вітчизняній галузі культури. Сумська область неодноразово посідала провідні місця за різними показниками діяльності культурно-просвітніх закладів серед інших областей України. Осмислення, всебічний аналіз розвитку та функціонування культурно-просвітніх закладів у

зазначений період, творче використання набутого ними досвіду повинно сприяти успішному розв'язанню проблем розбудови культури у сучасній Україні.

Науковим завданням даної дисертаційної роботи є цілісне наукове відтворення історії розвитку культурно-просвітніх закладів у контексті соціокультурного розвитку регіону Сумщини наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., з метою подальшого використання набутого досвіду для удосконалення культурного будівництва як складової політики розвитку України у регіональному вимірі.

Мета дисертаційного дослідження: надати характеристику розвитку та діяльності культурно-просвітніх закладів Сумщини впродовж періоду, встановленого хронологічними межами дослідження; узагальнити набутий досвід задля оптимізації діяльності цих закладів у сучасних умовах.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку наступних дослідницьких **завдань:**

- розглянути стан наукової розробки теми дослідження, опрацювати та систематизувати джерельну базу дослідження;

- дослідити передумови створення культурно-просвітньої мережі Сумщини;

- визначити та охарактеризувати етапи становлення та розвитку закладів культури області в окреслений період;

- дослідити шляхи формування та динаміку розвитку державних і громадських музеїв на Сумщині, визначити й охарактеризувати основні напрями діяльності музейних закладів;

- висвітлити процес утворення та проблеми розбудови історико-культурних заповідників у контексті збереження культурної спадщини Сумщини;

- дослідити історію становлення та розвитку клубних і бібліотечних закладів Сумщини, висвітлити і охарактеризувати основні напрями та зміст їхньої діяльності;

- визначити загальні риси функціонування культурно-просвітніх закладів різних типів, зумовлені суспільно-економічними та суспільно-політичними умовами;

- розробити пропозиції щодо удосконалення діяльності закладів культури Сумщини у найближчій історичній перспективі.

Об'єктом дослідження є культурно-просвітня сфера Сумського регіону, як невід'ємна складова загальноукраїнського культуротворчого процесу.

Предметом дослідження є організація, структура, функції, форми, методи та результати діяльності культурно-просвітніх закладів Сумщини наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. До їх кола належать музейні заклади (державні та громадські музеї, історико-культурні заповідники), клубні та бібліотечні заклади. Щодо них, окрім терміну „заклад”, у тексті дисертації також використовується синонімічний термін „установа”. Разом з терміном „культурно-просвітні заклади” у роботі, як синонімічні, використані терміни „культурно-просвітницькі заклади” та „зклади культури”.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1939 р. – початок ХХІ ст. Нижня хронологічна межа датується часом створення Сумської області та початком роботи єдиної мережі закладів культури Сумщини. Верхня хронологічна межа – функціонування закладів культури на сучасному етапі. Досліджуючи передумови створення мережі закладів культури Сумщини, дисертація частково охоплює історичні події і процеси у дещо ширших хронологічних межах.

Територіальні межі дослідження визначаються сучасними адміністративно-територіальними кордонами Сумської області, що фактично не змінювалися з часу створення області. Під тотожними поняттями „Сумщина” та „Сумський регіон”, що використані у тексті дисертації, розуміються території у межах Сумської області.

Методологічна база дослідження зумовлена передусім поставленою метою і дослідницькими завданнями, станом наукової розробки теми дисертації. При написанні роботи використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні наукові методи. Загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення інформації, отриманої з різних наукових джерел, – надали змогу виявити й систематизувати дослідницький матеріал з дисертаційної теми. Серед спеціально-наукових методів слід відзначити низку наступних. *Проблемно-хронологічний* метод дозволив виділити проблемні блоки у дисертаційній роботі та здійснювати аналіз

кожного з них у їх часовій послідовності і динаміці. На основі якісних змін, що відбувалися у культурно-просвітній сфері Сумської області, методом *періодизації* було окреслено межі часових етапів розвитку закладів культури області. При дослідженні становлення культурно-просвітньої мережі Сумщини використовувався *ретроспективний* метод, що дозволив реконструювати цей процес за виявленими типовими ознаками й розкрити його закономірності. *Синхронний* метод використовувався при паралельному вивченні подій, що відбувалися у культурній, політичній та суспільно-економічній сферах в один і той самий часовий період. Застосування *порівняльно-історичного* методу сприяло виявленню загальнодержавних, регіональних та локальних особливостей розвитку культурно-просвітніх закладів Сумщини на різних історичних етапах. За допомогою *історико-типологічного* методу було з'ясовано типові для Сумщини форми роботи закладів культури, найбільш характерні тенденції та регіональні особливості їх розвитку. *Історико-статистичний* метод застосовувався при відтворенні динаміки формування музейної, клубної та бібліотечної мереж області, а також при аналізі кількісних показників, що визначали розвиток культурно-просвітньої роботи в області. За допомогою методу *перспективного аналізу* на основі аналізу опрацьованих джерел було сформульовано рекомендації щодо перспективних нововведень у культурно-просвітній сфері області. Використання означених методів дозволило дослідити розвиток закладів культури Сумщини в історичному контексті, сформулювати обґрунтовані висновки дослідження.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що

уперше:

- регіональна культурно-просвітня тематика Сумщини стала предметом комплексного наукового дослідження;
- охарактеризована цілісна картина формування і розвитку мережі культурно-просвітніх закладів Сумщини в окреслений період;
- запропоновано періодизацію процесу розвитку культурно-просвітніх закладів області і визначено особливості кожного з етапів розвитку;

- узагальнено досвід діяльності музейних, клубних та бібліотечних закладів Сумщини;

- проведено порівняльний аналіз діяльності закладів культури, розглянуто їх взаємодію та вплив на формування культурного середовища Сумщини, а також на історію культури України в цілому;

- вироблено рекомендації щодо оптимізації діяльності культурно-просвітніх закладів на сучасному етапі;

- введено до наукового обігу 63 справи державних архівів та поточних архівів державних установ, що суттєво збагачують знання про різноманітні аспекти функціонування закладів культури.

Набуло подальшого розвитку:

- дослідження історико-культурного потенціалу Сумщини;

- висвітлення основних тенденцій функціонування культурно-просвітніх закладів Сумщини в окреслений період;

- оцінка ролі закладів культури у процесі формування національної самосвідомості, самоідентифікації, історичної пам'яті українського народу;

- вивчення ролі державних інституцій та громадськості в розвитку культурно-просвітньої сфери регіону;

- окреслення проблеми функціонування на Сумщині історико-культурних заповідників як оптимальної форми пам'яткоохоронної роботи.

Уточнено:

- пріоритетні напрями, форми і методи роботи бібліотечних, музейних, клубних установ у різні історичні періоди;

- відомості щодо закладів культури, їх функціональних можливостей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі публічного управління та гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (далі НАКККіМ). Дослідження є частиною планової наукової теми НАКККіМ „Актуальні проблеми культурології: теорія та історія культури” (реєстраційний номер 0115U001572). Особиста роль здобувача у розробці даної наукової розвідки полягає в обґрунтуванні доцільності

творчого осмислення та використання історичного досвіду розбудови й діяльності закладів культури Сумщини у процесі культурного будівництва в сучасній Україні. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради НАКККиМ (протокол № 4 від 27 квітня 2010 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано одноосібно, наукові результати та висновки одержані дисертантом особисто.

Наукове значення і практична цінність результатів. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані для подальшого дослідження історії розвитку культурно-просвітніх закладів на Сумщині та в Україні загалом; при підготовці наукових, навчально-методичних та інформаційних матеріалів, нормативних і спеціальних курсів з історії української культури, історії України, історичного краєзнавства, музеєзнавства, пам'яткознавства, бібліотекознавства, культурології; при складанні регіональних програм розвитку культурно-просвітнього сектору.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена і рекомендована до захисту на засіданні кафедри публічного управління та гуманітарних наук НАКККиМ. Основні положення та окремі аспекти дисертаційного дослідження пройшли апробацію на 12 конференціях. Всеукраїнські науково-практичні та науково-теоретичні конференції: „Культура і суспільство XXI століття: духовні, культурологічні, соціальні виміри” (Київ, 27 – 28 травня 2010 р.), „Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін” (Суми, 7 – 9 квітня 2011 р.), IX Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція з міжнародною участю (Суми, 24 – 25 листопада 2011 р.), „Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні” (Київ, 11 – 12 квітня 2013 р.), „Перші наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра” (Київ, 19 – 20 березня 2014 р.), „Охорона культурної спадщини в Україні: аспекти соціокультурної взаємодії” (Київ, 5 – 6 червня 2014 р.), „Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні” (Київ, 1 червня 2016 р.), „Другі наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра” (Київ, 20 листопада 2016 р.). Міжнародні науково-практичні конференції: „Інновації як

чинник суспільного розвитку: теорія та практика” (Суми, 30 – 31 травня 2012 р.), „Українська культура: виклики сьогодення” (Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р.), „Взаємодія культур і збереження розмаїття форм культурного самовираження в умовах глобалізації” (Київ, 28 – 29 травня 2013 р.), „Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності” (Київ, 9 – 10 червня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли відображення у 19 одноосібних публікаціях автора, 5 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 1 стаття опублікована у виданні, внесеному до міжнародних наукометричних баз, 1 стаття додатково відображає наукові результати дисертації, 12 тез надруковано у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (444 позиції), додатків (18 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 273 сторінки, з них 197 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ

1.1. Стан наукової розробки теми дослідження

Упродовж періоду визначеного хронологічними межами дисертаційного дослідження було здійснено значну кількість наукових розвідок, присвячених висвітленню історико-культурних процесів України. Особливо інтенсифікувались різнопланові наукові дослідження з питань розвитку вітчизняної культури наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Проте й досі в історичній науці немає цілісного узагальнюючого дослідження розвитку закладів культури Сумщини ані у конкретно-історичному плані, ані у джерелознавчому. Відтак, завданням даного розділу є аналіз і систематизація дослідницького доробку та джерельної бази за тематикою становлення мережі культурно-просвітніх закладів Сумщини, їх діяльності, функціональних обов'язків та ролі у формуванні культурних засад населення.

У процесі вивчення розвитку культурно-просвітніх закладів Сумщини за хронологічним принципом виділяється два тривалі етапи, що визначили основні напрями наукових досліджень та мають відмінності в історіографічному осмисленні.

1) Кінець 30-х рр. ХХ ст. – 1991 р. – за часів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі СРСР) вийшло чимало літератури, що порушувала питання розвитку культурно-просвітніх закладів України та Сумщини. Проте ці дослідження часто мали описовий характер. Характерним для них було подання матеріалу у відповідності до тих ідеологічних догм, що насаджував компартійний режим.

2) 1991 р. – початок ХХІ ст. – етап державної незалежності України відзначається інтенсифікацією досліджень за темою історії вітчизняних закладів культури. Запроваджено у науковий обіг значну кількість джерел, здійснено описи та публікації. Дослідження переважно відзначаються високим рівнем об'єктивності, аналітичністю.

Наявна література також поділяється за тематичним принципом: на дослідження, які розглядають загальні проблеми культурного поступу України, лише в окремих випадках зачіпаючи Сумщину, та праці регіонального характеру, в

яких розвиток культурно-просвітницьких закладів Сумського регіону досліджується окремо або разом з іншими темами.

Передвоєнні дослідження за тематикою закладів культури представлені переважно статтями у періодичних виданнях. Так, на сторінках журналу „Соціалістична культура” статті з різноманітних аспектів поточної діяльності культурно-просвітніх закладів України друкували такі автори, як С. М. Бухало, Я. І. Поволоцький [207], В. А. Михайлівський, Г. А. Черевко та С. Луцик [342], І. І. Міхно [344] та ін. Відомості у цих статтях мають фрагментарний характер, наявний фактаж майже не аналізується. Також певну інформацію за темою надають навчально-методичні посібники, в яких йдеться про основні форми та методи роботи клубних і бібліотечних закладів Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі УРСР) [289; 384].

У 1947 р. журнал „Соціалістична культура” було перейменовано на „Культурно-освітня робота”, та із серпня цього ж року він поновив своє видання, перерване війною. У цей час у журналі широко висвітлювалися питання післявоєнної відбудови та нормалізації роботи культурно-просвітніх закладів України. Це статті С. Комського, П. Овчаренко, Р. Швайко, Ю. Лесневського [290], Я. Ківенко [278], В. Валігури [209] та ін. Автори переважно акцентували увагу на висвітленні роботи клубних та бібліотечних закладів. Висвітлення ж музейної справи залишалося майже поза увагою. Публікації того часу в періодичній літературі виконували головним чином ідеологічну та пропагандистсько-прикладну функції, наукова сторона питання мала другорядне значення. Для цих статей характерним є звеличення ролі партійних органів у справі розвитку культурно-просвітніх закладів країни, заклики до якісного та кількісного покращення роботи цих закладів.

У другій половині 40-х – у 50-х рр. ХХ ст. з’являються окремі дослідження з розвитку культури України, в яких робилася спроба розглянути деякі аспекти діяльності культурно-просвітніх закладів України в історичній ретроспективі. Це брошура І. Д. Золотоверхого „Розвиток української радянської культури за роки Радянської влади”, книга К. З. Литвина „Расцвет культуры Советской Украины”

[263]. До святкування 40-річчя Жовтневої революції виходить збірка матеріалів „Сільські клуби” [398]. Характерною рисою зазначених видань є переважно оглядовий характер.

Певні зрушення у вивченні тематики культурно-просвітніх закладів відбулися наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Це було головним чином пов'язано з загальними позитивними тенденціями у сфері культури, які були викликані лібералізаційними процесами у СРСР, що відомі в історії як „хрущовська відлига”. У 1960 р. вийшла книга за співавторством І. Валька та І. Міневича „Клуби і бібліотеки Радянської України” [210]. У книзі на прикладі досвіду роботи провідних клубних та бібліотечних закладів УРСР висвітлювалася їх культурно-просвітня, ідеологічно-пропагандистська, дозвіллева робота з населенням.

Тоді ж активізувалися дослідження музейної справи України. Були підготовлені та вийшли друком праці, що розкривали розвиток музейних закладів України в історичній ретроспективі, надавали відомості щодо провідних музеїв УРСР. У 1959 р. публікуються співавторська праця М. М. Бондаря, Г. Г. Мезенцевої та Л. М. Славіна „Нариси музейної справи” та одноосібна робота Г. Г. Мезенцевої „Музеї України” [200]. На рубежі 50 – 60-х рр. ХХ ст. також з'являються збірки наукових статей, в яких досліджувалися досвід і проблеми вітчизняних музеїв, становлення музейної справи, надавалися методичні поради. Заслужовують на увагу збірки „З досвіду роботи музеїв УРСР” та „Народні музеї” [261].

У 1964 р. редакційно-видавничим відділом Книжкової палати УРСР було започатковане періодичне видання „Бібліотекознавство та бібліографія”. У наступні роки у ньому друкується низка досліджень з історії бібліотечної справи України за авторством З. В. Гімальдінової, І. Т. Буланого, Т. П. Самойленко, Т. П. Самісенко, Т. О. Скрипника [233] та ін. У цих статтях досліджувалися різні історичні етапи розвитку вітчизняної бібліотечної справи, поширення української бібліотечної мережі, проблеми та напрямки оптимізації діяльності бібліотек.

У 60-і рр. ХХ ст. зростає науковий рівень літератури за представленою темою. У 1967 р. виходить ґрунтовне дослідження „Розвиток української культури за роки Радянської влади”, створене групою науковців на основі значної кількості архівних

джерел. У книзі на багатому фактажі висвітлено історичний процес розвитку музеїв, клубів та бібліотек та УРСР за попередні півстоліття. Значне місце у цьому дослідженні відводилося розкриттю нових явищ і процесів у розвитку культури [386].

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. кількість розвідок, що друкувались за темою культурно-просвітніх закладів, а також опублікованої методичної та навчальної літератури, суттєво зростає. У дослідженнях музейної справи велика увага приділялася громадському музейництву, що активно розвивалося. У праці А. С. Василенко, працях за співавторством І. Т. Буланого та І. Г. Явтушенко [203; 204; 205; 211] розглядаються процеси виникнення та розвитку музеїв на громадських засадах в Україні. На основі досвіду роботи надаються рекомендації з організації та координації роботи цих закладів, з охорони, збереження, обліку, наукового опрацювання інформації фондів колекцій. У 1975 р. виходить збірка наукових статей „Скарбниці слави народної”, де йдеться про громадські та Народні музеї України, аналізується діяльність кращих із них, обґрунтовується доцільність та подаються рекомендації створення музеїв на громадських засадах [399].

У посібнику „Музеєзнавство” Г. Г. Мезенцевої містяться матеріали з історії, теорії та практики музейної справи в Україні, йдеться про виникнення, розвиток та класифікацію цих закладів як за часів Російської імперії, так і за СРСР. Спеціальні розділи присвячені методиці різних видів музейної діяльності – фондів, експозиційній, масовій, науковій [338].

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. дослідники починають більше приділяти уваги дитячо-юнацькому та молодіжному напрямкам роботи культурно-просвітніх закладів, що було пов’язано зі збільшенням чисельності цих вікових категорій у складі населення країни. Так, виходять публікації В. О. Ширяєва „Клуб і діти. Нариси з досвіду роботи культурно-освітніх закладів з дітьми” (1975 р.), О. Г. Миронюка „Клуб і дозвілля молоді” (1987 р.) [439], в яких тема підвищення ефективності роботи з виховання і просвітництва дітей та молоді розкривалася на прикладах з досвіду клубних закладів України.

Також у цей час виходить чимало збірок статей, присвячених різноманітним питанням діяльності культурно-просвітницьких закладів України. Так, у збірці „Бібліотеки – скарбниці знань” [195] на багатому фактологічному матеріалі авторами досліджено систему організаційно-методичного керівництва бібліотеками, тенденції розвитку науково-дослідницької роботи, систему інформаційного забезпечення спеціалістів та ін. Збірка „Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади” [385] висвітлює як актуальні на той час проблеми бібліотечної справи, так і історичні аспекти розвитку бібліотек. У збірці „На вогник Будинку культури” [349] йдеться про інноваційні форми роботи кращих клубів та Будинків культури України. Особлива увага приділяється питанням підвищення фахового рівня працівників.

Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. статті за авторством сумських дослідників, що безпосередньо висвітлювали діяльність культурно-просвітніх закладів Сумської області, з’являються у загальнореспубліканській періодиці. Наприклад, у першому номері „Культурно-освітньої роботи” за 1949 р. виходять статті П. Марійчина „Художня самодіяльність Сумщини”, в якій звітувалося про проведення обласної олімпіади художньої самодіяльності 1948 р. [334], та І. Кузьменко „Вивчаємо природні багатства нашого району”, де йшлося про геологічні дослідження Роменського краєзнавчого музею [307].

У 50 – 60-х рр. ХХ ст. публікується низка брошурних видань, присвячених роботі провідних культурно-просвітніх закладів Сумщини. Так, у брошурі Г. Ладонщикова „Спортивный праздник в Дубовичах” [314] подано досвід фізкультурно-спортивної роботи сільського клубу с. Дубовичі Кролевецького району. У брошурі Г. Ф. Токмань „Друзі сільської бібліотеки” (1965 р.) [415] акцент робиться на висвітленні впровадження громадських засад у роботу Недригайлівської районної бібліотеки. У брошурі „Народні музеї Лебединщини Сумської області” (1969 р.) [353] наводяться довідкові дані про фонди та експозиції найкращих громадських музеїв Лебединського району.

У 60-і рр. ХХ ст. у низці видань з краєзнавчої тематики Сумщини з-поміж інших питань порушувалися питання історії культурно-просвітницьких закладів

краю. На початку 60-х рр. ХХ ст. у краєзнавчих збірках, виданих Охтирським та Роменським краєзнавчими музеями, виходять статті, присвячені історії виникнення та розвитку цих музейних закладів. Це розвідки З. Ф. Форової „К истории основания Ахтырского краеведческого музея” [429] та Т. І. Єгорова „З історії Роменського краєзнавчого музею” [249], де головну увагу приділено довоєнній діяльності музею. У збірці статей „Не впізнати тебе Сумщино” у статті П. Ключини „Книга – твій друг” наводяться дані з історії розвитку бібліотек у Роменському районі за період після 1917 р. Стаття М. М. Комарова „Зустріч з прекрасним” у тій же збірці присвячена різним аспектам історії розвитку, експозиційній та масовій роботі Сумського художнього музею [281].

З початку 60-х рр. ХХ ст. на сторінках „Українського історичного журналу” почали з’являтися публікації, що висвітлювали діяльність державних і громадських музеїв Сумщини за авторством С. В. Малкієль, П. Ю. Ключини [330], Д. А. Завгороднього [253], Я. О. Кривко [302; 303] та ін. Наприклад, С. В. Малкієль та П. Ю. Ключина розглядали питання історії та сучасності окремих державних музеїв Сумщини. Відомий глухівський педагог та краєзнавець Я. О. Кривко у своїх статтях порушував питання створення та розвитку громадських музеїв при навчальних закладах свого району.

Друкувалися дослідники історії культури Сумщини і на сторінках інших республіканських видань. Так, стаття І. М. Ляшко та І. В. Марущенко у „Радянській школі” розповідала про роботу громадського музею історії одного з найстаріших освітніх закладів Сумщини – Глухівського педагогічного інституту [324].

Значною науковою подією у краєзнавстві регіону стала підготовка праці „Історія міст і сіл УРСР. Сумська область” [271], що вийшла у 1973 р. У цій роботі наводилися численні відомості, переважно за період після 1917 р., щодо розвитку культурно-просвітніх закладів як області загалом, так і окремих населених пунктів.

Відповідно до тенденцій часу, коли рух за створення музеїв на громадських засадах набував дедалі більших масштабів, у 1970 р. було видано книжку за співавторством І. Т. Гриченка та Л. П. Сапухіної „Народні музеї Сумщини” [237]. У ній досліджувалася історія створення та аналізувалися досягнення у роботі

найкращих громадських музеїв різних профілів: краєзнавчих, меморіальних, літературних та ін.

Наприкінці 70-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. публікується низка путівників та інша довідкова література по містах Сумської області, що містила окремі розділи, присвячені розвитку закладів культури цих населених пунктів [322; 329; 375; 410]. Відомості з історії найбільших музеїв Сумщини (Сумського обласного краєзнавчого, Сумського художнього, Роменського та Конотопського краєзнавчих) містилися безпосередньо у путівниках цих закладів [245; 277; 326; 408].

Слід зазначити, що у дослідженнях, які вийшли за СРСР, інформація про діяльність закладів культури подавалася переважно з позитивного боку, замовчувалися складнощі у роботі цих закладів. Критика недоліків у роботі закладів культури була представлена головним чином у періодичній літературі. Але і тут уся провина за недоліки покладалася на керівників не вище обласного рівня. Не зачіпалися суперечливі питання самої системи радянської культури: контроль з боку партійних та державних органів за діяльністю культурно-просвітніх закладів, надмірна ідеологізація у роботі та ін.

Перші спроби ідеологічно незаангажованих досліджень із історії української культури почали здійснюватися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. за часів перебудови. У цей час відбувалося ослаблення ідеологічної регламентації в історичній науці, з'являється плюралізм в оцінках історичних подій та процесів. Часто такі дослідження друкувалися у матеріалах наукових конференцій. Так, у збірці матеріалів науково-практичної конференції працівників обласних бібліотек УРСР „Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення” (1989 р.) [298] з-поміж інших питань авторами порушувалися питання надмірної ідеологічної заангажованості роботи бібліотек, переоцінки деяких історичних подій у краєзнавчій роботі, наближення змісту діяльності бібліотек до дійсних культурних потреб суспільства. У тезах доповідей та повідомлень науково-практичної конференції до 70-річчя Роменського краєзнавчого музею „Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи” (1990 р.) у публікаціях В. В. Панченка „З історії Роменського

краєзнавчого музею” [365] та А. А. Нестулі „Роменский музей и охрана памятников края в довоенное время” [357] розглядалися складнощі у роботі Роменського музею за часів тоталітаризації суспільства у СРСР наприкінці 20-х – у 30-і рр. ХХ ст.

Лише зі здобуттям Україною державної незалежності у 1991 р. вітчизняні дослідники отримали усі можливості вивчати питання історії на незаідеологізованій основі. Для науковців відкрився доступ до архівних фондів, що за часів СРСР вважалися секретними. Це надало можливість широко досліджувати питання, які раніше в історичній науці замовчувалися. Наприкінці ХХ ст. з’являються цікаві монографії та збірки праць, де з нових позицій аналізується історія розвитку культурно-просвітніх установ України. Так, у праці В. І. Юрчука „Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні” [442] автором порушувалися питання як здобутків післявоєнної відбудови культурно-просвітньої галузі, так і негативних аспектів жорсткого ідеологічного тиску компартійного режиму на зміст її діяльності. У циклі збірок наукових праць „Історія бібліотечної справи в Україні” на демократичних та національних засадах різними авторами переосмислювався досвід роботи бібліотек за часів СРСР, створення бібліотечної мережі та її розвиток на території України до 1917 р. [268]. Дослідник Р. В. Маньковська у своїй книзі „Музейництво в Україні” простежила процес становлення та розвитку музейної справи у 1917 – 1941 рр. Значну увагу було приділено питанням ролі у цьому процесі урядів України часів національно-визвольної боротьби, удосконалення структури державного управління музейною справою [332].

У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. публікується низка брошурних видань різних дослідників (Ю. Ключко, А. Ф. Мироненко, Л. М. Нестеренка [280; 282; 283] та ін.), присвячених сучасним проблемам культурно-просвітніх закладів у незалежній Україні та пошуку оптимізації їх діяльності (роботі у ринкових умовах, співпраці культурно-просвітніх закладів та ін.).

На початку ХХІ ст. виходить низка ґрунтовних досліджень з розвитку бібліотечної справи в Україні, що на основі багатого фактологічного матеріалу висвітлювали проблемні питання її історії. Так, заслуговує на особливу увагу робота Л. А. Дубровіної та О. С. Онищенка „Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті”

[247]. У ній висвітлюються основні тенденції розвитку та доля бібліотек і бібліотечної справи в Україні у ХХ ст. Досліджено формування бібліотечної мережі, її функціонування у різних суспільно-політичних умовах, фундаментальні зміни в організації книгозбірень та їх роль у суспільстві, інновації у діяльності бібліотек та ін. Відзначено роль бібліотек у розвитку української державності, національної освіти, науки, культури. Також для вивчення історії вітчизняної бібліотечної справи важливе значення має колективне дослідження Національної бібліотеки України для дітей „Історія розвитку бібліотек України для дітей” [272; 273]. Дослідження складається з 3-х частин, що відповідають організаційним періодам розвитку бібліотечної справи в УРСР після Другої світової війни.

Певним підґрунтям для висвітлення проблеми розвитку музейних закладів України стала робота Л. А. Гайди „Музей у навчальному закладі” [227]. Автором надається історичний нарис розвитку музеїв при навчальних закладах в Україні. Головна увага акцентується на розвитку цих музеїв у роки державної незалежності, наводиться нормативно-правова база їх роботи.

Роки незалежності ознаменувалися низкою дисертаційних праць, присвячених окремим питанням функціонування та розвитку культурно-просвітніх закладів УРСР та незалежної України. Це праці за авторством О. В. Замлинської, О. І. Крука, Я. А. Федоренко, Л. О. Поліщук [258] та інших авторів. Так, О. В. Замлинською порушувалися питання відбудови та роботи культурно-просвітницьких закладів у складних господарсько-економічних та політико-ідеологічних умовах повоєнного періоду. У праці О. І. Крука проаналізовано місце та роль музеїв у суспільно-політичному, науковому та культурному житті України у 50 – 80-х рр. ХХ ст. Розкрито шляхи формування мережі державних музеїв та історико-культурних заповідників, основні напрямки їх роботи, становлення і розвиток громадського музейного руху, розглянуто досягнення та прорахунки українського музейництва зазначеного періоду, показано роль музеїв у збереженні історико-культурної спадщини українського народу. У дисертації Л. О. Поліщук досліджено соціально-культурну діяльність клубів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. Розглянуто історію становлення та розвитку клубів в Україні, охарактеризовано функції та зміст

сучасної соціально-культурної діяльності у клубах різних типів і видів. Я. А. Федоренком проаналізовано основні форми та методи діяльності культурно-просвітніх закладів у сільській місцевості у 1953 – 1964 рр., вивчено принципи роботи сільських бібліотек, становлення кіномережі на селі у зазначений період, висвітлено роль державного фактора у формуванні культурно-просвітніми закладами нових традицій, звичаїв і свят.

За незалежної України з'явилася ціла низка різнопланових публікацій дослідників Сумщини. Їх наукові розвідки розширюють та об'єктивізують висвітлення історії розвитку культурно-просвітніх закладів краю, а також прояснюють їх сучасний стан. Зокрема, питання створення та діяльності бібліотечної мережі до 1917 р. на землях, що згодом увійшли до Сумської області, розглядалися у статті Т. В. Таценко [412]. В. Пуцком та М. Я. Зільберштейном на сторінках видання Сумського державного університету „Сумська старовина” досліджувалася історія Глухівського та Конотопського музеїв [262; 383]. Наприклад, у статті В. Пуцка кардинальній переоцінці піддавалася робота Глухівського музею за часів СРСР, розглядалася діяльність музею під час німецької окупації 1941 – 1943 рр., викривалося безвідповідальне ставлення посадовців районного та обласного рівнів щодо долі музею у другій половині ХХ ст. У брошурі Л. П. Сапухіної „З історії Сумського краєзнавчого музею” було розкрито форми та методи роботи музею у ХХ ст., відзначено негативні аспекти впливу компартійної тоталітарної системи на музейну справу. Окрім власне матеріалів з історії Сумського краєзнавчого музею, у брошурі містилися відомості з історії інших музейних закладів області [391].

З усіх типів закладів культури Сумщини у спеціальній літературі найбільш активно висвітлювалася робота музейних закладів, хоча й дослідження мали вибіркового характеру. Так, питанням розвитку громадських музеїв області за часів незалежності присвячувалися статті у збірках наукових конференцій та періодичних виданнях, окремі видання за авторством В. П. Сурядної, Л. М. Горболіс, М. М. Часницького, А. М. Близнюка [197; 236; 411; 432] та ін. Авторами аналізується роль громадськості у створенні цих музеїв, їх виховні можливості,

експозиційна, екскурсійна та фондова робота, складнощі у роботі. У цьому номері журналу „Історія. Культура. Традиції” за 2005 р. [270] було опубліковано добірку статей музейних працівників Сумщини, присвячених історії та сучасності краєзнавчих і художніх державних музеїв області, Глухівського історико-культурного заповідника. Аналітичністю відзначається стаття С. П. Ніколаєнко [359] у „Сумській старовині”, в якій на основі різнопланової джерельної бази здійснено спробу комплексного дослідження стану та діяльності державних краєзнавчих музеїв Сумщини у післявоєнний період. З’ясуванню досвіду та проблем державного музейництва на Сумщині у минулому та на сучасному етапі присвячені статті у збірках, виданих за результатами наукових конференцій за авторством В. Габреляна, С. О. Бражніченко, Ш. М. Акічева, В. В. Снагощенко [183; 201; 223; 400] та ін. Так, новаціям у роботі Лебединського краєзнавчого музею у ХХІ ст., його співробітництву з освітніми закладами району присвячено статтю С. О. Бражніченко. Ш. М. Акічевим досліджувалися питання довоєнної історії Конотопського краєзнавчого музею. У статті В. В. Снагощенко розглядається історія формування державної музейної мережі регіону у першій чверті ХХ ст.

Справжніми культурними центрами області, відомими не лише в Україні, а й за кордоном, у роки державної незалежності стали історико-культурні заповідники Сумщини. Відповідно, зросла увага до дослідження історії їх розвитку та актуальних питань діяльності на науковому рівні. Одним з перших розпочав досліджувати проблеми Глухівського заповідника у контексті пам’яткоохоронної роботи відомий архітектор та мистецтвознавець В. В. Вечерський [219; 222]. Питання історії та перспективи розвитку Глухівського заповідника порушував в одноосібному дослідженні „Глухів – столиця Гетьманщини. (До „Глухівського періоду” історії України (1708-1782 рр.)” [192] та у дослідженні у співавторстві з В. В. Вечерським „Глухів” відомий глухівський історик В. І. Белашов [220]. Пам’яткоохоронну діяльність Путивльського історико-культурного заповідника проаналізовано у статті його директора С. В. Турика [417]. Також у статті окреслено напрямки подальшого розвитку закладу. У статті О. І. Чижова досліджено історію створення Путивльського заповідника. В історичній ретроспективі висвітлено такі

напрями роботи заповідника, як екскурсійна, науково-дослідна, фондова, видавнича та ін. Зазначаються головні труднощі у роботі закладу [435].

Питання історії розвитку клубних закладів Сумщини вивчалися місцевими дослідниками досить фрагментарно і вибірково. Питання створення у краї „Просвіт” під час німецької окупації 1941 – 1943 рр., замість клубів радянського зразку, порушувалися у двотомнику директора Державного архіву Сумської області Г. М. Івануценка „ОУН-УПА на Сумщині” (2007, 2009 рр.) [363; 364]. У дослідженні були порушені питання спрямованості роботи відроджених „Просвіт”, фінансування закладів, проблема взаємин просвіт з окупаційною владою. Значний інтерес становить стаття директора Сумського обласного науково-методичного центру культури і мистецтв М. М. Юдіна (2009 р.). Автором висвітлюється фольклорно-етнографічна, літературно-мистецька діяльність клубних закладів Сумщини, запозичення клубами світових культурних практик та мас-медіа проектів, робота клубів із сучасною молоддю у ХХІ ст. Слід відзначити, що автор обмежився висвітленням позитивних моментів на сучасному етапі роботи клубів [441]. Краєзнавець М. О. Манько у третій книзі своєї праці „Суми та сумчани у документах сучасників” (2010 р.) торкався аспектів створення та функціонування „Просвіт” у м. Суми та Сумському повіті під час національно-визвольної боротьби та у перші роки більшовицької влади [333].

Серед доробок з історії бібліотечних закладів регіону можна відмітити збірку статей „Історія бібліотечної справи Сумщини” (2004 р.) [269], створену за матеріалами працівників центральних бібліотек області. Проте слід зазначити, що для збірки характерним є тезисний та вибірково виклад матеріалу.

Отже, підсумовуючи вище викладене, можна стверджувати, що попри чималу кількість різнопланової літератури, яка висвітлює розвиток сфери культурно-просвітніх закладів Сумщини, у ній розкрито лише окремі аспекти зазначеної тематики, переважно у загальних рисах. А публікації, що вийшли за часів СРСР, ще й відзначаються високим рівнем ідеологічної заангажованості. У науковій літературі рівень повноти висвітлення історії різних типів закладів культури Сумщини значно

відрізняється. Разом з тим наявні праці визначили потенційні напрями дослідження зазначеної тематики та стали підґрунтям при написанні даної дисертаційної роботи.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

При підготовці даної дисертаційної роботи було опрацьовано великий комплекс як опублікованих, так і неопублікованих документів і матеріалів. Значна частина використаних архівних документів вводиться до наукового обігу вперше.

Розглянутий комплекс джерел, відповідно до їх походження, характеру, змісту та місця зберігання, можна поділити на наступні групи. Перша група – це опубліковані нормативні акти та документи центральних і місцевих органів влади. Друга група – ділова документація культурно-просвітніх закладів та органів влади, що зберігається в архівних установах. Третя група – довідково-статистична література. Четверта група – матеріали періодичної преси.

У процесі роботи над дослідженням були залучені опубліковані урядові документи та документи місцевих органів влади з питань функціонування культурно-просвітньої галузі доби СРСР. Це постанови Ради Міністрів УРСР та Міністерства культури УРСР стосовно питань відкриття закладів культури в області, постанови спрямовані на поліпшення їх діяльності, положення про роботу різних типів культурно-просвітніх закладів, довідково-інформаційна документація з питань культурно-просвітницького сектору обкому КП(б)У, облвиконкому та ін. Ці документи і матеріали опубліковані у таких збірниках, як „Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду (1917 – 1960 рр.): збірник документів” [311; 312], „Книга и книжное дело в Украинской ССР: сборник документов и материалов (1941 – 1984 гг.)” [285], щорічних „Зібраннях постанов уряду УРСР” та іншій літературі.

Основним документом, що гарантує права вільного розвитку вітчизняної культури та сприяння їй з боку держави у незалежній Україні, є Конституція України [291]. Також у 90-х рр. ХХ ст. Верховною Радою було прийнято низку законодавчих актів („Основи законодавства України про культуру” (1992 р.), „Про музеї та музейну справу” та „Про бібліотеки та бібліотечну справу” (1995 р.) [255;

256; 257], що опубліковані у „Відомостях Верховної Ради України”. Ці нормативні документи визначили юридичне врегулювання діяльності культурно-просвітніх закладів, систему державного управління різними ланками влади цими закладами та джерела їх фінансування, офіційно означили напрямки їхньої роботи. У „Зібраннях постанов уряду України”, „Офіційних вісниках України”, збірці документів „Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991 – 1998 рр.)” [424] та інших друкованих джерелах опубліковано Укази Президента України та документи Кабінету Міністрів України, спрямовані на здійснення розвитку культурно-просвітнього сектору країни загалом та області зокрема. Це документи щодо упорядкування мережі культурно-просвітніх закладів, створення нових закладів, їх нормативно-правового захисту, розроблення та реалізації програм розвитку культурно-просвітньої сфери та інших питань.

Значну частину джерельної бази даного дослідження становлять документи державних установ та закладів культури, що зберігаються у Державному архіві Сумської області (далі ДАСО). Найбільшої уваги серед фондів ДАСО заслуговує фонд „Управління культури виконавчого комітету Сумської обласної Ради депутатів трудящих” (Ф. Р-3377). Аналіз різноманітних за своїм характером документів цього фонду (рішень, розпоряджень, звітів, статистичних даних, довідок, інформацій, листів, стенограм нарад та ін.) надав можливість відтворити картину діяльності органів виконавчої влади з керування галуззю культури, отримати характеристику різноманітних напрямків діяльності музеїв, клубів та бібліотек у середині – наприкінці ХХ ст., участі громадського активу в організації їх роботи та ін. Дослідити процес післявоєнної відбудови роботи культурно-просвітньої мережі області дозволяють матеріали фонду „Сумський обласний відділ культурно-освітніх установ” (Ф. Р-3384).

Документація базових культурно-просвітницьких закладів області зберігається у фондах „Сумський обласний краєзнавчий музей” (Ф. Р-3547), „Конотопський краєзнавчий музей ” (Ф. Р-5096), „Роменський краєзнавчий музей” (Ф. Р-6434), „Сумський художній музей” (Ф. Р-3397), „Сумська обласна бібліотека ім. Н. К. Крупської” (Ф. Р-3550), „Сумська обласна бібліотека для дітей та юнацтва

ім. М. Островського” (Ф. Р-3423), „Сумський обласний будинок народної творчості” (Ф. Р-3405). Ця документація розкриває координуючу та методичну роботу означених закладів, сприяє ширшій деталізації у висвітленні питань діяльності музеїв, клубів та бібліотек області загалом.

Вище згадані фонди дозволяють виявити як позитивні аспекти у роботі культурно-просвітніх закладів, так і негативні: формалізм, надмірну заідеологізованість за часів СРСР, безвідповідальність окремих працівників, проблеми фінансування та ін.

При написанні роботи широко використовувалися неанотовані фонди ДАСО. Зокрема, для відтворення історії формування клубної та бібліотечної мережі у 20 – 30-х рр. ХХ ст. на територіях, що згодом увійшли до Сумської області, становлення культурно-просвітньої, ідеологічно-пропагандистської діяльності цих закладів були досліджені фонди „Роменське окружне управління селянськими будинками” (Ф. Р-5728), „Роменська районна центральна бібліотека Роменського районного відділу культури” (Ф. Р-6079), „Путивльська районна бібліотека Путивльського районного відділу народної освіти (Ф. Р-1446)”. Це справи, розпорядження, положення та інструкції, звіти, листування, акти. Особливості діяльності бібліотечних закладів Сумщини в один з найскрутніших для них періодів, за часів німецької окупації 1941 – 1943 рр., прояснюють фонди „Сумська міська бібліотека Сумського міського відділу пропаганди та просвіти” (Ф. Р-1871) та „Конотопська міська бібліотека Конотопського міського відділу пропаганди та просвіти” (Ф. Р-2047). Їх матеріали висвітлюють зміни умов роботи цих закладів, взаємовідносини з окупаційною владою. Рішення та розпорядження з неанотованих фондів з документацією районних відділів культури „Конотопський районний відділ культурно-просвітньої роботи виконавчого комітету Конотопської районної ради депутатів трудящих” (Ф. Р-6927) та „Відділ культурно-просвітницьких установ виконавчого комітету Охтирської районної ради депутатів трудящих” (Ф. Р-3607) доповнюють цілісність картини повоєнної нормалізації функціонування закладів культури області.

Усього було використано матеріали п’ятнадцяти фондів ДАСО.

Оскільки верхні хронологічні межі дослідження досягають сучасності, до його джерельної бази були залучені документи поточних архівів провідних закладів культури області та органів влади, які ще не були передані на збереження до ДАСО. Так, вперше до наукового обігу були введені поточні архіви Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль та Національного заповідника „Глухів” – важливих музейних центрів області. Документи поточного архіву управління культури та туризму Сумської обласної державної адміністрації дозволяють прояснити низку питань щодо динаміки розвитку та нагальні проблеми культурно-просвітніх закладів у XXI ст. Розширюють джерельну базу дослідження матеріали поточного архіву Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки.

Архівна джерельна база дослідження була б неповною без залучення документів центральних державних архівів України.

Документи, що зберігаються у фонді „Центральний Комітет Компартії України” (Ф. 1) Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), допомагають відтворити механізм керування культурно-просвітніми закладами Сумської області з боку партійних органів. Це доповідні записки, листи, довідки та інформації відділів Центрального комітету Комуністичної партії України (далі ЦК КПУ), Сумського обласного комітету Комуністичної партії України з питань контролю над поширенням музейними закладами певної інформації, управління музейних фондів, реорганізації структури мережі культурно-просвітніх закладів.

Залучені документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) з фондів „Комітет у справах культурно-освітніх установ” (Ф. 4762) та „Міністерство культури УРСР” (Ф. 5116) прояснюють особливості формування мережі культурно-просвітніх закладів Сумщини та розвитку культурно-просвітньої сфери області (дані про мережу, кадри, обладнання, фонди музеїв та бібліотек, їх культмасову та інші напрямки діяльності, різноманітні проблеми в їхній роботі). Ці документи представлені наказами, розпорядженнями, стенограмами нарад, річними звітами, листуванням, доповідними записками, інформаціями, довідками. У фонді „Рада Міністрів УРСР” (Ф. 2) зберігаються

матеріали про різноманітні проблеми у функціонуванні культурно-просвітніх закладів Сумщини та пошуки їх вирішення, що відтворено у листах та дорученнях Ради Міністрів УРСР, доповідних записках, звітах органів виконавчої влади Сумської області. У фондах „Нарком освіти УРСР” (Ф. 166) та „Народний комісаріат земельних справ Української РСР” (Ф. 27) міститься низка документів, що стосуються питань створення мережі культурно-просвітніх закладів у 20-х рр. ХХ ст. на територіях, які згодом увійшли до Сумської області (листи, звіти, статuti). У фонді „Управління народного обліку при Держплановій комісії УРСР” (Ф. 318) зберігаються дані з діяльності музеїв області у перші роки її існування.

Цінними для дисертації є дані, що вміщені в опублікованих статистичних збірках. Це збірки „Народна освіта, наука і культура в Українській РСР”, „Народне господарство Сумської області” [350; 351] та ін. Дані, що у них містяться, надають можливість прослідкувати динаміку розвитку культурно-просвітньої мережі області на різних хронологічних етапах, надають кількісну характеристику основних показників діяльності закладів культури, їх матеріального забезпечення.

У процесі роботи над науковим дослідженням було опрацьовано значний масив матеріалів всеукраїнської, обласної та районної періодичної преси, що містить інформацію з різноманітних аспектів роботи музеїв, клубів та бібліотек. Значно розширюючи джерельну базу дослідження, нотатки та статті у пресі заповнюють низку інформаційних лакун у дослідженні розвитку культурно-просвітніх закладів. Головним чином матеріали використаної преси – це інформаційні повідомлення про поточні події: відкриття чи ліквідацію культурно-просвітніх закладів, проведення культмасових заходів, роботу громадського активу (гуртки, клуби за інтересами), експозиції державних та громадських музеїв, поповнення фондів музеїв та бібліотек, інтерв'ю з діячами культури тощо.

Матеріали преси часів СРСР, відтворюючи різноманітні вектори діяльності культурно-просвітніх закладів, майже завжди робили акцент на ідеологічно-пропагандистській складовій їхньої роботи, підкреслювали роль партійних органів у керуванні сферою культури, патронажі над нею. Так, невдовзі по звільненні Сумщини від німецьких загарбників в обласній газеті „Більшовицька зброя” почала

висвітлюватися робота під керівництвом партійних органів різних рівнів з відновлення функціонування мережі культурно-просвітніх закладів області після втрат, спричинених війною (мобілізація населення у відбудові мережі клубів та бібліотек, поновлення фондів музеїв та бібліотек, допомога закладам культури Сумщини східних районів СРСР та ін.). Активно за часів СРСР діяльність культурно-просвітніх закладів висвітлювали обласна газета „Ленінська правда”, районні та міськрайонні газети – конотопська „Радянський прапор”, роменська „Комуністичним шляхом”, путивльська „Ленінський путь”, глухівська „Народна трибуна”, білопільська „Радянська правда”, лебединська „Будівник комунізму”, буринська „Прапор Леніна” та ін. Оціночні орієнтири у пресі починають звільнятися від ідеологічного диктату та набувати об’єктивності вже за часів перебудови.

Матеріали періодичної преси, що вийшли після здобуття Україною незалежності, мають більш високий рівень інформативності та займають вагомe місце у дослідженні проблем функціонування культурно-просвітніх закладів у період кінця ХХ – початку ХХІ ст. Інформативністю відзначаються публікації у всеукраїнській газеті „Урядовий кур’єр”, в обласних газетах „Сумщина”, „Неделя”, сумських газетах „Суми і Сумчани”, „Данкор”, „Панорама”, путивльській „Путивльські відомості”, охтирській „Город А”, лебединській „Життя Лебединщини”, кролевецькій „Кролевецький вісник”, шосткінській „Полісся”, глухівській „Глухівщина”, тростянецькій „Тростянецький вісник”, недригайлівській „Голос Посулля”, конотопській „Конотопський край” та ін.

Отже, аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження доводить її високу репрезентативність. Залучені до дослідження документи і матеріали, що зберігаються у фондах різних архівних установ (усього було використано документи 7 архівів) та мають різне походження (документи закладів культури, центральних та місцевих органів влади), надають можливість співставлення, верифікації та взаємодоповнення інформації. Це дозволяє більш цілісно та об’єктивно охарактеризувати історію розвитку та діяльності культурно-просвітніх закладів Сумщини наприкінці 30-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Залучені архівні документи, що зберігаються у фондах ДАСО та центральних архівів України, до

цього часу у висвітлення означених питань залучалися у незначній мірі. Документація ж поточних архівів культурно-просвітніх закладів області та органів влади взагалі вводиться до наукового обігу вперше. Опрацювання зазначених архівних джерел, збірок нормативних актів та документів, довідково-статистичної літератури та матеріалів періодичної преси дозволило констатувати, що використана у дисертації джерельна база є достатньою для реалізації мети і завдань дослідження.

Висновки до першого розділу

Підсумовуючи перший розділ, слід зазначити наступне. Розгляд стану наукової розробки теми дисертації підтверджує, що питання розвитку культурно-просвітніх закладів Сумщини не знайшли достатнього висвітлення у вітчизняному науковому доробку. Наявній літературі притаманні фрагментарність та поверхневість у висвітленні означеної тематики, а для літератури, що вийшла за часів СРСР, ще й значною мірою є характерним суб'єктивізм в оцінці подій та явищ. Відсутність комплексного узагальнюючого дослідження за темою історії закладів культури Сумщини й зумовила необхідність її розробки на дисертаційному рівні.

Аналіз джерельної бази дослідження доводить, що залучений до його розробки комплекс джерел має високий рівень репрезентативності. Значна частина архівних джерел, використаних при написання дисертації, раніше залишалася поза увагою дослідників при розробці питань культурно-просвітньої сфери Сумщини. Залучення значного масиву джерел, що різняться за походженням, характером, змістом та місцем зберігання, дозволило більш повно та об'єктивно охарактеризувати розвиток культурно-просвітніх закладів Сумщини, зробити обґрунтовані висновки, досягти мети дослідження та вирішити його завдання.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ СУМЩИНИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕІВ

2.1. Розвиток державного музейництва наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Історія музейництва на Сумщині розпочалася на рубежі ХІХ та ХХ ст. Першими музейними закладами на землях, на яких згодом було утворено Сумську область, стали державні музеї, що створювалися за ініціативи місцевої інтелігенції.

Найперший музей у регіоні виник у м. Конотопі. Його було засновано при Конотопському повітовому земстві у 1900 р. Важливу роль в організації музею відіграв видатний український історик О. М. Лазаревський. Він розробив проект майбутнього музею, подарував перші експонати (твори живопису, зброю, рукописи) [262, 95]. У 1909 р. Конотопський музей об'єднався з Чернігівським музеєм українських старожитностей в єдиний історичний музей, що складався з двох відділів. Проте в 1910 р. значну частину колекції Конотопського музею було передано до Чернігівської Архівної Комісії, а робота музею фактично припинилася [183, 12]. Лише у 1923 р., після трирічної підготовчої роботи на чолі з завідуючим, молодим художником та педагогом М. Г. Ванштейном, Конотопський історичний музей відновив свою роботу. У 1934 р., відповідно до фактичного профілю своєї діяльності, Конотопський історичний музей отримав назву історико-краєзнавчого музею [262, 95 – 96].

23 вересня 1902 р. Глухівські повітові земські збори схвалили програму створення міського музею. Основу музейного зібрання становила колекція відомого юриста та українознавця М. Шугрова, яку він заповів Глухівському повітовому земству. Глухівський музей старовини і мистецтва відкрився 18 червня 1903 р. [331, 8]. Під час лихоліть, спричинених революційними подіями 1917 р., національно-визвольною боротьбою та громадянською війною, більша частина музейних експонатів була збережена завдяки зусиллям директора Глухівського вчительського інституту К. П. Ягодовського [192, 127]. На початку 20-х рр. ХХ ст. музейна колекція суттєво збагатилася за рахунок предметів старовини та мистецтва з

поміщицьких садиб, вцілілих після пограбування панського майна селянами. Так, із приватної колекції поміщиків Кочубеїв у с. Ярославці Глухівського повіту до музею надійшли меблі, мистецькі твори, вироби з бронзи та порцеляни, частина бібліотеки, що були врятовані місцевим вчителем Грищенком. У цей же час тимчасово діяла філія Глухівського музею у с. Волокитино. Основу її збірки складала продукція порцелянового заводу В. І. Міклашевського, що працював у 1839 – 1861 рр. та був широко відомим у Російській імперії. У 1922 р. експонати Волокитинської філії було перевезено до Глухівського музею [383, 43]. На 1928 р. у музеї налічувалося 4600 експонатів [235, 84]. У 1931 р. Глухівський музей дістав назву історико-краєзнавчого [383, 43].

У листопаді 1918 р. розпочався збір експонатів для Лебединського музею. Справу створення музею очолив інженер-технолог Б. К. Руднев. Художньо-історичний музей у м. Лебедин відкрився 23 березня 1919 р. Переважно він був створений на основі колекцій образотворчого та ужиткового мистецтва, конфіскованих з навколишніх поміщицьких маєтків родин графів Капністів, Анненкових, Красовських, Кучерявих, Сбітневих. Через багату художню колекцію, що постійно поповнювалась, у 1937 р. художньо-історичний музей було перепрофільовано на художній [296, 14], проте при ньому продовжував існувати історичний відділ. Особливістю експозиції відділу було значне зібрання речей побуту поміщиків, чиновництва та інших заможних верств населення дореволюційного часу [120, 4 зв. – 5].

На початку 1919 р. розпочав роботу Путивльський історико-художній музей. Ініціатором створення музею та першим директором став художник П. М. Коренев, учень знаного живописця І. Ю. Рєпіна. Первинну музейну колекцію складала речі зібрані співробітниками закладу в поміщицьких садибах, церквах та монастирях. З січня 1920 р. музей прийняв перших відвідувачів. На момент відкриття музею його колекція не була чисельною – 156 експонатів [420, 2]. Та завдяки новим поповненням на середину 20-х рр. ХХ ст. вона зросла до 560 експонатів. У 1927 р. роботу Путивльського музею було припинено Глухівською окружною інспектурою народної освіти, що мала намір ліквідувати заклад. Проте завдяки клопотанню його

директора перед Управлінням політосвіти республіки та заступництву директора Чернігівського музею, відомого тоді науковця М. Г. Ванштейна, музей вдалося зберегти [163, 18 – 19; 251, 4].

У травні 1919 р. група інтелігенції м. Ромни (М. М. Семенчик, М. І. Бордухов, Г. А. Коломієць, І. Д. Волков, Г. М. Сенчик та ін.) створила Товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва. Одним зі своїх завдань Товариство ставило створення музею [249, 173 – 174]. Краєзнавцями-аматорами велася робота зі збору залишків мистецьких та археологічних колекцій з розграбованих колишніх маєтків поміщиків Берченко, Беспальчева, Огньова та ін. [365, 6]. У 1920 р. для облаштування музею місцева влада виділила трикімнатне приміщення [249, 174]. У бібліотеку музею членами Товариства були зібрані численні архіви установ міста часів Російської імперії, тисячі цінних вітчизняних та іноземних видань, місцева періодика до 1917 р. [365, 6]. Задля наповнення музейної колекції влітку 1920 р. Товариство організувало археологічну експедицію під керівництвом професора М. О. Макаренка. Наприкінці листопада 1920 р. музей відкрився для відвідувачів. Він дістав назву „Народний музей мистецтва, науки і промисловості”. Вже наступного 1921 р. для своїх потреб музей отримав двоповерховий будинок, що мав 16 кімнат [249, 175 – 176]. У 20-х рр. ХХ ст. Роменський музей за своєю колекцією та обсягом роботи займав одне з провідних місць в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі УСРР). Експозиція музею мала вісім відділів: археологічний, мистецтва, етнографії, промисловості, природничо-науковий, церковний, революційний, педагогічний [365, 6]. З 1935 р. музей стає краєзнавчим [223, 102]. У 30-і рр. ХХ ст. змінюється акцент науково-дослідної роботи музею з історико-культурних на природничі теми. Перш за все, це стосувалося дослідження корисних копалин краю (алебастру, охри, гіпсу, кам'яної солі, промислових глин). У середині 30-х рр. ХХ ст. Роменським музеєм у співпраці з трестом „Укрсхіднафторозвідка” на Роменщині, вперше на території УСРР, були відкриті нафтові родовища [365, 7]. Для виконання дослідницьких завдань музей мав добре оснащену хімічну лабораторію [121, 24].

Ідея організації музею у м. Суми виникла у передової громадськості міста у 1918 р. Для вирішення цього питання місцевий відділ народної освіти створив комісію на чолі з педагогом П. П. Безсоновим. Було розпочато збір художньо-історичних цінностей із поміщицьких садиб та будинків заможних верств населення. Робота над створенням музею тимчасово припинилася під час окупації міста білогвардійськими військами генерала А. І. Денікіна у серпні-листопаді 1919 р. З липня 1920 р., коли під музей було надано колишнє приміщення Міського купецького і взаємного кредиту банку з п'ятьма кімнатами, по травень 1921 р. тривала робота зі створення музейної експозиції. Першим директором музею Сумський повітовий виконком призначив художника, поета і громадського діяча М. Х. Онацького. З 20 травня 1921 р. Сумський художньо-історичний музей розпочав прийом відвідувачів. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. близько 30 % експонатів, що зберігалися у Сумському музеї, мали історико-краєзнавчий профіль (на 1 жовтня 1926 р. таких було 2795 одиниць зберігання із загальної кількості 9011 одиниць). Чимало було експонатів, що могли вважатися профільними як для художнього, так і для краєзнавчого музею (старшинські килими, козацький одяг, пояси та ін.). На той момент музей уже займав 3 будинки, що розташовувались поруч. З 22-х кімнат музею історичний матеріал експонувався у семи кімнатах. Відділи археології, революційного руху на Сумщині та відділ, присвячений Т. Г. Шевченку, займали по одній кімнаті. Виробничий відділ та експозиція присвячена В. І. Леніну – по дві кімнати [392, 4 – 8].

Музей у м. Охтирка засновано наприкінці 1920 р. зусиллями Комітету з охорони пам'яток старовини, що діяв при Охтирському повітовому відділі народної освіти. На момент відкриття в музеї налічувалося близько 350 експонатів [335, 2]. У 1921 р. він одержав назву „Музей мистецтва, старовини та історико-етнографічний”. До 1924 р. музей декілька разів змінював приміщення та займався виключно експозиційно-екскурсійною діяльністю, оскільки не мав штатних одиниць музейних працівників і обслуговувався працівниками Комітету [429, 86].

Період 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. був плідним для проведення музеями регіону науково-дослідної роботи (археологічної, з вивчення пам'яток історії і

культури та ін.). Наприклад, у 1923, 1926 та 1929 рр. директор Сумського музею Н. Х. Онацький разом зі знаним археологом і мистецтвознавцем М. О. Макаренком та археологом С. С. Магурою досліджували археологічні пам'ятки поблизу міст Охтирка та Суми. Було обстежено близько 20 курганів. У 1926 р. Н. Х. Онацький склав археологічну карту Сумської округи [392, 7]. З другої половини 20-х рр. ХХ ст. Глухівський музей за ініціативи директора закладу Я. Н. Морачевського розпочав дослідження місцевих ремесел: мотузкового, деревообробного, гончарного та ін. Щорічно з 1928 по 1932 рр. здійснювалися археологічні обстеження у долинах річок Глухівщини з метою виявлення стоянок людини кам'яного віку та слов'янських городищ [235, 85].

Важливою ділянкою роботи музеїв була пам'яткоохоронна діяльність. Так, у 1927 р. на базі Роменського музею було створено Окружну комісію охорони пам'яток. До діяльності комісії залучалися зацікавлені у пам'яткоохоронній справі відомства, установи, організації. У тому ж році зусиллями комісії було узято на облік 356 монументальних, архітектурних, меморіальних та археологічних пам'яток. З них 24 пам'ятки Народний комісаріат просвіти УСРР визнав об'єктами республіканського значення [357, 12]. Завдяки заступництву Путивльського музею у 1926 р. були врятовані будівлі Сафронієвського (с. Нова Слобода) та Молчанського (м. Путивль) монастирів, що збирався знести Держмайновий фонд [163, 18].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. умови пам'яткоохоронної роботи починають ускладнюватися. Це пов'язувалось з посиленням нігілістичного, а нерідко й ворожого ставлення влади до пам'яток старовини, що не представляли цінності з точки зору компартійної ідеології. У 30-х рр. ХХ ст. часто відводилися під рілля чи забудівлю земельні ділянки, де були розташовані археологічні об'єкти, що призводило до їх знищення. Розбиралися на будівельні матеріали пам'ятки архітектури [357, 12 – 13]. Особливо непростим було питання збереження церковних архітектурних пам'яток, оскільки насадження атеїстичної ідеології державою передбачало ліквідацію усього, що суперечило атеїстичному світогляду. Однією з небагатьох можливостей врятувати від руйнації церковні споруди була їхня музеєфікація. Так, у 1940 р. Роменський музей звертався до Управління Музеїв

Народного комісаріату просвіти УРСР з проханням дозволити відкрити в колишній соборній церкві м. Ромни, історико-архітектурній пам'ятці XVII ст., антирелігійний музей з метою збереження пам'ятки, оскільки коштів на її утримання не виділялося [121, 1]. Також слід зазначити, що на кінець 30-х рр. XX ст. Роменський [122, 1] та Охтирський музеї [335, 2], а до 1938 р. також і Глухівський музей [394, 2], розташовувалися у відведених їм місцевою владою приміщеннях колишніх церков.

У 30-і рр. XX ст. у музейній сфері відбувається регрес, спричинений посиленням підпорядкування діяльності музеїв ідеологічним потребам комуністичної партії. Підпорядкування роботи музеїв потребам „будівництва соціалізму” (популяризація компартійної ідеології, переваг соціалістичного ладу) було закріплено на першому Всеросійському музейному з'їзді у грудні 1930 р. На республіканському рівні настанова на ідеологізацію музеїв невдовзі була закріплена на нараді музейних працівників „Соціалістичне будівництво та музейна справа на Україні” [338, 31]. Традиційна для краєзнавства тематика стала вважатися „буржуазною” та критикувалася. Головна увага музеїв мала приділятися виробничій тематиці, питанням реформування села, колективізації. З експозицій усуваються українознавчі та народознавчі матеріали. Піддавалися репресіям фахівці музейної справи [227, 19]. Так, у 1937 р. було заарештовано за звинуваченням у причетності до підпільної націоналістичної організації та незабаром страчено першого директора Сумського художньо-історичного музею М. Х. Онацького [392, 9]. Наприкінці 30-х рр. XX ст. за сфабрикованими звинуваченнями було заарештовано М. М. Семенчика, І. П. Галюна, С. Ф. Козлова – співробітників Роменського музею [223, 102].

Унаочненням реорганізації музеїв у ідеологічні заклади стало створення у м. Суми Музею революції. Цей музей розташовувався в одному з будинків художньо-історичного музею. Відомості про роботу Музею революції та точні роки існування – відсутні, оскільки єдина згадка про нього міститься в економічно-адресному довіднику „Вся Україна та АМСРР” за 1931 р. [392, 9].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1939 р. було створено Сумську область. Це відбулося у зв'язку зі змінами територіально-

адміністративного поділу республіки. До складу області увійшли 12 районів Харківської, 17 районів Чернігівської та 2 райони Полтавської областей [241, 15]. На момент заснування області її музейна мережа налічувала 7 закладів: Сумський художньо-історичний, Конотопський та Роменський міжрайонні краєзнавчі, Путивльський, Охтирський та Глухівський краєзнавчі, Лебединський художній.

Невдовзі після створення Сумської області, враховуючи велику кількість експонатів історико-краєзнавчого профілю у фондах Сумського художньо-історичного музею, обласна влада вирішила за доцільне розділити його на два окремі музейні заклади – художній і краєзнавчий. Відповідне рішення було ухвалено Сумським обласним виконавчим комітетом Ради депутатів трудящих 15 березня 1939 р. Оскільки окремого приміщення для краєзнавчого музею не було надано, він працював у тому ж приміщенні, що й художній [392, 9 – 10]. У 1939 р. колекція Сумського художнього музею суттєво збагатилася за рахунок надходжень з інших музеїв СРСР. Фонди музею поповнилися надходженнями з Державного Російського музею, Державного Ермітажу та Київського музею західного та східного мистецтва, Київського Державного музею українського мистецтва. На Ленінградському заводі ім. М. Ломоносова були придбані порцелянові вироби радянських майстрів [408, 5].

Інформацію щодо основних показників діяльності музеїв Сумської області у перший рік її існування наведено у таблиці 2.1 (див. додаток Ж).

Окрім краєзнавчих музеїв, підпорядкованих Народному комісаріату просвіти, та художніх музеїв Управління у справах мистецтв, у звіті за 1939 р. в області значився медичний санітарно-гігієнічний музей у м. Конотопі. Його утримувачем вказувалась Московсько-Київська залізниця. Проте у штаті музею були відсутні наукові співробітники, а значився лише один працівник – доглядач. Музей займав одну кімнату. Прийом відвідувачів вівся нерегулярно [165, 7, 40]. Це надає підстави стверджувати, що дане утворення лише називалося музеєм, тоді як насправді було постійно діючою виставкою.

Обстеження Обласним відділом народної освіти роботи краєзнавчих музеїв у 1939 р. виявило низку суттєвих недоліків в їх роботі. Наукова робота у музеях

велася безсистемно. Краєзнавчі музеї, за винятком Путивльського музею, не проводили археологічних розвідок. Не усі музеї мали тематико-експозиційні плани, були відсутні путівники по музеях. Неякісно велася екскурсійна робота. Однією з головних причин зазначених недоліків вказувався брак кваліфікованих працівників. При шести краєзнавчих музеях у 1939 р. музейних працівників було 16: 6 директорів, 6 наукових співробітників та 4 екскурсоводи. Лише 3 особи мали вищу освіту, незакінчену вищу – 2 особи, середню – 10 осіб, незакінчену середню – 1 особа [120, 2 – 3 зв.].

Процес розбудови музейної справи Сумщини було перервано Другою світовою війною. Із серпня 1941 р. по вересень 1943 р. на території Сумщини перебували німецькі окупаційні війська. Війна завдала великої шкоди музейним колекціям регіону, оскільки місцева влада не потурбувалася про евакуацію музейних зібрань у тил. Лише директорів Сумського художнього музею О. І. Маршалі-Чкаловській з власної ініціативи за сприяння штабу Південно-Західного фронту вдалося евакуювати значну частину експонатів музею. Спочатку експонати були переправлені до м. Горького (зараз м. Нижній Новгород), а згодом до м. Новосибірську [352, 4]. Майно художнього музею, що не вдалося евакуювати, загинуло під час бомбардування м. Суми німецькою авіацією. Зокрема, було знищено бібліотеку музею, що налічувала близько 6 тис. одиниць літератури, науковий архів, витвори декоративно-прикладного мистецтва, частина картин та графічних аркушів [408, 5]. Відомо, що працівники низки музеїв за окупації переховували найбільш цінні експонати (Путивльського [251, 4], Лебединського музеїв та ін.).

Найбільш суттєвих втрат зазнав Сумський краєзнавчий музей. Восени 1941 р. у приміщення музею влучила бомба. Ті експонати, що співробітникам вдалося врятувати з-під руїн, було перенесено у приміщення на сусідній вулиці. За часів окупації музей відновив свою діяльність, але під час відступу у 1943 р. окупанти пограбували музей та спалили будинок, де він містився. Від довоєнної колекції музею вціліла незначна кількість експонатів, переважно археологічного та остеологічного характеру [392, 10 – 11].

Розміри матеріальних втрат інших музеїв суттєво різнилися. Сильно постраждала колекція Конотопського музею: збитки фондів та музейного устаткування становили 2043000 крб. [106, 1 зв.]. Тоді як збитки фондів Глухівського музею становили лише 31,3 тис. крб. та на 44 тис. крб. було пошкоджено приміщення музею. Через швидке просування Червоної армії на м. Глухів окупанти не встигли втілити свій намір вивезти музейну колекцію до Німеччини [383, 46].

Музейні цінності розкрадалися не лише окупантами, а й місцевими мародерами. Так, під час відступу німецьких військ у вересні 1943 р. мародерами було пограбовано Роменський краєзнавчий музей [223, 102].

Німецька окупаційна влада з метою завоювання прихильності місцевого населення сприяла відродженню релігії. Будівлі багатьох храмів поверталися релігійним громадам. Установи та організації, що володіли колишніми предметами церковного вжитку, також зобов'язані були їх повернути церкві. Так, Роменський музей передав представнику церкви священні книги, книги релігійної тематики, ікони, хоругви, священицький одяг та інше церковне начиння [128, 1, 1 зв., 4, 4 зв.]. Сам музей було виселено з приміщення Олександрівської церкви в іншу будівлю. Нове приміщення не відповідало потребам музею, було сильно пошкоджено при проходженні фронту [122, 1].

Частина музеїв Сумщини під час окупації не працювала. Було закрито Охтирський музей, а його колекція, складована у підвалі Покровського собору, частково розграбована [335, 2]. Не працював Конотопський музей. Його приміщення було перетворено на військову казарму, експонати частково розкрадені, а частково знищені. Після звільнення міста у приміщенні музею не залишилося жодного експонату [108, 3].

Під час окупації в музейних експозиціях переважала побутово-етнографічна, мистецька, природнича тематика. Так, у новому приміщенні Сумського краєзнавчого музею, що було отримано замість зруйнованого, музейні працівники обладнали експозицію „Українське народне мистецтво” (гутне скло, вишиванки, жіночі прикраси, килими, кераміка та ін). Час від часу у музеї проводилися виставки

робіт місцевих художників [392, 10]. Роменський музей вів роботу над створенням відділів природи, археології, церковної історії, хатнього і надвірного селянського та панського побуту XVIII – XIX ст. [122, 1]. У Глухівському музеї, що за окупації залишився у своєму старому приміщенні, зміни в експозиції обмежилися вилученням із неї експонатів радянської тематики: портретів та бюстів комуністичних лідерів і класиків, радянських видань та ін. [383, 45].

Діяв під час окупації Лебединський художній музей. Завдяки самовідданим зусиллям директора музею Б. К. Руднева було врятовано основний фонд музею [296, 15]. Б. К. Рудневу вдалося ввести в оману окупаційну владу щодо розмірів та цінності музейного фонду. Під час евакуації німців з міста він постійно чергував у приміщенні музею, рятуючи його від розкрадання місцевими мародерами. Також у роки окупації працював Путивльський музей [251, 4].

За окупації музейні заклади займалися майже виключно експозиційно-екскурсійною роботою, діяльність же за іншими напрямками була епізодичною. Так, архівні матеріали наводять поодинокий приклад дій пам'яткоохоронного характеру Роменського музею: його директор звертався до відділу благоустрою м. Ромни з проханням не переорювати та не відводити під посівну площу городище в урочищі Монастирище біля м. Ромни, що досліджувалось у 1901, 1906, 1926 рр. та мало важливу наукову цінність [6, 76].

Окупаційна влада виділяла на утримання музеїв незначні кошти. Так, Роменський краєзнавчий музей наприкінці 1941 р. взагалі не фінансувався. Для підтримання життєдіяльності музею у його лабораторії співробітники виготовляли для продажу населенню свічки, мило, есенції, чорнило та інші побутові товари [223, 102].

Після звільнення Сумської області від окупаційних військ восени 1943 р. відразу розпочалася робота з нормалізації функціонування музеїв. Так, Роменський музей уже у 1943 р. отримав нове, більше за площею, приміщення, котре, однак, потребувало капітального ремонту [123, 7]. У період підготовки закладу до відкриття співробітники музею читали лекції на історичні та природничі теми в школах, шпиталях та військових частинах. Роменський музей розпочав прийом

відвідувачів у травні 1945 р. [124, 1 зв., 4]. Вівся пошук втрачених цінностей, який часто мав позитивні результати. Так, співробітникам Конотопського музею протягом двох років після визволення міста було знайдено і повернуто 852 експонати, що опинилися у місцевого населення [108, 3].

Оскільки приміщення обласного краєзнавчого музею було знищено, у 1945 р. Сумський міський виконавчий комітет ухвалив рішення № 457 від 15 вересня про передачу краєзнавчому музею будинку колишнього костюлу [66, 68]. Приміщення костюлу вимагало ремонту і не відповідало потребам музею: його планування складала одна зала площею 144 кв. метри та дві кімнати по 11 кв. метрів. Основний колектив музею, що складався з директора і наукового працівника, був не в змозі швидко впоратися з впорядкуванням музею та створенням експозиції. Ситуація з відбудовою експозиції ускладнювалася ще й тим, що на вцілілі експонати була повністю втрачена документація [359, 308 – 309]. Не сприяло відбудові й те, що директори музею часто змінювалися, а займали цю посаду переважно випадкові люди. Тому музей розпочав прийом відвідувачів лише 14 вересня 1947 р. У ньому експонувалася виставка „Партизани України в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками”. Проте експозиції жодного відділу в музеї побудовано ще не було [392, 12].

У 1945 р. до м. Суми з евакуації повернулася колекція Сумського художнього музею. Оскільки довоєнне приміщення художнього музею було знищено, йому було виділено частину приміщення міської філармонії. Відбудована експозиція музею розташувалася у 10 залах, що займали другий і частково перший поверхи філармонії. У лютому 1946 р. експозицію Сумського художнього музею було відкрито для відвідувачів [380, 77].

Активно проводилася робота з поповнення фондів музеїв новими експонатами. Експонати надходили від підприємств та колгоспів, що передавали матеріали про трудові досягнення, зразки продукції [126, 13]. Були надходження з військових складів. Так, Конотопський музей у розділі Великої Вітчизняної війни вже у 1944 р. мав трофейну зброю та німецьку амуніцію [107, 7 зв.]. Деякі артефакти передавалися музеям місцевими мешканцями безоплатно. Через обмеженість

фінансування музеї лише іноді могли дозволити придбати антикварні речі за гроші [81, 1]. Слід зазначити, що нові експонати переважно не були науково рівноцінними експонатам, втраченим через війну.

Поновилася науково-дослідна діяльність музеїв (археологічна, пам'яткоохоронна та ін.). Так, у 1947 – 1948 рр. Роменський музей приймав участь в археологічних експедиціях Академії наук УРСР (далі АН УРСР), що досліджувала археологічні пам'ятки часів скіфів, стародавніх слов'ян та Київської Русі в долині р. Сули. Здобуті на розкопках артефакти суттєво розширили музейну колекцію [126, 13]. Музеями проводилися обстеження пам'яток історії та культури, що вціліли після війни. Так, у 1948 р. співробітниками Охтирського музею було здійснено обстеження та реєстрація вцілілих будівель пам'ятки архітектури Охтирського монастиря [66, 12 зв.].

У повоєнний час науково-дослідна робота музеїв з природничої тематики мала певну практичну цінність для відновлення народного господарства краю. Так, Роменським музеєм проводилася дослідницька робота з виготовлення із корисних копалин краю будівельних матеріалів (цегла, черепиця, алебастровий цемент, мінеральна фарба). Через відсутність у лабораторії музею необхідного обладнання для дослідів використовувалося устаткування місцевих заводів та лабораторій інших організацій. Одержані за результатами дослідів зразки будматеріалів були рекомендовані музеєм для широкого використання в народному господарстві [126, 13 – 14; 307, 48]. Музей займався пошуком нових покладів корисних копалин Роменського та прилеглих до нього районів. За прикладом Роменського музею, аналогічну роботу почали проводити Глухівський, Конотопський [127, 5 – 6] та Охтирський краєзнавчі музеї [66, 12 зв.]. Також Роменським музеєм велися дослідження з акліматизації у регіоні високопродуктивних агрокультур: сорго „Янтарний”, соняшника „Гігант”, кукурудзи цукрової, земляного мигдалю та ін. Для цього у 1949 р. під керівництвом працівників музею було закладено дослідницькі ділянки у двох колгоспах Роменського району. Посівний матеріал, що зібрали на цих ділянках, було розіслано у колгоспи району [127, 7].

Згідно з річним звітом за 1948 р. основні показники діяльності краєзнавчих музеїв області з культурно-просвітньої роботи та розміри фондів були наступними. За рік краєзнавчі музеї області відвідало 91430 осіб, музеями було проведено 938 екскурсій, 70 лекцій, створено 33 пересувні виставки. На 1 січня 1949 р. Охтирський музей налічував 1400 експонатів, Глухівський – 1925, Конотопський – 4312, Путивльський – 3290, Роменський – 3422, Сумський краєзнавчий – 1791 [66, 1 – 2].

Обстеження стану роботи Сумського, Конотопського та Роменського краєзнавчих музеїв, що проводило 15 – 20 березня 1949 р. Управління музеїв і охорони пам'ятників культури при Комітеті у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, виявило наступне. У зазначених закладах з 10 наукових співробітників вищу освіту мало лише 3 особи. Це негативно позначалося на якості роботи. Добре поставлено було фондівий та експозиційний напрямок роботи лише у Роменському музеї. Особливо незадовільним у ході перевірки було визнано стан роботи Сумського краєзнавчого музею, де майже не комплектувалися фонди, не була побудована експозиція [359, 310 – 311].

Намагаючись скоріше відновити фонди центральних музеїв та бібліотек, що постраждали від війни, влада традиційно вдавалась до авторитарних методів. Існувала практика вилучення у наказовому порядку експонатів та літератури у деяких закладів культури, не рахуючись з їхніми інтересами. Так, дуже потерпіла від вилучення літератури на користь Київської державної історичної бібліотеки бібліотека Роменського музею, основний фонд якої складала багата колекція книжок XVI – XIX ст. У 1949 р. Роменський музей змушений був передати історичній бібліотеці всі свої дореволюційні та іноземні видання загальною кількістю 9583 одиниці літератури. Після цього фонд бібліотеки Роменського музею скоротився утричі [127, 1, 3; 223, 102].

29 листопада 1949 р. вийшов наказ Комітету у справах культурно-освітніх установ № 810-а „Про стан і поліпшення роботи музеїв”. Серед головних недоліків, що потребували виправлення, значилися: неповноцінність музейних експозицій, бідність та примітивність їх оформлення, особливо ідеологічно важливого історії

радянського періоду, незадовільний стан науково-дослідної та науково-просвітницької роботи [359, 311].

Для вирішення проблем, пов'язаних з покращенням роботи краєзнавчих музеїв Сумщини, 24 квітня 1950 р. було скликано об'єднане засідання науково-методичних рад музеїв. Низка важливих рішень, прийнятих у результаті роботи засідання, була спрямована на консолідацію зусиль краєзнавчих музеїв у їхній діяльності. Це давало можливість оптимізувати роботу музейних закладів при мінімальному їх укомплектуванні кваліфікованими кадрами та обмеженні у фінансах. Між музеями було розподілено теми для вивчення. Первісний лад і період Київської Русі на території північної частини області мав вивчати Путивльський музей, на території південних районів – Роменський. Глухівському музею доручалися теми: „Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр.”; Конотопському – „Підготовка та проведення Жовтневої соціалістичної революції на Сумщині” та „Промисловість Сумщини у радянський період”; Охтирському – „Російсько-шведська війна 1708 – 1709 рр.”; Сумському – „Революція 1905 – 1907 рр.”, „Колективізація сільського господарства на Сумщині” та „Участь Сумщини у Великій Вітчизняній війні”. Задля збору наукових матеріалів створювалися дві комплексні експедиції: з вивчення районів північної частини області (матеріали для Глухівського, Путивльського та Конотопського музеїв) та з вивчення районів південної Сумщини (матеріали для Сумського, Охтирського та Роменського музеїв). З метою використання кращого досвіду окремих музеїв, працівники всіх музейних закладів об'єднувалися у секції навколо базового відділу при одному з музеїв: при Путивльському – секція працівників відділів природи, при Роменському – працівників відділу історії дореволюційного минулого, при Сумському – працівників відділу радянського періоду [359, 311].

У післявоєнний час, з наростанням протистояння між СРСР і Заходом та виникненням загрози нової війни, держава посилила контроль над суспільством. Режим засекречування щонайменших даних, що стосувалися оборонного потенціалу країни, зачіпав також і роботу музеїв. Так, у другій половині 1950 р. Комітет у справах культурно-освітніх установ зобов'язав завідуючого Сумським обласним

відділом культосвітньої роботи і директорів краєзнавчих музеїв перевірити та вилучити з експозицій музеїв матеріали, зміст яких у тій чи іншій мірі являв порушення постанов про збереження державної таємниці. Вилученню підлягали схеми дислокацій партизанських загонів під час Другої світової війни, карти бойових дій, на яких позначалися місця переправи Червоної армії, діаграми з показниками потужностей радіовузлів та виробництва важкої промисловості та ін. [174, 139 – 142].

Найдовше відбудовчий період тривав у Сумському обласному музеї. З 1947 по 1951 рр. у Сумському обласному музеї експонувалися лише виставки пропагандистського характеру: „За нове піднесення сільського господарства”, „За високу продуктивність тваринництва”, „Відродження міст-героїв”. Лише у лютому 1951 р. було відкрито досить бідні через брак експонатів експозиції відділів природи та радянського суспільства. У 1953 р. обласному музею було надано нове приміщення, планування якого більшою мірою відповідало вимогам для розміщення експозиції, ніж колишній костюл. Новий будинок мав 9 експозиційних залів загальною площею 355 м кв. Тут протягом 1954 – 1956 рр. було обладнано експозиції відділів природи, історії дореволюційного періоду та радянського суспільства [392, 12 – 13]. На початку 50-х рр. ХХ ст. Охтирському музею також було відведено нове більше приміщення [335, 2].

Питання браку експонатів у Сумському обласному музеї владою області було вирішено ціною існування Глухівського краєзнавчого музею. У 1954 р. його було зачинено на довгостроковий ремонт та згодом ліквідовано. Більшу ж частину експонатів Глухівського музею було передано Сумському краєзнавчому музею [192, 127 – 128]. Також місцева влада зобов'язала деякі інші музеї області передати Сумському краєзнавчому музею частину своїх колекцій. У 1955 – 1956 р. Сумський художній музей передав обласному краєзнавчому музею старовинну зброю, монети, знаки урядових осіб пореформеного періоду. Деякі надходження поступили від Роменського та Путивльського музеїв [392, 12].

У середині 50-х рр. ХХ ст. уряд М. С. Хрущова розпочав помірковану переоцінку деяких історичних подій та явищ періоду правління І. В. Сталіна

(репресії, культ особи, ін.). Перед музеями як ідеологічними закладами ставилося завдання сприяти зміні суспільної думки щодо недавнього минулого. Так, у зв'язку з початком реабілітації постраждалих від сталінських репресій, у музейних експозиціях почали з'являтися матеріали про життя та діяльність репресованих діячів мистецтва та науки, героїв революційних подій та громадянської війни. Наприклад, уже у 1955 р. Конотопським музеєм були опрацьовані матеріали про учасника революції 1905 – 1907 р. І. І. Радченка [109, 74], засудженого за політичними статтями у 1937 р. та помертньо реабілітованого у 1954 р.

17 червня 1957 р. було видано наказ Міністерства культури СРСР „Про заходи щодо поліпшення діяльності краєзнавчих музеїв”, а 12 вересня 1957 р. наказ Міністерства культури УРСР „Про стан і заходи, щодо поліпшення роботи районних краєзнавчих музеїв”. Ці постанови відображали бажання уряду підвищити рівень наукової та методичної роботи краєзнавчих музеїв, перш за все, у дослідженні ідеологічно важливого періоду радянської історії. Краєзнавчим музеям рекомендувалося перетворити музейно-краєзнавчі ради у наукові центри з вивчення рідного краю, регулярно проводити семінари, наради та інші заходи щодо обміну досвідом. На виконання вказівок Міністерства культури УРСР у 1957 р. музеями Сумщини проводилися взаємні перевірки експозиційної, наукової і культурно-просвітньої роботи, що сприяло обміну набутим досвідом. Їхні результати обговорювалися на нарадах співробітників краєзнавчих музеїв та краєзнавчого активу області з питань про стан та заходи з покращення музейної роботи. Серед важливих заходів, вжитих обласним управлінням культури щодо покращення діяльності краєзнавчих музеїв Сумської області, були кадрові зміни спрямовані на поповнення штатів музеїв освіченими працівниками. Так, було укомплектовано трьома науковими працівниками Роменський краєзнавчий музей, проведено заміну директора та старшого наукового працівника Путивльського краєзнавчого музею [359, 314].

4 жовтня 1958 р. Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (далі ЦК КПРС) прийняв постанову “Про записку Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”, що ознаменувала

нове посилення антирелігійної боротьби в СРСР. У постанові наголошувалося, що звільнення населення від впливу релігії як „найбільшого пережитку класового суспільства” є найвідповідальнішим завданням ідеологічної роботи [403, 357]. Від культурно-просвітніх закладів влада вимагала збільшення кількості лекцій з антирелігійної тематики, поліпшення якості лекційної пропаганди та активного використання усіх інших методів боротьби з релігійною ідеологією. Так, у 1960 р. значна кількість лекцій, прочитаних співробітниками Роменського музею, була антирелігійної тематики: „Ставлення релігії до життя”, „Про віру у святих”, „Релігійне сектантство та його шкода” та ін. У приміщенні музею проводилися засідання атеїстичної секції Роменського університету культури [129, 8]. У 1962 р. тимчасово при музеї працював планетарій, де також проходили лекції антирелігійного змісту [131, 5; 132, 3].

У 60-х рр. ХХ ст. при деяких музеях Сумської області відкриваються експозиційні відділи, що розташовувались у приміщеннях окремих від головних корпусів музеїв. У 1960 р. у м. Суми на території колишнього с. Луки було відкрито музей видатного російського письменника українського походження А. П. Чехова [392, 14]. Цей музей став відділом обласного краєзнавчого музею з питань літературного краєзнавства: співробітники відділу досліджували життя та творчість письменників, пов'язаних із Сумщиною. Наприклад, у 1967 р. було розроблено лекції „Шевченко на Сумщині”, „Поет-революціонер Павло Грабовський” та ін. Експозиція музею А. П. Чехова займала п'ять кімнат будинку. Окремі розділи були присвячені зв'язкам А. П. Чехова з театром та популяризації творчості письменника. Тут були зібрані значні матеріали про життя письменника, прижиттєві видання книг, фотографії з автографами, автентичні витвори художника М. П. Чехова – брата письменника, програми, афіші, буклети до постановок спектаклів у СРСР та закордоном, листи сестри письменника М. П. Чехової [18, 18 – 19].

У вересні 1956 р. відкрився Музей партизанської слави в Спадщанському лісі – колишній базі партизанського з'єднання А. С. Ковпака [326, 31]. У 1966 р. на базі музею було відкрито Меморіальний комплекс партизанської слави. Окрім музею, комплекс включав Монументи партизанської слави та стелу „Народні месники”,

партизанську братську могилу, німецький танк та гармату, захоплені партизанами в окупантів, партизанські землянки. Будинок музею мав три експозиційні зали. Їх експозиції розкривали тематику героїчної боротьби загону з загарбниками на території Північної України, йшлося про післявоєнне мирне життя бійців загону [326, 13, 18 – 20; 237, 16, 18 – 23]. Музей партизанської слави було приєднано як відділ до Путивльського музею. У 1971 р. музей отримав нове приміщення [326, 34]. У 1976 р. за активну роботу з патріотичного виховання населення, перш за все молоді, заклад було нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР [326, 43; 423, 3]. На 1985 р. у колекції музею зберігалось більше 250 експонатів. Окрім документів та фотоматеріалів, тут було чимало речових експонатів: особисті речі А. С. Ковпака, С. В. Руднева, Г. Я. Базими та інших партизан, зразки зброї, підривні засоби, засоби зв'язку, медичні інструменти партизанського лазарету та ін. [326, 34 – 35].

На початку 60-х рр. ХХ ст. керівництво СРСР, незадоволене якістю ідеологічної роботи державних музеїв, вирішило зменшити їх фінансування. На республіканському рівні настанову союзного центру розвинув міністр культури УРСР Р. В. Бабійчук. Він виступив з ініціативою щодо перетворення частини музеїв УРСР у філії більш значних музеїв, а також переведення деяких державних музеїв на громадські засади [171, 63 – 64; 367, 1 – 2]. Постановою Ради міністрів УРСР від 12 грудня 1962 р. № 1393 „Про скорочення витрат на утримання закладів культури Міністерства культури УРСР” Путивльський краєзнавчий музей перетворювався на філію Сумського обласного краєзнавчого музею [160, 214], а Охтирський музей переводився на громадські засади [176, 128]. При цьому в Охтирському музеї залишалася одна штатна одиниця наукового співробітника для забезпечення фондової та культмасової роботи. Переведення на громадські засади суттєво погіршило можливості Охтирського музею в обслуговуванні населення [160, 215, 217]. Тому у 1965 р. музею було повернуто статус державного та приєднано як філію до обласного краєзнавчого музею [13, 2].

За СРСР комуністична партія мала вирішальну роль у керівництві усіма сферами суспільного життя країни, і навіть рішення обласного комітету партії часто

мали більшої ваги ніж рішення республіканських урядових структур. Проте у деяких випадках подібне домінування з боку партійних органів могло мати і позитивні наслідки. Так, у 1961 р. за наказом міністра культури УРСР Р. В. Бабійчука Сумський художній музей повинен був передати Алупкінському державному музею-палацу низку картин І. К. Айвазовського, А. І. Куїнджі і В. Д. Орловського. Деякі картини мав передати також Лебединський художній музей. У наказі йшлося про передачу картин тимчасово, терміном на два роки, проте фактично картини перейшли б Алупкінському музею назовсім. Сумський обком КПУ заборонив виконувати цей наказ міністра, що розбазарював фонди місцевих музеїв [175, 51, 53 – 54, 72].

У 60 – 80-х рр. ХХ ст. значно пожвавилася науково-дослідницька робота музеїв. Так, значним науковим внеском співробітників музеїв Сумщини у дослідження історії регіону у 60 – 70-х рр. ХХ ст. була робота над томом „Сумська область” з багатотомного видання „Історія міст і сіл УРСР” (написання нарисів, розробка карт, добір фотоілюстративного матеріалу). Перше видання тому вийшло у 1973 р. [132, 2; 392, 15], друге – у 1980 р. [91, 13]. Краєзнавчими музеями області регулярно проводилися археологічні дослідження. Так, Сумським краєзнавчим музеєм разом з Інститутом археології Академії Наук УРСР здійснювалися археологічні розкопки черняхівської культури IV ст. у м. Суми по вулиці Павлова (1958 р.), на території літописних міст Вир (1958 – 1959 рр.) та Путивль (1960 р.). У 60-х рр. ХХ ст. кілька польових сезонів велися розкопки слов'янського поселення біля с. Волинцево Путивльського району, могильника черняхівської культури поблизу с. Успенка Буринського району [392, 14].

У 60-х рр. ХХ ст. сформувався видавничий напрямок діяльності музеїв Сумщини. У 60-і рр. ХХ ст. Конотопський [113, 10], Роменський [131, 6] та Охтирський [297] музеї започаткували видання збірок наукових статей з краєзнавства. Слід зазначити, що наукову цінність цих збірок певною мірою нівелювала висока заідеологізованість викладеного матеріалу. Плідну роботу щодо підготовки та видання матеріалів проводив Сумський обласний краєзнавчий музей. У 1963 р. ним було підготовлені такі видання, як перший путівник по Сумах,

путівник-довідник „Сумщина”, фотоальбом „Суми”. У 1967 р. надруковані путівник-довідник „Знайомтесь: Сумщина”, путівник „По визначних місцях Сумщини”. У 1970 р. – путівники „Будинок-музей А. П. Чехова” та „Народні музеї Сумщини”. У 1974 р. – історико-краєзнавчий нарис „Суми” та фотонарис „Путівль” [392, 14 – 15]. У 1979 р. – коротка довідкова книга „Суми”, путівник „У подорож по Сумщині” та ін. [91, 13].

З кінця 60-х рр. ХХ ст. у практиці музеїв області набуває поширення проведення наукових конференцій. Проте вивчення тематики конференцій дає підстави стверджувати, що значну частину конференцій лише умовно можна вважати науковими через пропагандистсько-ідеологічний характер. Наприклад, у 1970 р. Конотопським краєзнавчим музеєм було проведено конференцію „Ленін та Сумщина” та конференцію з нагоди 25-и річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні [114, 9]. У 1972 р. Сумським художнім музеєм було проведено дві наукові конференції (до ювілею Г. С. Сковороди та до 50-ї річниці утворення СРСР) [28, 8].

З поширенням технічного прогресу музеї дедалі ширше почали використовувати технічні засоби при проведенні культурно-масових заходів. Так, Конотопським музеєм у 1962 р. під час екскурсій почали використовуватися записані на магнітофонну плівку спогади учасників історичних подій (Є. Г. Сердюка – учасника Цусимської битви, Я. П. Васильєва – учасника трьох російських революцій та ін.) [112, 4]. У 1975 р. у Сумському краєзнавчому музеї було створено велику діораму „На завершальному етапі Курської битви. Бої під Охтиркою” [91, 11; 245, 37], що озвучувалась за допомогою магнітофонного запису. У низці музеїв використовувалася кіноапаратура для демонстрації документальних фільмів. Наприклад, у 1974 р. у Роменському музеї лекції, присвячені Другій світовій війні, доповнювалися демонстрацією кінофільмів „Зберігати вічно” (про Героя Радянського Союзу К. С. Гнідаша) та „Роменська мадонна” (про матір-героїню О. О. Деревську) [134, 4]. Для висвітлення діяльності музеїв Сумщини, проведення музеями культурно-просвітницької роботи активно використовувалось радіо та телебачення. Так, у 1965 р. Конотопським музеєм було проведено 8 телепередач по

місцевому телебаченню. Для місцевого радіо співробітники музею підготували 5 виступів [113, 17 – 18].

З середини 60-х рр. ХХ ст. активізується пам'яткоохоронна робота музеїв Сумщини. З 1964 р. у Сумському краєзнавчому музеї розпочалася регулярна робота з обліку, вивчення та пропаганди пам'яток історії, мистецтва, археології, архітектури [392, 15]. Спочатку співробітники музею займалися цим напрямом за сумісництвом, а на початку 1969 р. до штату музею було введено окрему посаду працівника з охорони пам'яток. На кінець серпня 1969 р. було узято на облік 1450 пам'яток усіх видів: пам'яток археології було 411, історії – 806 (з них 772 могили), історичних будівель – 21, пам'яток мистецтва – 233 (з них 143 пам'ятників В. І. Леніну) [172, 26 – 27]. З середини 70-х рр. ХХ ст. при музеї працював відділ охорони пам'яток історії і культури (з 1986 р. при ньому відкрито сектор археології) [91, 11]. У 80-і рр. ХХ ст. музеями Сумщини проводилася значна науково-дослідницька робота при підготовці тому по Сумській області зі „Зводу пам'яток історії та культури”.

Музеї Сумщини підтримували широке коло контактів з іншими культурно-просвітніми закладами. Наприклад, у 1959 р. Конотопський музей разом з дитячою бібліотекою м. Конотопу розробили тематично-експозиційний план літературно-меморіального кутка дитячих письменників-земляків. До Конотопської міської бібліотеки були передані матеріали про письменників, чиє життя та творчість були пов'язані з краєм [111, 4]. У 1967 р. Сумський художній музей разом з Обласним будинком народної творчості приймав участь в організації і відкритті сільських картинних галерей у селах Червоне і Чернеччина Сумського району, с. Жигайлівка Тростянецького району, с. Миколаївка Роменського району, с. Ворожба Лебединського району. Експозиції цих галерей склалися з живопису та графіки місцевих професійних та самодіяльних художників [16, 25].

Активну участь приймали музейні працівники в роботі різноманітних громадських організацій. Так, у 1960 р. співробітники Роменського музею займалися організаційними роботами з відкриття Роменської філії Всеукраїнського товариства охорони природи та сприяння розвитку природних багатств, що почала працювати

при музеї [130, 1 – 3]. Співробітники музеїв регулярно брали участь у роботі товариства „Знання”: читали лекції, проводили заняття у народних університетах культури та ін. [14, 22]. Найтісніше музейні заклади співпрацювали з Українським товариством охорони пам’яток історії і культури (далі УТОПІК) [14, 22; 134, 15]. Наприклад, у середині 70-х рр. ХХ ст. працівники Сумського краєзнавчого музею разом з членами УТОПІК збирали підписи під зверненням до керівництва м. Суми залишити унікальні пам’ятки архітектури Воскресенський (кінець ХVII – початок ХVIII ст.) та Спасо-Преображенський собори (остання чверть ХVIII ст.), які передбачалося знести у зв’язку з переплануванням центру міста. Звернення мало позитивну відповідь, церковні пам’ятки були збережені.

Музейними закладами дедалі більше приділялося уваги роботі з дітьми та молоддю. Розширюються контакти музеїв з освітніми закладами. У музеях проводилися екскурсії для учнів за темами, пов’язаними з навчальними програмами [133, 10], а також уроки, що унаочнювалися музейними експозиціями. Наприклад, у Сумському краєзнавчому музеї у 1965 р. відбулося 120 уроків різної тематики, а у 1966 р. – 150 [18, 14]. Науковими матеріалами музеїв та консультаціями музейних співробітників користувалися студенти при написанні курсових робіт. Так, у 1966 р. на матеріалах Будинку-музею А. П. Чехова було написано 11 курсових робіт за творчістю та біографією письменника, у 1967 р. – 7 курсових. [18, 19]. Під час літніх канікул культурно-просвітня робота проводилася у піонерських таборах [110, 8 – 9]. Діти та юнацтво становили значний відсоток відвідувачів музеїв. Так, у 1967 р. Охтирський музей відвідало 42300 осіб, з яких 24343 були діти (тобто половина); із 184 екскурсій 122 було проведено для дітей та юнацтва [16, 1].

Поступово збільшувалась чисельність громадських активістів при музеях області, що допомагали музейним працівникам у різних напрямках їхньої роботи, займалися у клубах та гуртках за інтересами. Переважну частину громадського активу становили учнівська молодь та літні люди. Так, при Сумському краєзнавчому музеї велику роботу проводив Клуб бойової слави, до якого входили учасники громадянської та Другої світової війни. Так, у 1965 р. його учасниками було проведено 689 зустрічей ветеранів зі студентами та учнями. Клуб

організовував походи по місцях бойової слави на Сумщині, здійснював допомогу у створенні кімнат та кутків бойової слави у школах міста. Його учасники збирали матеріали про подвиги сумчан у громадянській та Другій світовій війні, працювали над науковими розробками за темами запропонованими музеєм та ін. [18, 15 – 16]. При Роменському музеї працював Клуб юних краєзнавців з учнівської молоді. Клуб мав три секції: природознавства, культурно-масову та юних слідопитів [132, 3]. Музейні активісти входили до науково-методичних рад музеїв, у веденні яких був розгляд питань, що стосувалися науково-дослідницької та пошукової роботи музеїв, ухвалення тематико-експозиційних планів, річних планів роботи [129, 16].

Урізноманітнювались культурно-масові заходи, що проводилися музеями. Однак переважна більшість цих заходів мали ідеологічний характер, проводилися за стандартними схемами та часто сприймалися населенням без ентузіазму. Поширення набули такі заходи, як прийом до піонерської та комсомольської організацій у музеях, урочисті збори місцевих осередків цих організацій (наприклад, до Дня Радянської армії, 8-го березня, Дня Перемоги та ін.) [134, 5]; тематичні вечори (так, Охтирським музеєм у 1966 р. були проведені тематичні вечори „Місто, в якому ти живеш”, „Пам’ятайте тих, хто легендою овіяний”, „Вони створювали радянську владу”); зустрічі з учасниками революції, першими комсомольцями, передовиками виробництва, діячами мистецтва та ін. [14, 1]; вікторини (наприклад, у Роменському музеї в 1974 р. проведено 9 вікторин на теми: „Люби і знай свій рідний край”, „Розвиток залізничного транспорту на Роменщині за 100 років”, „Герої Радянського Союзу – наші земляки”); уроки мужності; дні молодого комуніста; вшанування робітничих династій [134, 5] та ін.

Залучення населення до культурно-масових заходів часто відбувалося у наказовому порядку. Спеціальними директивами держава зобов’язувала керівників підприємств, організацій, установ замовляти екскурсії для своїх працівників. Відповідно, відсоток екскурсійних відвідувань музеїв постійно зростав. Так, у 1960 р. з 243,2 тис. осіб, що відвідали музеї Сумщини, 50,5 тис. осіб відвідало музей у складі екскурсій (20,8 %) [170, 3, 9, 10], а у 1981 р. з 365,9 тис. осіб, у складі екскурсій – 139,7 тис. осіб (38,2 %) [39, 1 зв.].

У 70-і рр. ХХ ст. деякі музеї Сумської області отримали нові, більші за площею приміщення. Так у 1972 р. обласному краєзнавчому музею було передано двоповерхове приміщення – будинок колишнього земського зібрання [392, 15]. У тому ж році в нове приміщення переїхав Конотопський музей [329, 114]. У 1978 р. Сумському художньому музею було передано двоповерховий будинок колишнього Державного банку [408, 6].

У 1973 р. відновив свою роботу Глухівський музей. Проте спочатку він працював на громадських засадах. Його новостворена колекція була значно бідніша за попередню [331, 9]. Жодного експонату Сумським краєзнавчим музеєм повернуто не було. Фактично влада дозволила відновити музей лише під тиском місцевої громадськості [383, 9]. У 1975 р. Глухівський музей було повернуто до розряду державних, та він стає філією Сумського краєзнавчого музею [234, 2]. Проте у 70 – 80-х рр. ХХ ст. Глухівський музей так і не отримав приміщення, де можна було б розмістити музейну експозицію. Співробітникам доводилося створювати тимчасові експозиції у різних непристосованих для цього приміщеннях, що відводило міське керівництво [192, 128].

Експозиції державних краєзнавчих музеїв стандартно будувалися за трьома відділами: природи, дорадянського (дореволюційного) минулого та радянського (соціалістичного) періоду.

Експозиції відділів дореволюційного періоду краєзнавчих музеїв Сумщини мали багаті збірки автентичних речових експонатів. Так, у Сумському обласному краєзнавчому музеї епоху Київської Русі унаочнювали цеглини з клеймами ремісничих майстерень, вироби місцевих ковалів, гончарів, різьбярів по кістці, знаряддя праці кравців, жіночі прикраси, давньоруська зброя та ін. У розділі Козацької доби експонувалися козацька холодна та вогнепальна зброя, порохівниці, люльки, каламарі писарів, сідло і прикраси до кінської зброї та ін. Побут дворянського стану часів кріпосного права унаочнювали меблі та предмети з інтер'єру панського маєтку садиби Кочубеїв у с. Ярославці (Кролевецький район). На основі етнографічних матеріалів (селянський одяг, сільськогосподарський реманент та ін.) було показано бідний побут простого люду у ХІХ ст. У відділі були

представлені оригінальні документи, починаючи від часів Гетьманщини (наприклад, про роздачу маєтків старшині, про скуповування чи захоплення силою старшиною землі простих козаків і селян); нумізматичні та фалеристичні матеріали (наприклад, пам'ятні медалі на честь Вітчизняної війни 1812 р., медалі за участь у Кримській війні 1853 – 1856 рр., монети першої половини ХІХ ст.), знаряддя праці та виробі місцевих майстрів та мануфактур (наприклад, Волокитинської порцелянової мануфактури), промислових підприємств другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дореволюційні фото міст краю та багато іншого [245, 11 – 26].

Оскільки, відповідно до ідеологічних настанов, головна увага у роботі музеїв мала приділятися історії розвитку соціалістичного суспільства, експозиції цього відділу найчастіше перебудовувалися та доповнювалися новими матеріалами. Так, у Сумському музеї у другій половині 50-х – у 60-х рр. ХХ ст. експозиція відділу перебудовувалася 3 рази: у 1957 р., 1963 р., 1967 – 1968 рр. [392, 13]. В експозиціях музеїв обов'язково створювалися підрозділи присвячені партійним з'їздам. Проводились стаціонарні та пересувні виставки до усіх ювілейних дат, які відзначалися у межах СРСР та УРСР [91, 11 – 12]. Значне місце у відділі радянського суспільства займали матеріали, присвячені важливим тогочасним досягненням у народному господарстві країни та області (промисловість, сільське господарство, освіта, наука, культура). Ці експозиції будувалися переважно на документальному, тиражованому та фотографічному матеріалах. Домінуючою темою у висвітленні господарчих досягнень була тема керівної та спрямовуючої ролі комуністичної партії [264, 3]. Відповідно, пріоритетним був збір експонатів з історії соціалістичного періоду. Наприклад, у 1965 р. з 497 експонатів, зібраних Сумським краєзнавчим музеєм, 284 було з історії радянського періоду. У 1966 р. з 708 зібраних експонатів – 512 з історії радянському періоду [18, 10].

Побудова експозицій художніх музеїв мала свої особливості, відповідно до їх тематики. Так, експозиція Сумського художнього музею мала 3 відділи: відділ російського та українського дореволюційного мистецтва (складався з 2-х розділів – „Мистецтво ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.” та „Мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст.”), радянського мистецтва, зарубіжного мистецтва (мав 3

розділи – „Мистецтво Італії”, „Мистецтво Фландрії та Голландії”, „Мистецтво Франції”) [408, 8, 19, 40, 68, 73, 79]. У 1981 р. у Воскресенському соборі м. Суми було відкрито відділ декоративно-прикладного мистецтва Сумського художнього музею [408, 6]. Відділ декоративно-прикладного мистецтва мав 4 відділи: російського та українського мистецтва дореволюційного періоду, радянського декоративного мистецтва, східного мистецтва XVI – початку XX ст., західноєвропейського мистецтва XVI – початку XX ст. [408, 86, 109, 134, 139].

В експозиції Сумського художнього музею були старовинні українські та російські ікони, портрети-парсуни козацької старшини, офорти Т. Г. Шевченка, роботи видатних українських та російських художників (П. О. Левченка, С. І. Світославського, Ф. Г. Кричевського, І. І. Шишкіна, І. К. Айвазовського, В. Л. Боровиковського, О. А. Кіпренського, В. Є. Маковського, В. О. Серова, І. І. Левітана), скульпторів (Є. О. Лансере, П. П. Трубецького, П. К. Клодта), роботи італійських художників (А. Локателлі, Д. Морелі, Алессандро ла Вольпе), французьких (Ш. Плессі, Е. Ізабе, Г. Робера), голландських та фламандських (Яна ван Гойсна, Ван дер Неєра, Теодора ван Тюльдена, Яна Фейта) та ін. [409, 5 – 9]. У відділі декоративно-прикладного мистецтва були представлені зразки традиційних вітчизняних народних промислів – ткацтва, вишивання, різьблення, килимарства, кращі зразки фарфору і фаянсу українських та російських заводів XVIII – XIX ст., продукція сучасних художніх промислів (Палеху, Мстери, Хохломи, Опішні) [409, 9], старовинний іранський, китайський та японський посуд, декоративні вироби з металів із Тибету, Монголії, Японії, Китаю XVI – XIX ст., антична кераміка, фаянсові, фарфорові та скляні вироби мануфактур та заводів західної Європи XVIII – XIX ст. [408, 134 – 135, 138 – 141] та ін. Дані щодо зростання музейних фондів та відвідування державних музеїв Сумщини з 1955 по 1985 рр. наведені у таблиці 2.2 (див. додаток 3).

У другій половині 80-х рр. XX ст. з початком перебудови та зменшенням ідеологічного диктату партії музейні працівники отримали можливість досліджувати історичні теми, які раніше були небажаними чи забороненими, повному переосмислювати історичні події. Так, у Сумському обласному музеї у

1987 р. було побудовано масштабну виставку, присвячену революційним подіям 1917 р. та громадянській війні, на матеріалі якої вперше робилася спроба висвітлити ці події без надмірної заідеологізованості [392, 16]. В експозиції Путивльського краєзнавчого музею були розміщені матеріали, присвячені негативним аспектам колективізації на Путивльщині, голодомору 1932 – 1933 рр., культу особи та політичним репресіям за часів правління Й. В. Сталіна [420, 2]. Музеями було започатковано неупереджене висвітлення тем релігійного характеру. Наприклад, у 1991 р. у Сумському краєзнавчому музеї проводилися виставки старовинних листівок з колекції краєзнавця та філокартиста І. П. Ліщинського: „Різдво”, „Пасха (Великдень)”, „Трійця (Зелена неділя)”, „Храми світу” та ін. [85, 8].

Також у музейних експозиціях більше уваги почало приділятися етнографічним питанням. Наприклад, у Сумському краєзнавчому музеї велася робота над створенням експозиції з народознавства [186, 2].

Останнім державним музейним підрозділом, що було створено наприкінці радянського періоду на Сумщині, стала скульптурна галерея видатного скульптора, кінорежисера та драматурга І. П. Кавалерідзе, частина творчого доробку якого у СРСР раніше вважалася „дисидентською” та замовчувалась. Скульптурна галерея була заснована 2 вересня 1989 р. у приміщенні Троїцького собору м. Суми. Вона стала відділом Сумського художнього музею з дослідження життєвого шляху І. П. Кавалерідзе, пошуку, збереження та вивчення його творчої спадщини. Для відвідувачів галерею було відкрито у 1991 р. В основу музейної експозиції було покладено скульптурні твори, меморіальні та архівні джерела, що були передані музею родиною митця [72, 1; 444, 114].

Таким чином, на момент створення області на її території існувало 7 державних музейних закладів. Ці музеї були створені у першій чверті ХХ ст. зусиллями місцевої інтелігенції переважно за рахунок предметів старовини та мистецтва, що раніше належали заможним верствам населення. Друга світова війна спричинила значних незворотних втрат музейних цінностей, оскільки місцева влада не потурбувалася про їх евакуацію. Робота музеїв була надовго дестабілізована. Більшість музеїв регіону за окупації продовжували працювати, проте через погане

фінансування їх можливості виконувати свої функції були вкрай обмежені. Відбудова музейної справи після звільнення Сумщини від німецьких загарбників гальмувалася браком фінансування та кваліфікованих музейних кадрів, складністю відновлення музейних фондів через раритетність артефактів старовини. Деякі музеї області суттєво потерпіли через вилучення у них органами влади музейних цінностей задля відбудови фондів закладів культури в обласному та республіканському центрах. У нормалізації науково-дослідної та фондової роботи краєзнавчих музеїв Сумщини на початку 50-х рр. ХХ ст. важливу роль відіграло тісне кооперування їхньої діяльності. На другу половину 50-х рр. ХХ ст. всі існуючі музейні заклади області відтворили повноцінні за змістом експозиції.

Період з другої половини 50-х – до початку 90-х рр. ХХ ст. для розвитку музейної сфери Сумщини загалом можна оцінювати позитивно. Відбувалося зростання показників роботи музеїв (фондової, культурно-масової та ін.), з'являлись нові напрями діяльності, урізноманітнювались форми роботи з населенням. Проте у цей період було створено лише 6 нових державних музеїв, що стали відділами вже існуючих музейних закладів. Збільшення фондів відбувалося переважно за рахунок експонатів з історії радянського періоду, що часто не мали культурної чи історичної цінності. Зміст роботи музеїв повністю визначався державними та партійними органами, був підпорядкований ідеологічним потребам. Лише за часів перебудови, з певним ослабленням ідеологічного диктату, музейні заклади отримали можливість більш достовірно висвітлювати історію, пропанувати населенню дійсно цікаву тематику у своїй культурно-просвітній роботі.

2.2. Виникнення та діяльність громадських музеїв у 50-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

У 50-і рр. ХХ ст. на Сумщині почала формуватись мережа громадських музеїв. Під громадськими музеями чи музеями на громадських засадах розуміють такі недержавні музейні заклади, що створюються зусиллями громадськості певного населеного пункту, колективами установ чи підприємств та обслуговуються музейним активом без матеріальної винагороди у вільний час. На відміну від

державних музеїв, громадські музеї не мають самостійного бюджету і перебувають на утриманні з бюджету установи, організації чи підприємства при якому вони засновані [406, 102 – 103, 107].

Передумовою створення музеїв на громадських засадах був поширений краєзнавчий рух у післявоєнні роки. Його учасники стали ініціаторами створення перших громадських музеїв. Про активну діяльність краєзнавців Сумщини в той час свідчать публікації їхніх розвідок у місцевій пресі. Так, на сторінках обласної газети „Більшовицька зброя”, яка виходила з 1943 – по 1953 рр., друкувалися численні публікації, що були присвячені подіям Другої світової війни на території області, зв’язкам видатних особистостей із Сумщиною, місцевим археологічним дослідженням та ін. [360, 176 – 178]. Плідно працювали на Сумщині у полі краєзнавчих досліджень Г. Я. Базима, П. А. Сапукін, Я. О. Кривко, К. М. Дудченко, Ф. Акименко, Е. Шевченко, М. Г. Сереженко, М. П. Стожок [203, 11]. Десятки статей краєзнавчої тематики у 50-х рр. ХХ ст. друкувалися у кролевецькій районній газеті [205, 14] та інших періодичних виданнях області. З другої половини 40-х рр. ХХ ст. в області при державних музеях, клубних установах, навчальних закладах поширення набули краєзнавчі гуртки [68, 102; 111, 3; 125, 4].

Першим музеєм на громадських засадах на Сумщині стала музей-кімната історії с. Литвиновичі Кролевецького району, що виникла у 1950 р. [19, 2]. Проте до другої половини 50-х рр. ХХ ст. ця музей-кімната залишалася єдиним громадським музеєм в області [19, 1 – 5]. Процес створення громадських музеїв набув масовості лише після відповідних вказівок уряду та комуністичної партії. Сприяючи створенню музеїв на громадських засадах, держава розглядала їх як ще один інструмент пропаганди компартійної ідеології та досягнень соціалістичного ладу [237, 6], який до того ж потребував мінімальних вкладень коштів. 5 червня 1957 р. вийшов наказ Міністерства культури УРСР, що зобов’язував обласні управління культури за сприяння державних музеїв розпочати активне створення музеїв на громадських засадах при клубних закладах [191, 396 – 397]. Для краєзнавчого активу почали проводитися семінари, науково-практичні конференції, курси з підготовки громадських екскурсоводів та інші заходи [203, 18]. Так, на базі

Сумського обласного краєзнавчого музею у 1957 та 1962 рр. було проведено обласні наради краєзнавців, у 1964 р. – обласну краєзнавчу конференцію [392, 15], у 1965 р. – триденний семінар керівників громадських музеїв з питань оптимізації роботи цих закладів. При музеї було створено методичний кабінет для допомоги музеям на громадських засадах. [18, 17]. Співробітники Сумського краєзнавчого музею надавали практичну допомогу у створенні багатьох музеїв на громадських засадах в області: створювали тематично-експозиційні плани громадських музеїв, будували експозиції, до громадських музеїв передавалися дублікати фотографій та історичні матеріали [111, 4]. Завдяки допомозі Сумського краєзнавчого музею у першій половині – середині 60-х рр. ХХ ст. були відкриті музеї П. А. Грабовського у с. Грабовське Краснопільського району, П. І. Чайковського у с. Низи Сумського району, музей трудової слави у с. Токарі-Бережки Лебединського району та багато інших [392, 15]. На кінець 1965 р. у Сумській області вже нараховувалося 30 громадських музеїв [19, 1 – 5]

Державне замовлення на розбудову мережі громадських музеїв призводило до того, що більшість громадських музеїв створювалася директивно. Часто „громадських активістів” місцева влада призначала у наказовому порядку. Так, наприклад, директор Шосткінського музею на громадських засадах Г. Є. Шугаєв пригадував, що отримавши наприкінці 1963 р. партійне завдання керувати музеєм (який ще потрібно було створити), спочатку своє призначення на посаду керівника сприйняв як „...досить обтяжливе та не зовсім слухне громадське навантаження” [237, 60]. Звісно, частина музеїв, створених у такий спосіб, існувала лише на папері для звітності: робота у них або не велася, або мала декларовано-показовий характер.

З метою впорядкування роботи музеїв на громадських засадах та зміцнення державного контролю над ними 15 лютого 1965 р. Міністерством культури СРСР було затверджено перше „Типове положення про народний музей”. У цьому документі чітко формулювалися умови, необхідні для створення музею, права та обов’язки краєзнавчого активу, окреслювалося коло його завдань. Зазначалося, що громадський музей може бути створеним і діяти лише на підставі рішення місцевого виконкому Ради народних депутатів [205, 21].

Контроль за створенням та діяльністю музеїв на громадських засадах в області здійснювали на відповідних рівнях обласні та районні відділи культури [204, 25]. Безпосередній догляд за громадськими музеями виконували обов'язково присутні у музейних радах партійні чи комсомольські працівники. Наприклад, у с. Яструбине Білопільського району наприкінці 60-х рр. XX ст. музейна рада складалася з голови колгоспу, секретаря парторганізації, директора школи, голови сільради [17, 6]. Регламентация роботи музеїв на громадських засадах з боку влади суттєво обмежував ініціативу музейного активу.

26 липня 1965 р. Міністерство культури СРСР затвердило „Положення про музейний фонд СРСР”, за яким до загальнодержавного музейного фонду вводилися також громадські колекції пам'яток історії та культури [204, 24 – 25]. Наприкінці 60-х рр. XX ст. була проведена перша паспортизація фондів громадських музеїв і музейних кімнат [205, 21]. На Сумщині на 1 січня 1968 р. паспортизацію пройшло 90 музеїв. Більшу частину цих музеїв було створено у 1967 р. до 50-ї річниці Жовтня [19, 1 – 5]. Найкраще в області справу зі створенням громадських музеїв було поставлено у Лебединському районі – тут налічувалось 13 музеїв [19, 2 – 3].

Кількість музеїв у різні роки суттєво коливалася. Часто, створені до чергового ювілею, вони невдовзі припиняли своє існування. Наприклад, на початок 1970 р., коли намічалось відзначення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, загальна кількість громадських музеїв області сягнула 282 [237, 5], тоді як за звітом на кінець 1971 р. їх було 76 закладів [27, 1 – 7].

Розвитку громадського музейництва у 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. сприяла робота краєзнавців Сумщини під час підготовки багатотомної праці „Історія міст і сіл Української РСР”. У роботі над створенням тому „Сумська область” брали участь близько 300 місцевих краєзнавців, як професіоналів, так і любителів [416, 2]. Отриманий краєзнавцями досвід дослідницької роботи та зібрані матеріали стали дієвою допомогою для створення громадських музеїв [204, 30].

Прикладом плідної науково-дослідної діяльності краєзнавців-аматорів можна навести роботу громадського активу музею Куянівського цукрокомбінату на Білопільщині. Наприкінці 60-х рр. XX ст. на основі матеріалів Харківського та

Сумського обласних архівів та наукової бібліотеки АН УРСР громадськими активістами було підготовлено брошури: „Короткий нарис історії с. Куянівки та Куянівського цукрокомбінату” та „Короткий історичний огляд розвитку техніки з цукрового виробництва в Росії” [23, 62].

З 1967 р. колегія Міністерства культури УРСР за поданням обласних та міських управлінь культури почала присвоювати найкращим громадським музеям почесне звання „Народний музей”. При присвоєнні звання враховувався рівень матеріального забезпечення музею (фонди, приміщення), успішне ведення експозиційної, фондової та масово-пропагандистської роботи, чисельність активу і перспективи подальшого розвитку музею [205, 22 – 23]. Станом на 1 грудня 1971 р. у Сумській області було 4 Народних музеї [27, 1]. Дані щодо основних показників діяльності Народних музеїв Сумської області на 1 грудня 1971 р. наведено у таблиці 2.3 (див. додаток И).

Влада різних рівнів регулярно вимагала від підзвітних структур збільшення мережі музеїв на громадських засадах. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 28 жовтня 1963 р., протягом 1964 – 1967 рр. громадські музеї треба було створити при кожному колгоспі [82, 1]. Проте ці плани не мали умов для реалізації у повному обсязі. На обласній нараді з питань розбудови громадського музейництва на Сумщині, що проходила у м. Путивлі 4 грудня 1969 р. секретар обкому КПУ вимагав від секретарів райкомів та місткомів партії, завідуючих райвідділами культури та керівників державних музеїв, щоб до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна громадські музеї існували хоча б в усіх колгоспах області, що носили його ім'я, та усіх райцентрах. На цій же нараді одним із доповідачів прямо було указано, що головна перешкода для розвитку музейної справи на громадських засадах – відсутність матеріальної підтримки [24, 1, 5].

Музеї на громадських засадах користувалися популярністю серед місцевого населення, оскільки їхні експозиції розповідали про життя, побут та здобутки знайомих, колег, земляків. До найкращих громадських музеїв організовувалися екскурсії гостей області з інших регіонів України, республік СРСР та з-за кордону. Наприклад, музей історії с. Яструбине у 60-х рр. ХХ ст. відвідували екскурсанти з

Києва та Ленінграда [17, 6]. У музеї Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе часто бували делегації робітників з Болгарії [28, 19]: з 1966 р. м. Суми стало містом-побратимом болгарського м. Враца, що сприяло діловим та культурним зв'язкам між ними.

Поширення серед музеїв на громадських засадах набули музеї історії населених пунктів (разом з краєзнавчими). Їх експозиції будувалися за типовою схемою, що відповідала історичній періодизації прийнятій у СРСР: відділ дореволюційного періоду та відділ радянського суспільства [399, 11]. Експозиція дореволюційного періоду переважної більшості музеїв історії населених пунктів через брак експонатів та матеріалів розподілу на розділи не мала [20]. Часто окремі розділи у музеях присвячувалися видатним землякам та відомим особистостям, пов'язаних з краєм. Наприклад, у Лебединському краєзнавчому музеї під експозицію, присвячену життю та діяльності Т. Г. Шевченка, який перебував на Лебединщині у 1859 р., було відведено окрему кімнату [28, 10].

Власне краєзнавчих музеїв на громадських засадах було значно менше ніж музеїв історії населених пунктів. Слід зазначити, що керівники деяких громадських музеїв при оформленні документації на свої музеї помилково називали їх краєзнавчими, хоча відділу природи вони не мали, як наприклад, історико-краєзнавчий музей с. Межиріч Лебединського району [20, 58 – 59]. Серед громадських музеїв, що мали цікаві природничі колекції, можна назвати Лебединський краєзнавчий музей. У його палеонтологічній колекції були зуби, бивні та кістки мамонта, череп з верхньою щелепою шерстистого носорога, кістки та роги північного оленя, залишки інших викопних тварин [17, 7].

Пошук історичних матеріалів та експонатів для створення музеїв відбувався за багатьма напрямками. Так, при створенні Лебединського краєзнавчого музею ініціативною групою місцевих краєзнавців Т. Г. Ковалем, О. В. Біликом, К. М. Дудченком, А. А. Гайдашем, В. М. Кузьменком, Д. А. Курило було налагоджено листування з видатними земляками у межах СРСР. Проводилася робота в архівах і бібліотеках Сум та Харкова. Члени музейної ради через засоби

масової інформації зверталися до мешканців Лебединщини з проханням передати музеєві наявні старожитності [237, 52].

При доборі експонатів для експозиції дореволюційного періоду, відповідно до ідеологічних вимог, особлива увага приділялася матеріалам, присвяченим важкому становищу трудящих у феодальну та капіталістичну епохи, а також їхній боротьбі проти своїх пригноблювачів. Наприклад, у музеї с. Яструбиного експонувалася податкова книга за 1898 р., куди були внесені численні викупні платежі, орендна плата та податки, які мусили сплачувати тимчасово зобов'язані селяни. Тут же були представлені фотографії яструбинців – учасників революційних подій 1905 р., численні жандармські повідомлення про заворушення в с. Яструбиному та навколишніх селах [237, 57].

В експозиціях дореволюційного періоду майже завжди були представлені етнографічно-побутові експонати. Так, Лебединський краєзнавчий музей мав численну колекцію речей XIX ст.: національний одяг, вишиванки, рушники, знаряддя селянської праці, посуд [237, 42]. Міські музеї мали старовинні фото міста (чи їх копії) та місцевої округи [28, 23]. Також у цілій низці громадських музеїв були представлені місцеві археологічні знахідки. Наприклад, краєзнавчий музей с. Смілого Роменського району отримав чимало експонатів від археологічної експедиції, що проводила розкопки скіфського поселення та могил у сусідньому Басівському городищі [253, 154 – 155]. В експозиції музею с. Уланово Глухівського району містилися археологічні експонати (рештки зброї, ключ, ніж, якір та ін.), які були знайдені учасниками місцевого шкільного історико-краєзнавчого гуртка поблизу села на місці старовинної фортеці Звенигород [302, 157].

Зазвичай дореволюційні колекції артефактів громадських музеїв були представлені невеликими комплексами, але траплялися винятки. Одним з найбільш результативних у збиранні експонатів на Сумщині був Шосткінський краєзнавчий музей [304, 3]. На кінець 60-х рр. XX ст. тут налічувалось декілька сотень експонатів, які належали періоду до 1917 р. Так, в експозиції, що розповідала про дореволюційну шосткінську пошту, розміщувались фото будинку пошти, терези для зважування поштової кореспонденції, поштові марки та конверти, бронзова лампа,

свічник, дзвінок поштової трійки. Не менш цікавими були збірки матеріалів, присвячені Північній війні, побуту дворянського стану часів Російської імперії, розвитку місцевої промисловості та торгівлі у XIX – на початку XX ст. та інші тематичні колекції [237, 61 – 62].

Як і у державних музеях, у музеях на громадських засадах найбільша увага мала приділялася експозиціям радянського періоду. Особливо цінними з ідеологічних позицій вважалися експонати, що стосувалися революційних подій 1917 р. та громадянської війни, становлення більшовицької влади та соціально-економічних перетворень 20 – 30-х рр. XX ст., Другої світової війни. Так, у характеристиці на Лебединський краєзнавчий музей за 1972 р., як особливо цінні експонати, завідуючим було відзначено: оригінал звернення Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів „До громадян Росії” про повалення Тимчасового уряду, шабля і будьонівка періоду громадянської війни, посвідчення червоних партизанів, оригінал партквитка, виданий Лебединським комітетом РСДРП(б), фото та особисті речі зачинателів колгоспного руху, солдат та партизан Другої світової війни та ін. [28, 10]. Також в якості експонатів відділу радянського суспільства громадських музеїв виступали праці В. І. Леніна та багато іншого тиражованого матеріалу [204, 74], що не представляв історичної цінності.

Наступну групу музеїв, що набули поширення, становили музеї трудової слави або музеї історії підприємств та колгоспів. Їх експозиції також формувалися на основі радянської історичної періодизації, проте для висвітлення важливих подій в історії репрезентованого підприємства створювались окремі розділи [204, 89]. Так, у музеї історії Шосткінського хімкомбінату (СВЕМА) один з розділів експозиції було присвячено створенню підприємства [28, 25]. Також окремі розділи присвячувалися передовикам праці. Наприклад, у музеї колгоспу с. Токарі-Бережки існували розділи „Трудовий подвиг Двічі Героя Соціалістичної Праці М. Х. Савченко” та „Трудовий подвиг Героя Соціалістичної Праці Я. М. Шульги” [17, 3]. Музеї трудової слави, якщо підприємство мало достатньо тривалу історію, завжди експонували розділ, присвячений участі його колективу у громадянській чи Другій світовій війнах, як наприклад, музей історії Куянівського цукрокомбінату

[23, 61]. Також подібні музеї висвітлювали не лише трудові та бойові звершення своїх колективів, але й часто відтворювали історію свого населеного пункту, особливо якщо інших музеїв у ньому не було. Наприклад, перший розділ експозиції музею трудової слави колгоспу с. Токарі-Бережки висвітлював життя села у період до 1917 р. [17, 3]. Цікавою у цьому плані була музейна кімната на залізничній станції Конотоп, яку було відкрито навесні 1966 р. Подібне розташування музейної кімнати давало можливість ознайомитися з її експозицією тим гостям м. Конотопа, чий час перебування у місті був дуже обмежений. Експозиція ознайомлювала не лише з розвитком залізничної справи у Конотопі, але й з історичним минулим міста, з революційними подіями, з досягненнями робітничих колективів міста [237, 91].

При збиранні експонатів для музеїв трудової слави виникало менше труднощів, ніж при збиранні експонатів для краєзнавчих музеїв чи музеїв історії населених пунктів. На підприємстві зберігалася архівна документація з його історії. У деяких робітників з великим виробничим стажем були особисті колекції реліквій підприємства, що передавалися до новоствореного музею [204, 88].

Про характер експонатів, що містилися в експозиціях музеїв трудової слави, дає уявлення колекція музею історії Шосткінського хімкомбінату. На кінець 1972 р. тут було 973 експонати (в експозиції 644), більшість оригінальні. Це були десятки документів і фотографій з історії підприємства, знаряддя праці і устаткування перших років виробництва, грамоти ударників праці, нагороди робітників до 15-ї та 20-ї річниці радянського кіно, матеріали про роботу підприємства в тилу у м. Красноярську, документи про трудові звершення за роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.) [28, 25].

Музеї бойової слави, що висвітлювали події Другої світової війни чи громадянської війни, зазвичай створювалися при навчальних закладах [37, 1 – 9] з метою виховання патріотизму у молоді. Так, у музеї-кімнаті бойової слави Сумської школи № 12 було розкрито такі теми: початок війни та дії сумського підпілля, партизанський рух на Сумщині, визволення Сумщини від німецьких загарбників, відбудова народного господарства [213, 4]. У музеї Сумської школи № 4 були зібрані численні матеріали, присвячені участі вчителів та учнів школи у Другій

світовій війні [217, 3]. У музеї Глухівського технікуму гідромеліорації ім. А. С. Ковпака демонструвалися численна колекція зброї, спорядження і боєприпасів, що використовували місцеві партизани у боротьбі з німецькими загарбниками [303, 152], що було рідкістю для громадських музеїв.

Меморіальні музеї Сумщини були досить різноманітними за профілем. Тут були літературно-меморіальні музеї (наприклад, музей Т. Г. Шевченка – у с. Лифино Лебединського району [37, 7]), музеї видатних педагогів (наприклад, музей А. С. Макаренка у м. Білопіль [37, 2]), музеї учасників Другої світової війни (наприклад, музей-кімната Радика Руднева у м. Путивлі [37, 9]), музично-меморіальні музеї (наприклад, музей Ю. О. Шапоріна у м. Глухові [37, 3]), існував музей матері (у м. Ромни було відкрито кімнату-музей О. О. Деревської – жінки, яка виростила та виховала 48 прийомних дітей [204, 181 – 182]). Серед меморіальних музеїв найбільш поширеними були музеї учасників Другої світової війни та літературні музеї [37, 1 – 9].

Експозиції меморіальних музеїв відображали головні періоди життя і діяльності відомих особистостей та мали певні особливості, відповідно до їх профілю. Важливою складовою експозиції меморіальних музеїв видатних митців та діячів освіти був розділ присвячений поширенню їхньої культурної спадщини на сучасному етапі. Наприклад, у музеї П. А. Грабовського на батьківщині поета у с. Грабовському останній розділ був присвячений увічненню пам'яті письменника-революціонера, сучасним виданням його творів, літературознавчим роботам [203, 119]. Меморіальні музеї учасників Другої світової війни у своїх експозиціях зазвичай мали тему, що була присвячена їхнім бойовим товаришам, як наприклад, музей Двічі Героя Радянського Союзу П. С. Рибалка у с. Малий Вистороп [237, 68].

В експозиціях меморіальних музеїв було чимало особистих речей осіб, яким музеї присвячувались. Так, дружина маршала П. С. Рибалка передала музею фронтний чемодан, похідну тарілку, маршальські погони, гвардійський значок, військовий кашкет, штабний телефон, записну книжку з нотатками, подарунки маршалу від вдячних співвітчизників [237, 66, 68]. У колекціях музеїв діячів культури та освіти головними експонатами виступали їхні твори та оригінальні чи

копійовані фотоматеріали. Так, в експозиції музею К. Д. Ушинського в с. Богданка Шосткінського району розміщувалися фотокартки родини славетного педагога, його викладачів, навчальних закладів, в яких він навчався та працював, краєвиди місць, пов'язаних із його життям. Також тут були численні примірники журналів, в яких свого часу друкувався К. Д. Ушинський („Журнал Міністерства народної освіти”, „Педагогічна збірка” та ін.) [237, 87 – 90].

У руслі загальнодержавної ідеологічної тенденції у Сумській області також набула поширення мережа музеїв та музейних кімнат В. І. Леніна [237, 6]. Створення та розвиток саме таких музеїв влада різних рівнів вважала першочерговим завданням громадського музейного будівництва [204, 46], хоча стосунки Володимира Ілліча із Сумщиною зводилися виключно до надіслання ним у край декількох документів. Експозиції практично всіх ленінських музеїв Сумської області не мали ніякої історичної чи культурної цінності.

До активу музеїв на громадських засадах входили представники різних вікових категорій та родів занять: учні, пенсіонери, робітники, колгоспники, інтелігенція, чиновники, партійні та комсомольські працівники. Культурно-просвітня робота громадського активу музеїв мала різноманітні вектори та здебільшого повторювала роботу державних музеїв. Головним чином це було проведення оглядових та тематичних екскурсій, читання лекцій різноманітної тематики, організація тематичних вечорів, зустрічей та бесід з відомими земляками, урочистих піонерських лінійок та комсомольських зборів, проведення уроків історії, створення стаціонарних та пересувних виставок, робота різноманітних гуртків [205, 37]. Використовувались і нетрадиційні форми культурно-просвітньої роботи. Так, при музеях колгоспу с. Токарі-Бережки [17, 4] та Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе існували школи передового досвіду [28, 19]. Радою музею П. С. Рибалка у 1968 та 1969 рр. для учнів було організовано два походи по місцях бойової слави 3-ї танкової армії: маршрутом Белгород-Курськ-Орел-Тула-Москва [28, 21 – 22] та Харківщина-Київщина-Львівщина [237, 68 – 69]. У музеї П. І. Чайковського проводилися музичні вечори за участю студентів Сумського музичного училища та учнів музичних шкіл області [237, 83].

Активістами громадських музеїв проводилася робота з пропаганди та охорони пам'яток історії та культури. Так, громадськими активістами музею Сумського заводу ім. М. В. Фрунзе у цехах заводу організувалися фотовиставки історичних та архітектурних пам'яток Сумської області [28, 20]. Громадською радою Лебединського краєзнавчого музею у 60-х рр. ХХ ст. було ініційовано спорудження на Лебединщині низки пам'ятників, обелісків і монументів [237, 50].

Найкращі музеї на громадських засадах здійснювали допомогу у створенні та роботі інших громадських музеїв. Так, рада музею П. С. Рибалка с. Малий Вистороп надавала допомогу у створенні при школах музейних куточків славетного маршала: надсилала фотокопії зібраних у музеї матеріалів, надавала поради [237, 69 – 70]. Лебединський краєзнавчий музей здійснював методичне керівництво іншими музеями на громадських засадах у Лебединському районі [20, 60, 63].

Серед нетипових музеїв, що з'явилися у 70-і рр. ХХ ст., був перший в Україні музей історії альпінізму. Він був створений у 1977 р. при Сумському палаці піонерів за участі та сприяння відомої альпіністки С. Воль [216, 1].

12 квітня 1978 р. Міністерство культури СРСР затвердило нове „Типове положення про музей, що працює на громадських засадах” [204, 185 – 190]. У відповідності до цього документу, 25 вересня Міністерство культури УРСР затверджує „Типове положення про музей на громадських засадах”. У ньому було чітко встановлено порядок присвоєння музею звання „Народного”. До документу було введено розділ „Облік та забезпечення збереження фондів”. Підтверджувалось, що керівництво громадським музеєм здійснює рада музею, до складу якої повинні були входити представники партійної, профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій, адміністрації. Також у документі було визначено нові джерела фінансування музеїв трудових колективів (кошти з фондів соціально-культурних заходів і житлового будівництва підприємств і організацій, переведених на нову систему планування й економічного стимулювання) [203, 161 – 165].

У 80-х рр. ХХ ст. мережа громадських музеїв Сумщини продовжувала поширюватися. Цьому сприяло певне збільшення допомоги у справі розвитку громадського музейництва з боку влади обласного та районного рівнів. Наприклад,

у 1982 р. в Охтирському районі при районному відділі культури було створено комісію сприяння музеям, яка передбачала фінансову та юридичну допомогу громадським музеям, що створювалися [287, 3]. У цей час з'являється чимало музеїв відомчих організацій. Так, у 1981 р. працівниками Сумського краєзнавчого музею було створено музей при Обласному управлінні внутрішніх справ [38, 20]. Цікавий музей було створено при Обласному виробничо-технічному управлінні зв'язку. Його експозиція розкривала історію зв'язку та пошти з найдавніших днів до сучасності (у світі загалом та на Сумщині зокрема). В експозиції, окрім фотографій та документів, було представлено старе телеграфно-телефонне устаткування та радіоапаратуру [305, 3].

Якщо на 1 січня 1981 р. в області громадська музейна мережа налічувала 152 заклади [37, 1], то на 1 січня 1987 р. на Сумщині їх було 320 [83, 17]. З них 8 музеїв мали звання „Народний” [83, 1]. Найбільшу кількість музеїв на громадських засадах мали Роменський (38 музеїв) [83, 11 – 13] та Сумський (35 музеїв) [83, 14 – 16] райони. Загальна кількість експонатів громадських музеїв області була 159,5 тис. одиниць [83, 17].

Робота музеїв на громадських засадах продовжувала вдосконалюватись. Цьому сприяло регулярне проведення семінарів з різних питань громадського музейництва, відкриття у жовтні 1981 р. при обласному краєзнавчому музеї школи з підготовки майбутніх керівників музеїв на громадських засадах [38, 19 – 20]. Так, за високий рівень експозиційної та культурно-просвітньої роботи у 1988 р. звання „Народного” було присвоєно музею історії с. Юнаківки Сумського району [244, 4], а музей на громадських засадах П. І. Чайковського у с. Низи у 1990 р. було перетворено на відділ Сумського обласного краєзнавчого музею [392, 16].

Проте коливання чисельності громадських музеїв тривало. З припиненням діяльності музеїв нерідко втрачалися їх експонати. Так, наприкінці 80-х рр. ХХ ст. через байдужість з боку ідеологічного відділу райкому партії було закрито історико-краєзнавчий громадський музей смт. Недригайлова (приміщення було передане під зал реєстрації шлюбів), а його колекцію здебільшого втрачено [179, 2]. Слід зазначити, що в музеях не завжди велася наукова документація. Зазвичай експонати

не описувалися, не каталогізувалися, приймалися без актів, у кращому випадку фіксувалися у книзі обліку. Це все збільшувало ризик втрати експонатів [229, 56].

16 листопада 1990 р. Міністерство культури УРСР затвердило чергове „Типове положення про музей, що працює на громадських засадах в УРСР”. За цим типовим положенням перелік обов’язкових умов для створення нового громадського музею було доповнено пунктом про фінансування діяльності музеїв організаціями-засновниками [406, 108]. Кращим громадським музеям звання „Народний музей” повинні були надавати колегії обласних управлінь культури. Передбачалося введення у цих музеях штатної одиниці завідувача з посадовим окладом. Проте помітного впливу на розвиток громадського музейництва цей документ не мав. Компартійна ідеологічна система, в якій діяли громадські музеї, переживала глибоку кризу, і влада стала приділяти менше уваги цим закладам.

Таким чином, процес створення мережі музеїв на громадських засадах у Сумській області розпочався у 50-х рр. ХХ ст. Це стало можливим як завдяки поширеному краєзнавчому руху того часу, так і через зацікавленість влади у подібних музеях як у нових пропагандистських закладах. Нормативні документи, що регулювали роботу громадських музеїв, закріплювали за ними строгий контроль державних та партійних органів. Переважно створення цих закладів відбувалося у наказовому порядку, а не за ініціативою громадськості. Експозиції громадських музеїв, що регламентовано будувалися за певним шаблоном, мали багато пропагандистського, тиражованого матеріалу.

У 60-х рр. ХХ ст. музеї на громадських засадах стають масовим явищем на Сумщині, за своєю кількістю у декілька разів перевищуючи кількість державних музеїв, хоча часто громадські музеї існували лише формально. Найбільшого поширення в області набули музеї історії населених пунктів (разом з краєзнавчими), трудової слави, бойової слави, меморіальні, ленінські. У досліджуваний період громадські музеї здійснювали широке коло експозиційної, культурно-просвітньої та науково-дослідницької роботи і нерідко ставали справжніми осередками народної культури. Діяльність громадських музеїв Сумщини постійно вдосконалювалася, а їх мережа у 80-х рр. ХХ ст. налічувала понад три сотні закладів.

2.3. Особливості розвитку державних музеїв регіону за незалежної України

Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. вітчизняна історична наука, позбувшись компартійного ідеологічного диктату, отримала широкі перспективи для розвитку. Перед нею постало завдання переосмислення багатьох історичних подій та явищ, дослідження історичних питань, що за СРСР замовчувались. Важливу роль у дослідженні питань історії та поширенні історичних знань в Українській державі належить музейним закладам.

На початку 1991 р. на Сумщині існувало 8 державних музеїв [50, 1 зв.] (з окремо розташованими відділами – 13) (див. додаток А).

Після здобуття Україною незалежності в експозиційній, науково-дослідній, культурно-масовій діяльності музеїв розпочинаються кардинальні зміни. У першу чергу це стосувалося перебудови музейних експозицій, що позбавлялися від компартійних пропагандистських матеріалів. Так, у краєзнавчому музеї м. Путивль у 1991 р. замість експозиції присвяченої зародженню пролетарського руху в Російській імперії, було розміщено хронологічно адекватну експозицію з розвитку путивльської торгівлі у XIX – на початку XX ст. та фотовиставку міського фотографа кінця XIX – початку XX ст. Я. К. Фесика [149, 1]. Проте у деяких музеях відділи, присвячені революційним подіям 1917 р. і громадянській війні, та відділи історії радянської України були просто прибрані. Разом з тим не було створено експозицій, що висвітлювали б національно-визвольну боротьбу українського народу 1917 – 1921 рр. та достовірно відображали б історію України радянського періоду. Це порушувало цілісність висвітлення експозиціями історії краю. Так, у Сумському обласному краєзнавчому музеї була демонтована стаціонарна експозиція „Сумщина у період з 1917 по 1941 рр.” [85, 7], а приміщення, що вона займала, стало залом для різноманітних тимчасових виставок.

Музеї отримали можливість об'єктивно та неупереджено досліджувати історичні питання, що раніше знаходилися під заборонаю. Одним з популярних напрямів досліджень стала історія життя видатних особистостей дворянського та

купецького станів. Так, на початку 90-х рр. ХХ ст. Глухівський краєзнавчий музей досліджував благодійницьку діяльність сім'ї цукропромисловців Терещенків [87, 9]. Музеї почали активніше займатися викриттям злочинів, скоєних компартійним режимом, що у поміркованій формі було започатковано ще за перебудови. Особлива увага приділялася висвітленню трагедії голодомору 1932 – 1933 рр. Так, у 1993 р. до 60-річчя голодомору музеями Сумської області на основі історико-краєзнавчих досліджень проводився комплекс заходів з даної тематики (нові експозиції, лекції, екскурсії) [88, 1, 4; 145, 1].

Розробка української історичної думки, формування у населення національного патріотизму потребували широкого дослідження та популяризації тематики Козацької доби та періоду Гетьманщини. Наприклад, у 1992 р. переважна більшість виступів співробітників Глухівського музею по місцевому радіо присвячувалася Гетьманщині: гетьманам І. Скоропадському, Д. Апостолу, К. Розумовському, розвитку науки, культури, промисловості, торгівлі на Глухівщині у ХVIII ст. та ін. [87, 9]. Сумський обласний краєзнавчий музей у 1994 р. досліджував теми Соснівської битви, біографії гетьмана Скоропадського та ін. Ним сумісно з Роменським краєзнавчим музеєм було організовано науково-практичну конференцію у м. Ромни „Богдан Хмельницький – гетьман України” [90, 2].

Коло досліджуваних музеями питань розширилося після зняття грифу „секретно” з низки документів у державних архівах. Так, працівники Сумського краєзнавчого музею у 1995 – 1997 рр. на матеріалах обласного архіву, що до того були засекречені та маловідомі, розробляли теми „Окупаційна політика фашистських загарбників на Сумщині 1941 – 1943 рр.” [92, 1], „Освіта періоду окупації Сумщини 1941 – 1943 рр.” [93, 2]. Також на розсекречених архівних документах опрацьовувались теми з релігійного життя краю. Наприклад, про репресії більшовицької влади проти священнослужителів [94, 2] та ін.

У 90-х рр. ХХ ст. встановлюються зв'язки музеїв області з музейними закладами та культурно-просвітніми організаціями далекого зарубіжжя. Так, у 1993 р. для виставки „Готи” у м. Мілані Сумським краєзнавчим музеєм було надіслано збірку експонатів з розкопок могильника черняхівської культури

IV ст. н. е. біля с. Сад Сумського району (90 предметів) [88, 4]. До Охтирського музею у 1994 р. з Австралії, Німеччини та США від української діаспори надійшло чимало книжок, фотографій та інших матеріалів про життя і діяльність українських письменників І. Багряного, О. Сулими-Блохин та ін. [90, 9].

Важливим напрямком у роботі музеїв був напрямок з духовного відродження української нації. Так, до річного звіту про діяльність Сумського обласного краєзнавчого музею на початку 90-х рр. XX ст. додавався окремий звіт про роботу з пропаганди загальнолюдських, моральних і духовних цінностей [85, 8]. Наприклад, у 1991 р. музей провів такі масово-тематичні заходи, як уроки народознавства, літературні та музичні тематичні вечори „Мова наша соковита”, „Без верби і калини нема України”, вечір запитань і відповідей, присвячений Дню слов'янської письменності і культури, акцію милосердя та солідарності з дітьми Чорнобиля та ін. [85, 10]. У 1992 р. розпочалася робота лекторіїв з духовного виховання молоді у школах №№ 6, 17, 23 м. Суми [87, 7]. У контексті цієї ж програми продовжувалася реабілітація релігії, що була розпочата за часів перебудови. Наприклад, у 1993 р. для дітей міста проводилася вікторина на біблійну тематику. Було розроблено методичні рекомендації щодо проведення свята Різдва Христового для молоді. Велася робота зі створення громадського музею історії релігії у Сумському будівельному технікумі та ін. [88, 9 – 10].

У цей час з'являються нові за змістом та формою види масової роботи музеїв. Наприклад, у 1993 р. при будинку-музеї А. П. Чехова на території колишньої дворянської садиби поміщиків Линтварьових проводилось музейне свято для учнівської молоді „В гостях у Линтварьових на Луці” [85, 4]. Також у 1993 р. Сумським обласним краєзнавчим музеєм була заснована недільна школа духовного і естетичного виховання [88, 9 – 10]. У 1994 р. в музеї та його філіях започатковано такий захід, як „День сім'ї в музеї” [90, 5].

Замість вшанування пам'яті постатей революційного руху в Російській імперії, учасників громадянської війни та партійних діячів у роботі музеїв посилюється увага до вшанування пам'яті діячів мистецтва, культури, науки. Особлива увага приділялася таким всесвітньо відомим літераторам, чиє життя було пов'язане з

Сумщиною, як Т. Г. Шевченко та А. П. Чехов. Проводилася значна робота з популяризації їхнього літературного спадку. Так, Сумський обласний краєзнавчий музей щорічно приймав участь у чеховських конференціях, сам проводив такі конференції. Наприклад, у рамках Установчої конференції Міжнародної асоціації музеїв А. П. Чехова в Сумах у 1992 р. відбулася конференція „Україна у житті та творчості А. П. Чехова” [87, 2]. У 1993 р. співробітниками Сумського краєзнавчого музею було виконано великий обсяг роботи з підготовки комплексу заходів у Сумській області до Міжнародного Шевченківського свята „В сім’ї вольній, новій” [88, 1]. Музеї Сумщини вели пошук інформації про репресованих у роки радянської влади письменників, вчених та діячів культури для книжки „Реабілітовані історією” [90, 8].

У нових суспільних умовах виникла нагальна потреба у сучасній правовій базі діяльності музеїв. 29 червня 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон № 249/95 „Про музеї та музейну справу”. Цей закон визначав основні напрями національної політики у сфері музейництва. Він врегульовував систему державного управління музеями та участь у цьому процесі органів місцевого самоврядування, гарантував право на самоврядування музеїв шляхом створення музейних рад. Важливе значення для розбудови музейної мережі мали викладені у цьому документі положення про бюджетне фінансування регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи, про підготовку та підвищення кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист. У законі надавалося юридично-правове визначення музейного фонду України, вказувалися механізми збереження фонду, встановлювався порядок передачі музеям пам’яток, зазначалося, що пам’ятки державної частини музейного фонду України не підлягають приватизації [257].

Проте слід зазначити, що у 90-х рр. ХХ ст. спостерігалися явища, які суттєво ускладнювали розвиток музейної справи. У зв’язку з економічною кризою у країні суттєво зменшилося фінансування музейних закладів державою. Це відчутно позначилося на всіх видах діяльності музеїв. У звітах музеїв регулярно подавалися відомості про невиконані через нестачу коштів заплановані роботи. Наприклад, у 1994 р. Сумський обласний музей звітував, що з фінансових причин не було

побудовано низку запланованих стаціонарних виставок. Так, не було закінчено виставку „Суми і сумчани на рубежі віків”. Музей не мав змоги надрукувати низку публікацій, наприклад, „Обласну збірку наукових краєзнавчих праць”. Не було здійснено виїзди по області з метою збору історико-краєзнавчих відомостей, не проводилися археологічні експедиції та ін [90, 1].

У звітах музейних закладів за 90-і рр. ХХ ст. зустрічаються лише поодинокі згадки про спонсорську фінансову допомогу, що не була значною та не могла істотно поліпшити роботу музеїв. Наприклад, у 1998 р. Сумський обласний краєзнавчий музей отримав 2 тис. грн. від ТОВ „Епсілон-ООО”, які були витрачені на експозиційну роботу [95, 1].

У 90-х рр. зменшилася кількість відвідувачів музеїв. Це було пов’язано як з соціально-побутовими складнощами у населення, так і з тим, що влада перестала зобов’язувати керівників підприємств та організацій замовляти екскурсії для своїх працівників. Якщо за 1990 р. Сумський краєзнавчий музей відвідало 76 тис. осіб [84, 3], то у 1994 р. заклад відвідало лише 40,2 тис. осіб [90, 4]. Особливо відчутно зменшилися показники відвідування у Сумському художньому музеї. За радянських часів план музею з відвідування виконувався, головним чином, за рахунок відвідувачів, які направлялися сюди міжнародним бюро „Супутник” та турбюро, що на початку 90-х рр. ХХ ст. припинили свою діяльність [72, 1]. Так, якщо у 1990 р. в Сумському художньому музеї побувало 48,9 тис. відвідувачів [72, 1], то у 1995 – 18,8 тис. [73, 1].

Переважну більшість відвідувачів музеїв почала складати учнівська молодь. Особливо це стосувалося екскурсійних відвідувань: лише навчальні заклади продовжували регулярно замовляти екскурсії до музеїв. Так, у 1995 р. з 13,8 тис. індивідуальних відвідувань Сумського краєзнавчого музею 9,8 тис. відвідувань припадало на школярів та студентів, з 16,2 тис. екскурсійних відвідувань – 15,4 тис. [61, 23]. У 1995 р. усі 1,1 тис. екскурсантів Лебединського художнього музею були учнівською молоддю [73, 2].

Ускладнилися умови пам’яткоохоронної роботи музеїв. Перш за все це стосувалося збереження пам’яток архітектури, що знаходилися на балансі музейних

закладів. Так, через відсутність коштів на реставрацію головного будинку садиби Лінтварьових, яка належала Сумському краєзнавчому музею, у 1994 р. навесні зруйнувалися склепіння підвалу, що поставило пам'ятку перед загрозою повного знищення [90, 1 – 2]. Значних коштів, яких у музеїв не було, потребувала реставрація церковних споруд, що перебували на їх балансі. Протягом останнього десятиріччя ХХ ст. музеями Сумщини було повернуто православній церкві більшу частину культових споруд. Це сприяло збереженню церковних пам'яток, оскільки кошти на їх ремонт відтепер виділяли релігійні громади. Так, у 2000 р. Сумський художній музей повернув православній церкві Воскресенський та Троїцький собори м. Суми [75, 2], а відділ народно-прикладної творчості з Троїцького собору було перенесено до головного будинку музею [347, 5]. У компенсацію за повернення релігійним громадам соборів міська влада передала Сумському художньому музею приміщення площею 1333,6 кв. м. [75, 2].

Слід зазначити, що передача більшості пам'яток архітектури області у приватну та церковну власність часто спричиняла нові проблеми у пам'яткоохоронній роботі. Нові власники нерідко починали перебудовувати ці будівлі, не дотримуючись встановлених законом пам'яткоохоронних норм. При цьому зауваження музейних працівників ігнорувалися. Наприклад, настоятельницею Молчанського монастиря у м. Путивлі, попри заперечення працівників Путивльського музею, при ремонті було перебудовано кількадеметровий фрагмент укріплень ХVІ ст., що являв частину стіни монастирської будівлі.

У нових соціально-економічних умовах активізувалася робота „чорних” археологів, що розорювали археологічні пам'ятки. Наприклад, у 1998 р. ними було пошкоджені стародавні городища біля сіл В'язенка та Ховзівка Путивльського району [143, 5].

У 90-х рр. ХХ ст. деякі музеї Сумщини отримали додаткові приміщення за рахунок організацій, які були ліквідовані чи змінили своє місце розташування. Так, у 1991 р. Охтирський краєзнавчий музей розширив свою площу за рахунок приміщення магазину „Книга”, що до цього знаходився в одній будівлі з музеєм та переїхав. Після ремонту тут було створено виставкову залу музею [85, 12]. У 1992 р.

Сумський обласний краєзнавчий музей отримав приміщення колишнього Будинку політпросвіти Сумського обкому компартії України [87, 1].

Несприятлива кримінальна ситуація, що склалася у країні у 90-і рр. ХХ ст. певною мірою зачіпала також і роботу музеїв. У цей час траплялись випадки крадіжок музейного майна. Так, у 1996 р. з Роменського музею було викрадено низку цінних речей, у тому числі Євангеліє П. І. Калнишевського (невдовзі розшукане і повернуте правоохоронними органами) [223, 103]. Проте іноді до музейних фондів від силових структур надходили цінні речі, що були вилучені у зловмисників. Так, у 1997 р. до Сумського краєзнавчого музею з митниць надійшли контрабандні ікони, колекції державних нагород СРСР, Росії, нагрудних знаків 20 – 90-х рр. ХХ ст., рідкісні мисливські рушниці [94, 3].

Наприкінці ХХ ст. декілька громадських музеїв, з метою їх збереження, було переведено у розряд державних чи закріплено за державними, як філії. У 1993 р. Народний музей історії м. Шостка набув статусу державного [89, 6]. У 1996 р. Народний музей м. Лебедин став філією Сумського обласного краєзнавчого музею, а з 1997 р. його було перетворено на самостійний заклад [201, 23]. У 2000 р. на базі громадського музею історії міста Кролевець було створено Кролевецький районний краєзнавчий музей. У його експозиції почесне місце займали матеріали присвячені видатним особистостям району, головним чином літераторам: письменнику П. Кочуру, поетам В. Сухомлину, О. Риндю, В. Дзюбі та ін. Також у музеї було представлено велику експозицію присвячену ткацькому промислу, центром якого з ХVIII ст. є м. Кролевець [347, 23].

Музеї Сумщини продовжували плідно співпрацювати з різноманітними культурними, освітніми, мистецькими та науковими закладами. Співпраця музеїв з іншими закладами дозволяла економити кошти при реалізації їх функціональних завдань. Так, у 1992 р. Путивльський музей приймав участь в археологічних розкопках біля сіл Красне та Литвиновичі, які проводила Ранньослов'янська археологічна експедиція Інституту археології Російської АН [146, 1]. У другій половині 90-х рр. ХХ ст. Сумський художній музей постійно надавав допомогу при створенні експозицій виставок у мистецькому центрі „Собор”, книжному магазині

„Кобзар”, літературно-музичній вітальні Сумського державного університету. Проводилися сумісні акції та програми із Сумською філією Спілки фотохудожників України, Сумською обласною Спілкою народних майстрів, інститутом післядипломної освіти вчителів [74, 5 – 6].

Також у 90-і рр. ХХ ст. музеї налагоджують співпрацю з низкою установ приватної форми власності. Наприклад, у 1994 р. обласний краєзнавчий музей для газети „Сумський голос”, що була заснована Сумською екскурсійно-туристичною фірмою „Ейрена”, готував маловідомі матеріали з краєзнавчої тематики. Газетні випуски більш ніж на половину склалися з цих матеріалів [90, 1]. На рубежі століть налагоджуються стосунки музеїв Сумщини з приватними музейними закладами України та Росії. Музейні заклади Сумщини щорічно приймали їхні пересувні виставки, що сприяло збільшенню громадського інтересу до музейної справи загалом. Подібну практику було започатковано у 1998 р., коли у Сумському обласному музеї експонувалася виставка воскових фігур історичних персон ХVІІ – ХХ ст. з приватного музею фірми „Ялта-Грант ЛТД” з м. Ялта [95, 1].

Попри вкрай урізане фінансування на придбання нових експонатів, музейні заклади Сумської області поступово збільшували свої фонди. Особливо збільшився фонд Конотопського музею. На початку 90-х рр. ХХ ст. він налічував більше 12 тис. предметів основного фонду [329, 114], а у 1998 р. тут їх було 19104 предметів [262, 97]. Тоді як, наприклад, Сумський обласний краєзнавчий музей збільшив свій фонд у незначній мірі: з 38812 предметів основного фонду у 1991 р. [86, 1], до 40 тис. предметів у 2000 р. [430, 3]. Слід враховувати, що у 90-і рр. ХХ ст. частину експонатів з історії ХХ ст. (виробництво, технологічні новини, соціалістичні змагання, трудові досягнення та ін.), що займали провідне місце при комплектуванні фондів за часів СРСР, було виключено з музейних колекцій на вимогу Міністерства культури України [91, 13]. Натомість фонди державних музеїв поповнювалися найбільш цінними експонатами з колекцій діючих громадських музеїв з метою їх збереження, експонатами з громадських музеїв ліквідованих у цей час. Наприклад, у Путивльському районі у 1993 р. на постійне зберігання до державного музейного фонду було передано експонати ліквідованого громадського музею Путивльського

районного відділу внутрішніх справ, найбільш цінні речі з музею С. А. Ковпака при міській школі-інтернаті та музею історії с. Юр'єве (усього 76 предметів основного фонду) [144, 4].

У ХХІ ст. керівництво країни почало більше приділяти уваги музейній справі. Так, 30 березня 2002 р. Кабінетом Міністрів було прийнято постанову № 442 „Про затвердження Програми розвитку музейної справи на період до 2005 року”. Завданням програми зазначалося удосконалення науково-методичної бази музеєзнавства, проведення ремонтно-реставраційних робіт у музейних приміщеннях, розширення фондової та експозиційної площі, забезпечення музеїв сучасними засобами охоронної і пожежної сигналізації, контролю мікроклімату, оновлення морально та фізично застарілого музейного обладнання, створення сучасної реставраційної бази. Збільшення фінансування музейних закладів сприятливо позначилося на обсягах їх наукової, експозиційної та інших видів роботи. З середини 2000-х рр. у Сумській області активізуються музеєтворчі процеси. З'являються державні районні музеї у смт. Недригайлові, містах Тростянці та Бурині. Краєзнавчий музей у смт. Недригайлові було створено у 2006 р. Завдяки великій кореспонденції з земляками, як по Сумській області, так і по Україні, музей уже за перші два роки своєї діяльності зібрав понад 3 тис. експонатів [180, 7]. Тростянецький районний краєзнавчий музей було зареєстровано у 2006 р. [339, 2], Буринський районний краєзнавчий музей – у 2008 р. [347, 7], Ямпільський районний краєзнавчий музей – у 2009 р. [154, 1]. Вони були створені на базі існуючих тут громадських музеїв.

При державних музейних закладах відкривалися нові відділи, що були розташовані в окремих приміщеннях. Наприклад, у 2005 р. у гуртожитку Шосткінського хіміко-технологічного технікуму було створено відділ Шосткінського краєзнавчого музею музей видатного радянського льотчика-випробувача І. М. Кожедуба. Музей було обладнано кіно- та відеотехнікою для демонстрації документальних стрічок про І. М. Кожедуба та Другу світову війну [347, 16]. У 2007 р. в Конотопі відкрився музей-садиба М. І. Драгомирова, видатного державного та воєнного діяча Російської імперії, героя російсько-турецької війни

1877 – 1878 рр. Музей-садиба стала структурним підрозділом Конотопського краєзнавчого музею. Музейна експозиція, у якій було відтворено інтер'єр садиби ХІХ ст., зайняла декілька кімнат відреставрованого будинку [248, 7].

Також в області просліджувалася тенденція до створення музеїв техніки під відкритим небом. Одним з них став Музей авіації у м. Конотопі, відділ Конотопського краєзнавчого музею, що розпочав свою роботу у 2008 р. У Музеї авіації на момент відкриття налічувалось 6 машин: літак та 5 різних моделей гелікоптерів [347, 14; 366, 59].

З метою залучення населення до культурного дозвілля розвивалася практика впровадження нових форм культпросвітньої роботи. Так, у другій половині 2000-х рр. у Лебединському краєзнавчому музеї періодично проводилися круглі столи зі студентами Лебединського педагогічного училища ім. А. С. Макаренка. На цих заходах обговорювалися такі актуальні теми вітчизняної історії, як „Січові стрільці”, „День вшанування пам'яті жертв політичних репресій 1937 – 1938 рр. в Україні”, „Калнишевич – останній гетьман України” та ін. [201, 23]. Будинок-музей А. П. Чехова щорічно проводив театралізовані свята, присвячені „Дню Чехова”. При будинку-музеї працював „Клуб друзів А. П. Чехова” [202, 14 – 15].

Одним з нововведень музеїв у ХХІ ст. музеї стало впровадження в їх роботу сучасних електронних технологій. Так, у 2007 р. за допомогою Сумського обласного краєзнавчого музею було створено віртуальний інтернет-музей на базі документальних матеріалів та фотоархіву громадського музею Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе [440, 3].

Для інформаційного забезпечення розвитку туризму в області у низці музеїв було відкрито центри туристичної інформації. Їх завдання – презентувати історико-культурну спадщину регіону, пропанувати екскурсії по визначних пам'ятках краю. Наприклад, у Конотопському музеї центр туристичної інформації відкрився у 2007 р. [248, 7].

У зв'язку з такими актуальними для нашої країни подіями сучасності, як Євромайдан та війна на сході України, з 2014 р. музеї області почали створювати експозиції, присвячені участі мешканців Сумщини у цих подіях. Експозиції

періодично оновлюються. Так, у Сумському краєзнавчому музеї центральним об'єктом такої експозиції є Стіна Пам'яті з портретами та розповідями про загиблих воїнів-земляків. У експозиції представлені документи та особисті речі загиблих військових та учасника Євромайдану О. Братушки, фото зроблені на війні та під час Євромайдану, уламки боєприпасів, спорядження виготовлене для армії сумськими волонтерами та ін. Один з розділів експозиції присвячений участі у бойових діях 27-ї Сумської реактивної артилерійської бригади [232, 8].

У другому десятиріччі XXI ст. зміни у музейній мережі області тривають. У 2011 р., у рамках проведення Міжнародного літературно-мистецького фестивалю „Кролевецькі рушники”, у м. Кролевеці відбулось відкриття музею кролевецького ткацтва. Розташовано музей у колишній дворянській садибі Огієвських, де у 1859 р. гостював Т. Г. Шевченко. В основу музею було покладено колекцію музейної кімнати Кролевецької фабрики художнього ткацтва. Через півроку по відкритті музейна збірка нараховувала понад 1000 витворів художнього ткацтва XIX – XXI ст. [323, 3; 425, 1]. Для відвідувачів музею проводяться майстер-класи з виготовлення тканого переборного рушника. У 2012 р. за рішенням Сумської облради будинок-музей А. П. Чехова було виведено зі складу Сумського обласного краєзнавчого музею, та він став окремим закладом.

На середину другого десятиріччя XXI ст. на Сумщині нараховувалося 16 державних музейних закладів [156, 15] (з окремо розташованими відділами – 27) (див. додаток Б). Інформацію щодо основних показників діяльності державних музеїв Сумської області у 2015 р. наведено у таблиці 2.4 (див. додаток К).

Таким чином, з набуттям Україною державної незалежності, у зв'язку зі значними політичними та суспільними змінами, перед музейними закладами Сумщини постав значний обсяг нової наукової, експозиційної та культурно-масової діяльності. Основою змісту роботи музеїв стало об'єктивне висвітлення історичних питань, розкриття замовчуваних раніше сторінок минулого, національно-патріотичне виховання населення, відродження і збереження української культурної та духовної спадщини. Наприкінці XX ст. розширюється мережа державних краєзнавчих музеїв області: трьом громадським музеям районних центрів, з метою

їх збереження, було надано статус державних з відповідним фінансуванням. Розширюються ділові зв'язки музеїв з різноманітними культурними, мистецькими та іншими установами та організаціями, у тому числі із закордонними. Проте зменшення фінансування музейних закладів у 90-х рр. XX ст. через економічну кризу істотно позначилося на можливостях музеїв виконувати свою роботу. Також деякі складнощі, головним чином у пам'яткоохоронній роботі, були викликані соціально-економічними змінами у країні.

Поступова стабілізація економічної ситуації в Україні у першій половині 2000-х рр. дозволила уряду посилити підтримку музейної справи, що проявилось у збільшенні фінансування музеїв, впровадженні державних програм з розвитку музейництва. Зазначені заходи сприяли поживавленню діяльності музеїв Сумщини за різними напрямками, активізації музеевтворчих процесів, у тому числі і розширенню профільної спеціалізації державних музеїв. На середину другого десятиріччя XXI ст. кількість державних музеїв збільшилася удвічі у порівнянні з 1991 р.

2.4. Утворення і функціонування історико-культурних заповідників

Впродовж історичного розвитку землі Сумщини перебували під культурним впливом Великої Скіфії, Київської Русі, Великого князівства Литовського, Гетьманщини, Російської імперії та інших державних утворень. Культурний слід, що вони залишили по собі, значною мірою стосується архітектурних, історичних та археологічних пам'яток. За їхньою кількістю Сумська область посідає одне з перших місць в Україні. Створення на базі цих пам'яток історико-культурних заповідників сприяє не лише їх кращому зберіганню для нащадків, але й розвитку в регіоні краєзнавства, туристичної галузі, патріотичному вихованню молоді.

Історико-культурні заповідники – це науково-дослідні і культурно-просвітні заклади музейного типу, що забезпечують вивчення, охорону, реставрацію та використання історичної та культурної спадщини. Як свідчить практика, саме така форма організації пам'яткоохоронної роботи є найбільш ефективною [250, 3]. Першим таким закладом на Сумщині став Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. Він був створений на базі комплексу пам'яток історії та

культури міста і його округи, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1986 р. № 453 [373]. Обґрунтуванням створення заповідника було багате історичне минуле м. Путивля, наявність значної кількості пам'яток, що потребували наукового вивчення, охорони та використання з культурно-просвітньою метою. Створення заповідника було пов'язане з наближенням урочистостей з нагоди 1000-річчя від заснування м. Путивля, що намічалось на 1989 р. [184, 2].

Відкриттю заповідника передувала тривала організаційна робота. У 1986 – 1987 рр. за завданням Київського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту теорії архітектури та містобудування архітектором В. В. Вечерським було проведено комплексні дослідження м. Путивля як цілісної пам'ятки містобудівного мистецтва. Тоді ж було складено історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони пам'яток культури, надані пропозиції щодо організації заповідника та проект положення про заповідник [222, 43].

До складу заповідника увійшли Путивльський краєзнавчий музей, музей Партизанської слави у Спадщанському лісі, Молчанський монастир, церква Миколи Козацького та низка стародавніх городищ над річкою Сейм. Планувався інтенсивний розвиток Путивля, як туристичного центру всесоюзного маршруту „Намісто Славутича” [222, 40]. Передбачалася реконструкція давньоруського путивльського дитинця – Городка, з натурним відновленням частини дерев'яних фортифікацій. У будівлях Молчанського монастиря планувалося розмістити великий музейний комплекс. У приміщенні пам'ятки архітектури XVIII ст. церкви Миколи Козацького намічалось створити музей „Слова о полку Ігоревім” [222, 43 – 44].

Основним об'єктом заповідника мав стати Молчанський монастир. Наприкінці 80-х рр. XX ст. у ньому розпочалися реставраційні роботи. В архітектурному ансамблі колишнього монастиря, окрім музейних експозицій, планувалося розмістити адміністрацію та структурні підрозділи заповідника (культурно-просвітній відділ, відділ фондів, бібліотеку) [435, 438].

Заповідник розпочав працювати 26 жовтня 1987 р. [250, 3]. Затверджений план роботи передбачав значний обсяг наукової, експозиційної та видавничої діяльності. Насамперед, вона була спрямована на підготовку до святкування 1000-річчя

м. Путивля. У 1988 р. до урочистостей співробітниками заповідника була побудована нова експозиція Путивльського музею [142, 1].

З 1988 р. заповідник розпочав прийом відвідувачів. За перший рік роботи культурно-масовим віділом було проведено 40 культурно-масових заходів, прочитано 75 лекцій, по музеях та пам'ятних місцях заповідника проведено 795 екскурсій. До пам'ятних дат було організовано 5 виставок. За рік заповідник відвідало 60266 осіб [435, 438 – 439].

Погіршення економічної ситуації у країні на початку 90-х рр. ХХ ст. не дало змоги втілити у життя багатьох первинних планів з розвитку заповідника. Довелося відкласти реконструкцію путивльського Городка. Оскільки заповідник через брак коштів не був в змозі завершити реставрацію архітектурного ансамблю Молчанського монастиря, то у 1991 р. монастир було повернуто церкві для використання за початковим призначенням. Проте за заповідником залишилося право проводити екскурсії у монастирі та здійснювати нагляд, з метою забезпечення дотримання пам'яткоохоронних вимог при реставрації монастирського комплексу [222, 44; 435, 439]. Не було створено музей „Слова о полку Ігоревім”. Його початкове приміщення, церкву Миколи Козацького, у 1992 р. також було передано релігійній громаді [146, 2], а міська влада, що слабо переймалася проблемами заповідника, іншого приміщення для музею не виділила.

Особливо негативні наслідки для заповідника мало переведення його фінансування у 1992 р. з обласного бюджету на районний бюджет. Це суттєво зменшило надходження коштів на утримання закладу [250, 3]. З 1991 по 1994 р. штат працівників заповідника зменшився на 30 %, з 50 до 35 співробітників [148, 10; 184, 3]. Коштів не вистачало навіть на оформлення підписки на необхідні для бібліотеки заповідника наукові журнали. У 1995 – 1996 рр. наукова робота заповідника не фінансувалася взагалі, що призвело до значного її скорочення. Нестачу коштів яскраво ілюструє той факт, що коли Інститут археології АН України погодився передати заповіднику археологічні знахідки Мар'янівського поселення епохи бронзи, які раніше були знайдені поблизу с. Бунякіна на Путивльщині, не

знайшлося коштів на відрядження до Києва співробітників з метою пошуку колекції у великому сховищі [184, 2 – 3].

Платні послуги, які керівництво країни рекомендувало культурно-просвітнім закладам якнайактивніше впроваджувати у своїй роботі, на економічне становище заповідників майже не впливали, оскільки заклади культури не є такими, що можуть забезпечувати себе фінансово. Надходження від платних послуг були незначними. Так, у 1993 р. заповідник одержав для своїх потреб 61439 тис. крб. з бюджету, і лише 1088,3 тис. крб. йому вдалося виручити від платних послуг (тобто 1,7 % від загальної суми) [144, 4].

Як і в інших музейних закладах, істотно скоротився потік відвідувачів заповідника. Суттєво зменшилася кількість екскурсантів з інших міст, що раніше становили значну частину відвідувачів. Так, у 1995 р. заповідник відвідало лише 26,4 тис. осіб. З них 13,8 тис. – учнівська молодь [147, 3]. У наступні роки ці цифри продовжували знижуватись. У 1998 р. заповідник відвідало усього 10,6 тис. осіб. З них 8,2 тис. – учнівська молодь [143, 3].

У науково-дослідній роботі заповідника головна увага приділялася вивченню „білих плям” минулого Путивльщини. Це були теми з історії релігії у краї, з розвитку освіти, торгівлі, діяльності політичних партій за часів Російської імперії, тематика народних свят та обрядів Путивльщини. Низка розвідок була присвячена Путивльщині у середні віки [147, 1].

У рамках вивчення та популяризації історичного спадку Козацької доби та Гетьманщини м. Глухів, що протягом 1708 – 1782 р. було столицею України, посідало особливе місце. У Глухові, на відміну від інших гетьманських столиць Чигирин та Батуріна, вціліло чимало старих будівель, переважна більшість вулиць та площ зберегла планування кінця XVII – XIX ст. [192, 132]. Тим самим це місто якнайкраще підходило для створення у ньому історико-культурного заповідника.

Намір створити історико-культурний заповідник в м. Глухові з'явився у місцевої громадськості спільно з київськими науковцями у 80-х рр. XX ст. Це було протидією на руйнацію старого міста місцевою владою при зведенні нової забудови. Ще у 60 – 70-і рр. XX ст. розпочалася перебудова центральної частини м. Глухова.

При цьому були знесені два квартали будівель XIX – початку XX ст., на старій Сінній площі були знесені торгівельні кам'яні ряди. Існував намір знести Миколаївську церкву, яка взагалі є пам'яткою світового значення. Для розширення проїжджої частини Києво-Московської вулиці планувалося знесення Київської фортечної брами та інших старих будівель. Нищення старого міста відбувалося також і за рахунок зведення нових будинків поряд зі старими, що спотворювало його історичне обличчя. Щоб запобігти цим діям співробітники Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування у 1984 р. розробили перший історико-архітектурний опорний план і окреслили зони охорони пам'яток історії та культури [192, 131 – 132].

На початку 90-х рр. XX ст. з метою збереження архітектурної спадщини колишньої гетьманської столиці м. Глухова, його відродження та розвитку на рівні уряду України порушується питання про створення тут історико-культурного заповідника. 1992 р. Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування розробив проект заповідника. Автором проекту став той же науковець, що розробляв проект Путивльського заповідника – В. В. Вечерський [220, 119]. При розробці проекту заповідника була також врахована думка Глухівських краєзнавців [192, 132].

За пропозицією Сумської обласної державної адміністрації та Міністерства культури України Кабінет Міністрів України 8 лютого 1994 р. прийняв постанову за № 80 про створення Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові [371]. Протягом 1994 – 1995 рр. було реалізовано комплекс заходів щодо реставрації пам'яток історії, культури та архітектури Глухова, реконструкції та впорядкування історичного центру міста, створення пам'ятних знаків і пам'ятників (серед них пам'ятник відомим композиторам XVIII ст. Д. С. Бортнянському та М. С. Березовському), відтворення втрачених пам'яток (могила політичного діяча, генерального хорунжого М. Д. Ханенка) та ін. [220, 127 – 128].

Проте, перебуваючи на балансі територіальної громади міста, Глухівський історико-культурний заповідник через фінансові труднощі у наступні роки не мав змоги нормально функціонувати та приймати відвідувачів [192, 132].

Важливим екскурсійним об'єктом в історико-культурних заповідниках є базові краєзнавчі музеї. Проте стан експозицій ані Путивльського, ані Глухівського музеїв у 90-х рр. ХХ ст. не можна було назвати задовільним. Діюча експозиція Путивльського музею залишалася майже незмінною з кінця 80-х рр. ХХ ст. 2/3 експозиції було присвячено радянському періоду, хоча найбільш видатні події в історії міста припадали на період до 1917 р. На створення нової експозиції грошей не було. Також проблема полягала і у тому, що за часів СРСР музеєм було зібрано відносно невелику колекцію експонатів з дорадянського періоду. Наявного матеріалу бракувало, щоб добре проілюструвати експозицію цього відділу [418, 4]. Глухівський музей до початку ХХІ ст. взагалі не мав стаціонарної експозиції через відсутність приміщення для неї [192, 128].

На рубежі століть ситуація щодо фінансування заповідників Сумщини дещо покращилася. Згідно постанови Кабінету Міністрів України за № 1576 від 2 жовтня 1998 р. Глухівський історико-культурний заповідник було передано у власність Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики [424, 195 – 196]. Це надавало реальну можливість Глухівському заповіднику розпочати активну діяльність [220, 124]. У 1999 р. заповідник поновив прийом відвідувачів. Якщо у 1999 р. співробітниками заповідника було проведено 60 екскурсій для 2000 осіб [138, 3], то у 2001 р. екскурсій було проведено вже 262 для 4117 осіб [139, 6]. У 2001 – 2003 рр. було розроблено Генеральний план розвитку заповідника, з вирішенням низки важливих пам'яткоохоронних завдань, у тому числі і зі збереження традиційного характеру середовища. План передбачав масштабний розвиток не лише самого заповідника, але і всього історичного міста [192, 132].

Співробітниками Глухівського заповідника проводилася значна робота зі збирання та обробки археологічних матеріалів, що мало головною метою створення археологічного музею. Наприклад, у 2002 р. велися обстеження 7 археологічних об'єктів: Барвінкова гора, Обложківське городище, Глухівське городище і посад, Софронієвська пустинь, Ємадикинське городище, поселення в урочищі Лука с. Червоне та в урочищі Цегельня біля с. Некрасове Глухівського району [140, 4]. Із середини 2000-х рр. на камеральну обробку надійшла значна кількість артефактів,

що були отримані під час здійснення нагляду за проведенням земляних робіт комунальною службою на території заповідника та його охоронних зон [141, 9].

У 2000 р. Глухівський музей отримав відреставрований будинок, колишнього дворянського зібрання, що входив до складу заповідника. У 2000 – 2002 рр. у ньому велася робота зі створення стаціонарної експозиції Глухівського музею. Музей відкрився у грудні 2002 р. У сучасній новоствореній експозиції були враховані історичні, природничі та етнографічні особливості регіону. Поруч з експонатами, зібраними музеєм, було розміщено експонати, передані Сумським краєзнавчим музеєм, а також експонати скопійовані у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарнавського [192, 128; 331, 9]. Експозиція розмістилася у п'яти залах загальною площею 383 кв. м. Призначенням виставкової центральної зали стало проведення виставок художніх робіт, виробів народних майстрів, наукових конференцій, урочистих реєстрацій шлюбів, святкових зібрань [347, 7].

У 2000 р. історико-культурний заповідник у м. Путивлі було повернуто на фінансування обласного бюджету. Уже протягом наступних 2001 – 2002 рр. Путивльський історико-культурний заповідник зміг розпочати роботи з благоустрою та музеєфікації Городка – дитинця давньоруського Путивля, провести ремонтні роботи у Спасо-Преображенському соборі м. Путивль (залишився за заповідником) та інших об'єктах. Путивльською держадміністрацією була розроблена програма розвитку туризму у Путивльському районі на 2002 – 2005 рр. „Путивль як історико-туристичний центр”. У ній особлива увага приділялася розвитку об'єктів туристичного показу, створенню нових музеїв. У зв'язку зі святкуванням 60-річчя партизанського руху на Україні у 2001 р. на ремонт Меморіального комплексу у Спадщанському лісі обладміністрацією було виділено 110 тис. грн. [417, 106 – 108].

Також у 2001 р. при сприянні обласної державної адміністрації було створено благодійний фонд „Вічність”, головним завданням якого було сприяння відродженню Молчанського та Софронієвського монастирів. У 2001 р. на це фондом було виділено 0,7 млн. грн., а у 2002 – 1,1 млн. грн. [417, 105 – 106].

У першій половині 2000-х рр. подальшого розвитку набуває наукова робота заповідників. Також у цей час оформлюється їх видавнича діяльність. Починаючи з

2002 р. за ініціативою співробітників Глухівського заповідника започатковано щорічне проведення науково-практичних конференцій. Так, у 2002 та 2003 рр. проводилися конференції „Збереження історико-культурних надбань Глухівщини”, у 2004 та 2005 рр. – „Збереження історико-культурних надбань Сіверщини”. На них обговорювалися важливі питання пов’язані з актами історичного минулого гетьманської столиці, розвитком сучасного міста та його довкілля, науково-дослідницькою і культурно-просвітньою роботою. За результатами конференцій були опубліковані збірки матеріалів. Окрім українських дослідників, у цих конференціях брали участь науковці з інших країн (Росії, Канади та ін.). На початку лютого 2004 р. було започатковано друковане видання заповідника – газета „Соборний майдан”. У цьому виданні співробітниками заповідника висвітлюються актуальні проблеми загальнонаціональної та регіональної історії [192, 132].

З 2004 р. Путивльський заповідник почав видавати збірку наукових праць під назвою „Путивльський краєзнавчий збірник” [382, 1 – 2]. Крім того, його співробітники регулярно друкували свої доробки в обласних та загальнодержавних історичних часописах, у місцевій періодиці. Заповідник виступав організатором наукових конференцій. Зокрема, він неодноразово був організатором міжнародної конференції „Слово о полку Ігоревім” [317, 2].

У зв’язку з піднесенням туристичної галузі на початку ХХІ ст. зріс потік відвідувачів до заповідників. У першій половині 2000-х рр. Путивльський заповідник щорічно відвідувало у середньому близько 25 тис. осіб. Відвідувачами заповідника були не лише мешканці Сумської області, а й гості з інших областей України, ближнього та дальнього зарубіжжя [317, 2]. На 2003 р. було ухвалено 38 тем оглядових та тематичних екскурсій по пам’ятках історії та культури, історичних місцях, музеях та виставках. Щорічно проводилося 700 – 800 екскурсій [419, 3]. У цей же час заповідник у м. Глухові відвідувало щорічно до 10 тис. осіб [220, 123].

У другій половині 2000-х рр. з’являються нові відділи при Путивльському та Глухівському заповідниках. У 2005 р. у с. Нова Слобода було створено відділ заповідника „Дзвін скорботи”. Фотоекспозиція відділу присвячена вшануванню пам’яті 586 мешканців села, знищених німецькими окупантами у червні 1942 р.

Окрім висвітлення ново-слобідської трагедії, ще одним напрямком роботи відділу є вивчення культури субетносу горнів. Цей субетнос є автохтонним руським населенням Путивльщини. Субетнос сформувався у XVI ст. на основі стародавньослов'янського населення стародавньої Сіверщини та переселенців з Московії XVI – XVII ст. Ґрунтовну роботу було виконано при складанні словника горюньської говірки. У планах – створити для екскурсій горюньське подвір'я [337, 7]. 9 травня 2008 р. розпочав свою роботу ще один відділ заповідника – Музей зброї та військової техніки у Спадщанському лісі [212, 2]. За рік, що передував цій події, у музеї вдалося зібрати 20 зразків зброї та бойової техніки різних поколінь: артилерія, бронетехніка, авіація та протиповітряна оборона [318, 3]. За значну роботу, виконану при створенні музею, завідуючий музеєм І. О. Сокунов став лауреатом Всеукраїнської акції „Музейна подія року – 2008” [212, 2].

З 6 листопада 2008 р. при Глухівському заповіднику було відкрито перший на Сумщині музей археології. Основу фондової колекції склали речові пам'ятки, знайдені на території літописного Глухова та глухівського району під час проведення охоронних археологічних розвідок. Музей зайняв частину пам'ятки архітектури „Садибний будинок Кочубеїв”. На площі 205 кв. м. розташувалися чотири експозиційні зали: палеоліту – раннього середньовіччя, давньоруської доби, пізнього середньовіччя, зал розвитку будівельної справи та будівельних матеріалів у регіоні [347, 8].

За досягнення у справі збереження, вивчення та популяризації архітектурної, історико-культурної спадщини та історичних традицій колишньої столиці Гетьманщини Державному історико-культурному заповіднику у м. Глухові Указом Президента України № 1027 від 10 листопада 2008 р. було надано статус Національного. За цим указом заповідник отримав нову назву – Національний заповідник „Глухів” [422, 1].

Вирішальний внесок у створення ще одного історико-культурного заповідника на Сумщині „Посулля” зробив Президент України В. А. Ющенко, тим самим вшановуючи свою малу батьківщину. У рамках виконання розпорядження Президента України „Про заходи з увічнення пам'яті останнього кошового отамана

Запорізької Січі Петра Калнишевського” Кабінет Міністрів України 26 липня 2006 р. прийняв постанову за № 1021 про створення Державного історико-культурного заповідника „Посулля” [372]. Заповідник об’єднав визначні пам’ятки Роменського та Недригайлівського районів Сумської області. До нього увійшли Роменський краєзнавчий музей, скіфські кургани, пам’ятник останньому кошовому отаману Запорізької Січі П. Калнишевському і дерев’яна церква Святої Трійці у с. Пустовійтівка, що знаходилася на реставрації [354, 10 А]. Також у с. Пустовійтівка в жовтні 2006 р. було відкрито музей П. Калнишевського [390, 6]. Музейна експозиція, що зайняла більшу частину місцевого клубу, розповідала про історію Посульського краю зі скіфських часів до наших днів. Головним чином експонати були передані Роменським краєзнавчим музеєм. Серед переданих були також і артефакти XVIII – XIX ст. загальнонаціонального значення. Це ікона „Матір божа з немовлям”, „Акафісник” 1736 р., унікальна обрядова козацька чаша „Побратими” та ін. Колекція козацької зброї музею П. Калнишевського є найкращою у Сумській області [266, 7].

Управління заповідником, згідно з постановою Кабміну, було передано Сумський облдержадміністрації, що з 2006 р. по 2008 р., за погодженням з Міністерством культури і туризму України, розробляла Генеральний план розвитку заповідника [354, 10 А].

У 2008 р. у с. Пустовійтівка співробітники заповідника почали створювати музей народної архітектури та побуту просто неба. До музейного комплексу увійшли такі об’єкти: церква Святої Трійці, сільська садиба, подібна до тієї, в якій народився П. Калнишевський, стайня, курник, саж, криниця, кузня, пасіка, вітряк, максимально наближені до тих, що існували у далекому історичному минулому. Усі споруди комплексу музеєфіковані. У них відтворені інтер’єри, які експонують знаряддя праці та побуту, одяг, меблі, посуд XIX – XX ст. У планах – створення архітектурних комплексів, які відтворять історико-етнографічні зони, що є на теренах Сумщини: Полісся, Сіверщина, Слобожанщина [426, 5].

У 2007 р. у с. Хоружівка Недригайлівського району відкрився музей-садиба видатного українського поета О. Я. Ющенка, що став відділом заповідника

„Посулля”. У тому ж році в с. Хоружівка було створено ще один екскурсійний об’єкт заповідника – Меморіал жертвам голодомору 1932 – 1933 рр. [366, 58]. У 2008 р. до заповідника „Посулля” було приєднано Недригайлівський краєзнавчий музей [178, 4].

Серед культурно-масових заходів, що проводяться на території заповідника, найбільшим є щорічне Всеукраїнське козацьке свято „Калнишева рада”. Головною метою свята є розвиток історичних, культурних та патріотичних традицій українського козацтва, забезпечення духовної єдності поколінь, виховання шанобливого ставлення до українського народу. У рамках свята відбувається обласний фестиваль козацької пісні „Дивограй”, на який також приїжджають колективи художньої самодіяльності з інших областей України [358, 3].

З метою розширення своїх інформаційних можливостей на рубежі першого та другого десятиліть ХХІ ст. співробітниками Путивльського, Глухівського заповідників та заповідника „Посулля” було створено сайти цих закладів (putivl-zapovidnyk.org, nz-hlukhiv.com.ua та posullya.com.ua відповідно). Тут міститься інформація про історичні об’єкти на території заповідників, їх туристичну, наукову та видавничу діяльність та ін.

У першому десятиріччі ХХІ ст. історико-культурний заповідник у м. Путивль займав територію площею 225 гектарів, з них 72 гектари у Путивлі і 153 у Спадщанському лісі. На території заповідника налічувалося 43 об’єкти нерухомої культурної спадщини (23 архітектури, 15 історії, 3 археології, 2 монументального мистецтва). З них до категорії пам’яток загальнодержавного значення належали археологічна пам’ятка Городок, архітектурні ансамблі діючого Молчанського (ХVI – ХІХ ст.) та колишнього Свято-Духівського жіночих монастирів (ХVII – ХІХ ст.), церква Миколи Козацького (ХVIII ст.) [381, 11 – 21; 417, 105].

У планах Путивльського заповідника залишається створення музею „Слова о полку Ігоревім”. Для майбутнього музею складено значну колекцію: картини, гравюри, сувеніри, екслібриси, скульптурні композиції, археологічні знахідки. Значна частина зібраного – книги (видання самої поеми, переклади на різні мови, наукові дослідження) [407, 4]. У проекті повномасштабна музеєфікація Городка

(історично точне відтворення фрагменту оборонних споруд часів Київської русі [219, 9], розриття фундаменту та стін давньоруського храму зі зведенням над ним павільйону). Також у керівництва заповідника є наміри музеєфікувати відоме поселення та могильник волинцевської культури поблизу с. Волинцево, пам'ятки с. Волокитне, де знаходяться „Золоті ворота”, парк Міклашевського, залишки Покровської церкви, а також комплекс сіверянських курганів [417, 108].

У першому десятиріччі XXI ст. Національний заповідник „Глухів” займав площу 75 га., головним чином в історичному центрі міста, де сконцентрована більшість пам'яток. Всього у реєстрі налічувалося 52 об'єкти, що мали архітектурну, історичну та культурну цінність [252, 7 – 8]. Серед них 1 пам'ятка міжнародного значення (Миколаївська церква), 13 будівель – пам'ятки архітектури загальнодержавного значення [192, 132].

Територія північної Глухівщини, як історико-культурного регіону (власне, не лише Глухівський район, а й сусідні Шосткінський, Ямпільський, Середино-Будський райони) багата архітектурними пам'ятками. Тут є церкви, дзвіниці, монастирі та інші об'єкти старовинної архітектури, як правило приурочені до найцінніших ландшафтних територій. Це сприяє використанню пам'яток з метою організації та розвитку туристично-екскурсійної діяльності у краї, і вони можуть бути включені до Національного заповідника „Глухів” [221, 79].

Слід зазначити, що Сумщина має чималий потенціал для створення нових історико-культурних заповідників. Південний схід області (Слобожанщина) з такими історичними містами, як Суми, Охтирка, Лебедин, Тростянець [239], що насичені пам'ятками старовини, досі не мають своїх заповідників.

Отже, при тому, що на території Сумщини розташована значна кількість архітектурних, історичних та археологічних пам'яток, перший історико-культурний заповідник тут було створено у м. Путивлі лише у 1986 р. Компартійний режим переважно байдуже ставився до долі пам'яток старовини, що не використовувалися у рамках ідеологічної пропаганди. З набуттям Україною незалежності ставлення держави до пам'яток старовини змінюється на краще. Вже у 1994 р. в області було створено ще один історико-культурний заповідник – Глухівський. Створення цього

заповідника відбулося у контексті вивчення та популяризації історичного спадку Козацької доби та Гетьманщини, що вимагали завдання пробудження у населення національної свідомості, виховання національного патріотизму.

Складна фінансова ситуація в країні у 90-х рр. ХХ ст. відчутно заважала втіленню планів з розбудови заповідників. Соціально-побутові проблеми, викликані економічною нестабільністю, призвели до значного скорочення потоку відвідувачів, особливо екскурсантів з інших міст. Та збільшення фінансування заповідників на рубежі століть сприяло піднесенню їхньої діяльності за різними напрямками, перетворенню заповідників на значні культурні, наукові, пам'яткоохоронні та музеєтворчі центри. У 2006 р. на Сумщині за підтримки президента України В. А. Ющенка, уродженця Недригайлівщини, на основі пам'яток Недригайлівського та Роменського районів було створено ще один заповідник – „Посулля”.

2.5. Громадське музейництво у роки державної незалежності

90-і рр. ХХ ст. для громадських музеїв області виявилися досить складними та суперечливими і характеризувалися суттєвими змінами у спрямованості їх діяльності, методичних підходах до роботи.

У незалежній Україні влада перестала вживати авторитарні методи для підтримання функціонування громадських музеїв. Громадське музейництво цілком стало справою ентузіастів, яким цікаво було ним займатися. Проте такі люди не завжди були у наявності. Так, через відсутність осіб, які б зголосилися займатися громадським краєзнавчим музеєм у с. Межиріч Лебединського району, він перестав працювати. Хоча за ним збереглося приміщення, були у наявності експонати та документація [301, 3].

Місцеве керівництво часто байдуже ставилося до проблем музеїв на громадських засадах. Наприклад, у 1994 р. місцевій громадськості та співробітникам Охтирського державного музею довелося перед інстанціями відстоювати право на існування громадського музею у с. Жовтневе Охтирського району. Сільська влада намагалася передати приміщення музею іншій установі [90, 10].

З падінням компартійної ідеології зникла потреба у суто ідеологічних за змістом громадських музеях, як наприклад, музеї та музейні кімнати В. І. Леніна. Переважно ці заклади об'єктивно не відповідали статусу музею.

Інші музеї зникли з економічних причин. За фінансової кризи громадські музеї опинилися у особливо вразливому становищі, оскільки їх утримання повністю залежало від підприємств- та установ-засновників. Чимало громадських музеїв зникли разом з припиненням існування їхніх підприємств-засновників. Так, з ліквідацією колективних сільськогосподарських підприємств, правонаступників колгоспів та радгоспів, зникають їхні музеї трудової слави. У 90-х рр. ХХ ст. чимало державних підприємств змінило форму власності на приватну. Нові власники зазвичай розглядали інфраструктуру підприємств (бази відпочинку, заклади культури та ін.) лише з точки зору економічної доцільності. Оскільки громадські музеї прибутку не приносили, а натомість займали корисну площу, власники підприємств часто вважали недоцільним їх існування. Так, у 1996 р. музей Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе було прибрано з інженерного корпусу. Натомість йому було виділено приміщення, збудоване на початку ХХ ст., що потребувало серйозного ремонту. Коштів на ремонт виділено не було, і музей тоді так і не відновив роботу [300, 4]. Відкрився він уже в 2007 р. у виставковому центрі заводу. Під новий музей було відведено площу значно меншу, ніж займав попередній [440, 3]. Інші установи та підприємства, при яких існували громадські музеї, через фінансові труднощі були просто не в змозі виділяти кошти на утримання музеїв. Наприклад, у Глухівському районі наприкінці 90-х рр. ХХ ст. через відсутність фінансування та наявності ентузіастів музейної справи припинили своє існування майже усі сільські громадські музеї, у тому числі і шкільні [414, 3].

Експонати громадських музеїв, що закрилися, у цілій низці випадків не передавалися до державних музеїв, як того вимагало „Типове положення про музей, що працює на громадських засадах в УРСР” [376]. Так, у 1994 р. під час перевірки опорним Народним музеєм історії Лебединщини мережі громадських музеїв району з'ясувалося, що музейну кімнату бойової слави у с. Михайлівка було закрито, а

експонати зберігалися у сирому підвальному приміщенні [301, 3]. Недотримання належних умов зберігання призводило до псування чи знищення експонатів.

Непоодинокими були випадки крадіжок з фондів громадських музеїв. Музеї, за деяким винятком, належно не охоронялися. Так, з Народного музею с. Чапліївка Шосткінського району було вкрадено 111 оригінальних експонатів [89, 6]. З цієї ж причини зникла частина експонатів Народного музею Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе [300, 4].

Відсутність коштів на відрядження та обмеження автобусного сполучення із селами області часто унеможливили координацію роботи мережі громадських музеїв державними музеями [90, 10].

За архівними даними на 1995 р. мережа громадських музейних закладів, порівняно з 1987 р., скоротилася удвічі. В області нараховувалося близько 160 громадських музеїв, 19 з них мали звання „Народний” [91, 14]. Проте, оцінюючи скорочення музейної мережі, слід зазначити, що за часів СРСР чимало громадських музеїв існувало лише формально, і вони знімалися з обліку у першу чергу.

Позбувшись жорсткої регламентації діяльності з боку держави, громадські музеї стали повніше відповідати культурним потребам населення. Замість музеїв, переобтяжених компартійною пропагандистською тематикою, почали з'являтися громадські музеї, у яких значне місце займали етнографічні матеріали. Етнографічні музеї створювалися за широкого сприяння районних відділів культури та державних музеїв. Так, у 1993 р. співробітники Сумського обласного краєзнавчого музею доклали багато зусиль при створенні експозицій музею лозоплетіння с. Боромля Тростянецького району та музею гончарства у с. Шатрищі Ямпільського району [88, 6]. Сумським краєзнавчим музеєм у 1994 р. було складено 30 паспортів на громадські музеї, створені в області упродовж року [90, 6]. Широко етнографічні матеріали були представлені у музеях та куточках хліба, що набули поширення у 90-х рр. XX ст. На кінець XX ст. таких закладів у області налічувалося близько 35. Тут демонструвалися традиційні знаряддя праці хліборобів, мірошників, пекарів, старовинний селянський посуд, вишивки та ін. [411, 180 – 181].

Добре було організовано роботу у районних громадських музеях та музеях історії районних центрів. Так, у 1994 р. громадському музею історії Краснопільського району у смт. Краснопілья було присвоєно звання „Народного”. Музейна експозиція займала 3 зали, у яких висвітлювалась історія Краснопільщини від первісного ладу до 1991 р. Велася робота над створенням експозиції четвертого залу „Сучасність”. Директору музею С. Ю. Слісаренко вдалося залучити до музейної роботи численний актив з мешканців селища та району, що розгорнули активну діяльність з пошуку нових експонатів [401, 2 – 3].

У 90-і рр. ХХ ст. більшість громадських музеїв, практично позбавлені матеріальної підтримки, продовжували працювати лише завдяки самовідданості їхніх завідувачів. Так, добре було організовано роботу музею маршала бронетанкових військ П. С. Рибалка при аграрному технікумі у с. Малий Вистороп. Заклад очолював В. В. Рибалко, внучатий племінник маршала. Музеєм проходила велика патріотично-виховна робота з учнями [301, 3]. Унікальним сільським музеєм, що вцілів на кінець 90-х рр. ХХ ст., був Народний музей с. Чапліївка. Музеєм керував його засновник Г. С. Грибань (музей засновано у 1985 р.). Цей заклад розташовувався у колишній сільській лікарні, займав 13 кімнат та налічував 3000 експонатів. Музей мав 7 експозиційних відділів („Первісної людини”, „Побуту селян”, „Трудової слави”, „Бойової слави”, „Село до революції”, „Жіночої майстерності”, „Природи”) та виставочно-лекційний зал з кіноапаратом [288, 2].

Найбільше затребуваними громадські музеї були при навчальних закладах як осередки виховання у молодого покоління патріотизму та як складова навчального процесу. Так, у школі с. Василівка Лебединського району у середині 90-х рр. ХХ ст. працювало два музеї: кімната-музей бойової слави (завідувач вчитель історії А. І. Єрмоменко) та кімната-музей з народознавства (завідувач вчитель світової літератури С. В. Горобець) [301, 3].

Важливу роль у збереженні та забезпеченні нормалізації функціонування шкільних музеїв мав наказ Міністерства освіти України від 25 травня 1997 р. № 151 „Про затвердження Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України”. У документі зазначалося, що музей при закладі освіти є осередком

освіти і виховання, який сприяє формуванню у молодого покоління національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, забезпеченню духовної єдності поколінь і призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Вказувалося, що витрати, пов'язані з пошуковою роботою, оформленням музею та іншою його діяльністю, мають проводитися за рахунок загальних асигнувань, органів управління освітою, а також залучених коштів. Для завідуючих музеїв документ передбачав фінансове заохочення. Робота завідуючого мала оплачуватися за рахунок фонду заробітної плати навчального закладу [421, 17].

У першому десятилітті ХХІ ст. зі стабілізацією суспільного життя у країні громадське музейництво зазнає нового підйому. Разом з появою багатьох нових громадських музеїв відроджуються музеї, які були закриті у 90-і рр. ХХ ст. Часто нові громадські музеї, при тих же установах та підприємствах, де вони існували на початку 90-х рр. ХХ ст., доводилося створювати майже заново. Старі експонати часто або були втрачені, або являли компартійні пропагандистські матеріали. Наприклад, музей казенного капсульного заводу „Імпульс” у м. Шостка припинив своє існування у 1992 р. Протягом наступних років через відсутність умов для належного зберігання більшість експонатів музею були невіправно зіпсовані. Щоб відновити експозицію музею його новій завідуючій О. І. Дворській протягом року довелося наново збирати експонати у ветеранів-працівників заводу: фотоматеріали та документи (грамоти, посвідчення та ін.). У 2003 р. музей знову розпочав прийом відвідувачів. Проведення повної екскурсії по залах музею було розраховано приблизно на дві години. У другій половині першого десятиріччя ХХІ ст. щорічно музей відвідувало до 6 тис. осіб. Також у музеї демонструвалися виставки художньої творчості робітників заводу [189, 2].

У ХХІ ст. почали відновлювати свою роботи громадські музеї на підприємствах, власники яких задіяли ці установи у створенні іміджу підприємств. Наприклад, з цих міркувань у 2007 р. було відновлено роботу музею заводу ВАТ „Сумихімпром”. Його експозиція налічувала біля двох тисяч експонатів. В експозиції музею було відтворено показники фінансово-господарської діяльності

заводу, висвітлено систему фахової підготовки працівників, зовнішньоекономічні зв'язки, представлено нові зразки продукції та нагороди підприємства за роки незалежності України. За допомогою відеозапису відвідувачі отримали змогу віртуально спостерігати за технологічними процесами. У рамках профорієнтаційних заходів музей часто відвідують учні старших класів, студенти Сумського хіміко-технологічного ліцею [346, 7].

У першому десятиріччі XXI ст., завдяки зростанню кількості музеїв навчальних закладів, громадська музейна мережа відновилася до розмірів, що вона мала наприкінці 80-х рр. XX ст. Однією з чисельних груп музеїв навчальних закладів на Сумщині залишилися музеї бойової слави. Відомим музеєм бойової слави є музей, що діє при школі № 22 м. Сум. Його експозицію присвячено 167-ій Сумсько-Київській дивізії. Кількість матеріалів музею (аудіозаписи, відеотека, архів) про цей бойовий підрозділ перевищує подібну збірку обласного краєзнавчого музею. На 2008 р. було зібрано біографічні дані про 850 бійців дивізії. Матеріалами музею неодноразово користувалися місцеві журналісти. Пошукові групи музею побували у низці міст та сіл області [181, 10]. На матеріалах музею учнями школи в Інтернеті було створено віртуальний музей „Друга світова війна. Суми 1941 – 1943 рр.” [361, 98].

Широко у музейних експозиціях висвітлювались трагічні сторінки нашої історії, що за СРСР замовчувалися чи усіяяко перекручувалися. Це такі актуальні історичні теми, як розкриття трагедії голоду 1932 – 1933 рр., наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС), війна в Афганістані та ін. Музеї присвячені воїнам-афганцям уродженцям Сумщини, що воювали та гинули за чужі для України геополітичні інтереси, почали з'являтися у 90-х рр. XX ст. У XXI ст. їхня чисельність продовжила зростати. Наприклад, у 2004 р. у загальноосвітній школі I – II ступенів № 4 м. Лебедин було відкрито меморіальну кімнату-музей на честь колишньої учениці цієї школи медсестри Т. П. Комісарової. Вона загинула у 22 роки, виконуючи свій лікарський обов'язок на афганській війні. Більшу частину експонатів для музею (нагороди, особисті речі, листи) надали батьки Т. П. Комісарової [198, 2]. Декілька шкільних музеїв Сумщини присвячено аварії на

ЧАЕС. Наприклад, у 2006 р. було відкрито меморіальний музей Чорнобиля у Сумській спеціалізованій школі № 3. Актив музею налагодив співпрацю з Ветеранським комітетом чорнобильців, велася робота з оформлення книги скорботи, присвяченої землякам-ліквідаторам аварії на ЧАЕС, що передчасно пішли з життя [208, 5]. В експозиціях багатьох шкільних музеїв є розділ присвячений голодомору 1932 – 1933 рр. Наприклад, у музеї хліба в школі с. Розсоши Великописарівського району у розділі „Гіркий хліб голодомору 1933, 1947 рр.” представлені документи місцевого колгоспу тих часів, розповіді очевидців [411, 180 – 181].

Велику групу музеїв навчальних закладів з 90-х рр. ХХ ст. становлять різноманітні етнографічні музеї. Так, у школі с. Косівщина Сумського району викладачем О. Кисельовим було створено музей ремесел та побуту. Експозиція музею являє собою інтер'єр селянської хати, де зібрані різноманітні витвори народних майстрів (меблі, кухонне начиння, музичні інструменти, ікони та ін.) не лише Сумщини, а й з інших регіонів України. Також тут представлені інструменти, якими майстри традиційно працювали [370, А 14].

При навчальних закладах Сумської області існує низка літературних музеїв рідного слова, які роблять вагомий внесок у виховання в молоді поваги до рідної мови. Так, у 2006 р. було відкрито подібний музей при школі с. Обтово Кролевецького району. Цей музей було відкрито у результаті кропіткої кількарічної підготовчої роботи ентузіастів-вчителів низки населених пунктів району, що залучили до цієї справи своїх учнів. Філологи-педагоги сіл Мутина, Гречкиного, Нового Ранку, Обтова, Литвиновичів, Каменя разом з учнями збирали відомості з історію своїх сіл, дані про місцевих письменників, організували виставку витворів художників-земляків [336, 3].

Набули популярності громадські музеї історії навчальних закладів. Особливо на високому рівні налагоджено роботу музеїв вищих навчальних закладів області. Так, за своїм оформленням та багатством матеріалу експозиція історико-педагогічного музею Глухівського педагогічного університету займає почесне місце серед подібних музеїв України. Його експозиція відтворює славу історію найстарішого в Україні (заснований у 1874 р.) вищого педагогічного навчального

закладу і свідчить про його місце у розвитку системи народної освіти України, починаючи з часів Російської імперії. У музеї представлені матеріали про знаних вихованців та викладачів навчального закладу – видатних педагогів, вчених, політиків, письменників, діячів культури. У 2002 р. при університеті було відкрито ще один музей – музей старовинної книги [192, 124]. На кінець 2000-х рр. він налічував понад сім тисяч примірників літератури середини XVIII – початку ХХ століття. Найстаріша книжка датувалася 1761 р.

На кінець 2004 р. у Сумській області налічувалося 297 музеїв при закладах освіти. 262 музеїв при загальноосвітніх закладах, 2 – при позашкільно-навчальних закладах, 29 – при професійно-технічних, 4 – при вищих навчальних закладах. Згідно загальнодержавних статистичних даних Сумщина посідала перше місце за кількістю подібних громадських музеїв серед інших областей України [227, 26 – 27].

У ХХІ ст. відродилася традиція створення професійних музеїв різноманітних установ та закладів державної та комунальної форм власності. Наприклад, у 2006 р. у театрі ім. М. Щепкіна у м. Суми було відкрито музей історії театру [275, В 2]. У музеї було зібрано театральний реквізит, що відслужив свій вік, старі афіші, театральні програми. На стендах розміщено інформацію про роботу театру за роки його існування, працюючих та колишніх акторів [182, А 8].

Одним з найкращих громадських музейних закладів є музей освіти і науки Сумщини при управлінні освіти і науки обласної держадміністрації. Особлива увага у музейній експозиції приділяється сучасному періоду розвитку педагогіки. Музей виконує функцію методичного центру зі створення музеїв у навчально-виховних закладах області. У музеї розроблено цільові комплексні програми, присвячені реформуванню загальноосвітньої школи та професійно-технічної освіти: „Музей – школі” та Музей – професійно-технічному закладу”. Проводиться підготовка екскурсів з числа учнів та студентів. Матеріали музею систематично використовуються педагогами під час проведення уроків історії України, народознавства та виховних заходів. У приміщенні музею відбуваються засідання штабу пошукового загону „Пам’ять” [197, 9 – 10].

У другому десятилітті ХХІ ст. в області намітилася тенденція до створення шкільних музеїв спорту. Наприклад, у 2015 р. в школі № 18 м. Суми було відкрито музей олімпійської слави. Перший відділ музею розповідає про життя та спортивні досягнення олімпійців Сумщини у 50 – 80-х рр. ХХ ст., другий – про олімпійців-земляків часів незалежної України. Найціннішими експонатами музейної експозиції є передані олімпійцями медалі та особисте спортивне знаряддя [218, 23 А].

У незалежній Україні поширення набули численні громадські організації, що реалізують різноманітні культурні, професійні, вікові, соціальні, релігійні та інші завдання. У ХХІ ст. в Сумській області при громадських організаціях почали засновуватися музеї. Так, у 2003 р. в м. Глухові при місцевому Єврейському культурному товаристві „Хаверім” було відкрито музей історії євреїв Глухівщини. В експозиції із семи розділів, що розмістилася у двох кімнатах, були широко представлені етнографічні та релігійні матеріали, матеріали про вклад єврейської громади у розвиток торгівлі, науки, культури Глухівщини. Особливу увагу приділено експозиції, присвяченій Другій світовій війні і трагедії холокосту часів німецької окупації [432, 166].

Почесне місце в експозиціях громадських музеїв Сумщини займає тема козацтва. Наприклад, у 2004 р. при козацькій громадській організації ім. Г. К. Кондратьєва (засновника м. Суми) створено музей Сумського слобідського козачого полку [356, 9]. Експозиція розповідає про заснування міста та заселення земель Слобожанщини, бойовий шлях Сумського козацького полку. В експозиції широко представлені археологічні матеріали, тогочасна амуніція, фрагменти зброї. У музейній експозиції є розділи присвячені Сумському гусарському полку (у який було у 1765 р. реорганізовано Сумський козацький полк) та Новгородському драгунському полку, який у середині 70-х рр. ХІХ ст. був розквартирований у Сумах та комплектувався із сумчан [225, 22 А]. За роки існування музею його відвідувачами були не лише мешканці області та країни, а й гості з Росії, США, Канади, Ізраїлю, Польщі, Угорщини, Німеччини та інших країн.

Цікава сторінка музейництва Сумщини пов'язана з появою приватних музейних зібрань. Відомим приватним музеєм на Сумщині став музей Радянської

епохи, відкритий у 1994 р. в м. Глухові, що створила пенсіонерка Л. М. Дейнеко [348, 4]. Музей розташовувався на території подвір'я та будинку пенсіонерки. Тут було зібрано колекцію речей, що символізують часи СРСР. Серед них бюсти політичних, військових та культурних діячів епохи (В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Ф. Е Дзержинський, С. А. Ковпак, О. П. Довженко, М. Горький та ін.), картини, лозунги, панно, книги, радянські іграшки. За час існування про музей писали на шпальтах відомих загальноукраїнських газет („Комсомольська правда”, „Київські відомості”, „Урядовий кур'єр”) та місцевої преси, знімали кінорепортажі для телевізійних каналів „1+1”, „СТБ”, „НТВ”, „ОРТ”, „РТР” [214, 1, 4; 313, 4]. Зі смертю пенсіонерки у 2014 р. музей припинив існування.

У 2003 р. у Сумах відкрився невеликий приватний музей-тріо, створений головним редактором сумської газети „Панорама” М. М. Чугаєм. Музейну експозицію було побудовано з наступних частин. Меморіального комплексу „Торгівельний дім „Харитоненко і син”, присвяченого життю та спадку родини місцевих цукро заводчиків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Харитоненків, меценатів, що значно сприяли розвитку м. Суми. Картинної галереї, де було зібрано близько сотні полотен сумських художників. Геологічного музею „Самоцвіти України” [246, 13 А]. Музей самоцвітів складала чотири розділи. У першому було зібрано зразки 70 % мінерально-сировинної бази нашої країни, другий демонстрував самоцвіти Криму, третій – природні багатства Сумщини, четвертий – мінерали з інших країн. На момент відкриття музею його бібліотека нараховувала більше тисячі книжок [325, А 11]. Музей проіснував до 2009 р.

У 2013 р. у Сумах було створено приватний музей колекціонера С. І. Гуцана. Музей зайняв 3 кімнати офісного приміщення власника. Його колекцію складають старожитності, пов'язані із Сумщиною, та вона не має вузької спрямованості. В експозиції музею представлені археологічні знахідки (монети, прикраси, зброя), старовинні фото, листівки, книги, меблі, документи, вироби з фарфору, колекція годинників та багато іншого. Унікальністю музею є те, що представлені у ньому предмети відвідувачі можуть потримати у руках [341, 19 А; 443, 13].

У 2015 р. на обліку Сумського обласного управління культури та туризму нараховувалося 110 громадських музеїв, з них 31 заклад мав звання Народний [156, 1]. Разом з музеями навчальних закладів, що перебували на обліку управління освіти і науки, усього в області нараховувалось понад 400 громадських музеїв.

Таким чином, 90-і рр. ХХ ст. для громадського музейництва виявилися досить неоднозначними. По здобутті незалежності Україною спрямованість роботи громадських музеїв суттєво змінилася та стала більш повно відповідати культурним потребам населення. Важливе місце в експозиційній та пошуковій роботі займає етнографічна тематика, тематика злочинів компартійного режиму та інших актуальних питань вітчизняної історії. Припинили своє існування суто ідеологічні музеї компартійної тематики та музеї, що існували формально для звітності. Проте велика кількість інших громадських музеїв закрилася з фінансових причин, через зменшення зацікавленості населення до музейництва у зв'язку із соціально-побутовими проблемами. З різних причин було втрачено певну кількість цінних музейних експонатів. Найбільше затребуваними громадські музеї були при навчальних закладах, де вони використовувались у навчальному та виховному процесах.

У першому десятиріччі ХХІ ст. з нормалізацією суспільного життя у країні відбувається нове піднесення громадського музейництва. На середину 2000-х за кількістю громадських музеїв при навчальних закладах Сумська область займала перше місце в Україні. З оновленими експозиціями розпочала роботу частина музеїв, що були закриті у 90-х рр. ХХ ст. Поновилася тенденція до створення нових професійних музеїв різних організацій та установ. Розширюється профільна різноплановість громадських музеїв. Новацією у громадському музейництві Сумщини стало створення музеїв при культурних громадських організаціях та поява перших приватних міні-музеїв.

Висновки до другого розділу

Отже, зародження музейної справи на Сумщині та початок формування мережі державних музеїв зусиллями місцевої інтелігенції припадає на першу чверть

XX ст. У 20 – 30-х рр. XX ст. остаточно сформувалися такі напрямки роботи музеїв, як науково-дослідна, культурно-просвітня, пам'яткоохоронна.

Після створенні Сумської області у 1939 р. та нетривалого мирного існування робота музеїв надовго була дестабілізована Другою світовою війною. Війна завдала суттєвих втрат музейним фондам Сумщини, оскільки місцева влада не потурбувалася про їх евакуацію у тил. Після звільнення області від німецьких загарбників нормалізація роботи музейної мережі затягнулася понад ніж на десятиріччя до середини 50-х рр. XX ст. За часів відбудови народного господарства країни для уряду СРСР музейна галузь за пріоритетністю знаходилася на одному з останніх місць і фінансувалася відповідно.

Період із середини 50-х рр. XX ст. до 1991 р. для розвитку музеїв області загалом можна оцінювати позитивно: з'являлись нові напрями роботи, урізноманітнювалися форми роботи з населенням, поступово зростали показники діяльності та ін. Разом з тим спостерігалися часто формальне та недалекоглядне ставлення радянського керівництва і місцевих посадовців до проблем розвитку музейної галузі, жорсткий ідеологічний контроль над змістом роботи музеїв. Важливим нововведенням у музейній сфері стало громадське музейництво, що набуло значного поширення у 60-і рр. XX ст. та залучило до музеетворчого процесу широкі кола населення. Поступове зменшення ідеологічного контролю над роботою музеїв почалося лише у другій половині 80-х рр. XX ст. за часів перебудови.

За незалежної України музейництво перетворилося у впливовий чинник формування національної свідомості та національного патріотизму громадян України. В основу діяльності музеїв було покладене об'єктивне дослідження і висвітлення подій та явищ української історії. Особлива увага приділялася історичним темам, що раніше замовчувалися. З 1991 р. до кінця першого десятиріччя XXI ст. кількість державних музеїв на Сумщині зросла удвічі. У середині 2000-х рр. за кількістю музеїв навчальних закладів, що стали переважним видом громадських музеїв, Сумщина посіла одне з перших місць серед областей України. На демократичних принципах відбувається перебудова діяльності громадських музеїв. Нові суспільні умови спричинили появу музеїв громадських

організацій та приватних міні-музеїв. Переосмислення на державному рівні історико-культурного спадку та залучення його до національно-патріотичного виховання сприяло поширенню історико-культурних заповідників. Ці заклади стали важливими центрами пам'яткоохоронної, науково-дослідної та культурно-просвітньої роботи на Сумщині. Реалізацію нових можливостей музеїв у 90-і рр. ХХ ст. суттєво обмежувало зменшення їх фінансування та соціальна нестабільність у країні. Проте вже у першому десятиріччі ХХІ ст. в умовах економічного зростання в Україні держава посилила піклування щодо розвитку музейної галузі. Це дозволило вирішити значну частину фінансових та інших питань музейних закладів. У ХХІ ст. музейна справа на Сумщині набуває значного розквіту.

РОЗДІЛ 3.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КЛУБНИХ І БІБЛІОТЕЧНИХ ЗАКЛАДІВ НА СУМЩИНІ

3.1. Основні тенденції розвитку клубів наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Історія клубних закладів Сумщини розпочалася на початку ХХ ст. Одним з перших клубних закладів у регіоні став Народний будинок у м. Шостка. У 1903 р. адміністрація Шосткінського порохового заводу на вимогу робітників підприємства виділила для Народного будинку дерев'яне приміщення колишнього холерного бараку [308, 3]. Робітники заводу власним коштом облаштували його під чайну та клуб. При клубі існувала бібліотека, що налічувала півтори сотні книжок. Самодіяльні артисти міста ставили у клубі вистави. Іноді тут демонструвалися кінофільми. Під час революційних подій взимку 1905 р. поліція спалила Народний будинок, який був осередком революційного руху у місті [375, 46]. У 1911 р. в м. Охтирка за ініціативою Товариства з влаштування народних читань і бібліотек було розпочато будівництво Народного будинку. До осені 1914 р. споруда була готова. Проте події Першої світової війни перешкодили відкриттю Народного будинку. Його приміщення було передано під шпиталь [228, 4].

З наростанням українського національно-визвольного руху після Лютневої революції 1917 р., на Сумщині патріотична інтелігенція розпочала створювати українські клубні заклади. Ці заклади стали осередками просвітництва та патріотичного виховання населення. Створювались вони при громадських організаціях культурно-освітнянського спрямування „Просвітах” та перебрали на себе їх назву. Так, у м. Суми „Просвіту” було створено у березні 1917 р. При ній працювали бібліотека, драматичний гурток, хор української народної пісні, читалися лекції. У 1918 р. в Сумському повіті діяло вже 20 осередків „Просвіти” [333, 93 – 94]. Важливим завданням „Просвіт” було підвищення рівня грамотності населення. Для цього при них створювалися курси навчання неписьменних.

З приходом до влади більшовиків у Сумському регіоні розпочалося створення клубних закладів, чия діяльність мала комуністичний політично-пропагандистський

характер. Так, у квітні 1919 р. у Сумах було створено Палац праці [410, 25], у передмістях відкрилися хати-читальні (невеликі за розміром та обсягом роботи клубні заклади). Працювали клуби у містах Охтирка, Лебедин, Тростянець та ін. [265, 49]. Клуби створювалися на промислових підприємствах (наприклад, на цукро заводах) [115, 67], при політичних організаціях (осередки Спілки комуністичної молоді) [265, 49], військових частинах (наприклад, Роменський гарнізонний клуб) [119] та ін. При більшовицьких клубах також організовувалися курси навчання неписьменних, що називалися пунктами ліквідації неписьменності [115, 2 зв.]. Маючи на меті створити суцільну грамотність населення, більшовики розраховували таким чином ефективніше поширювати свою пропаганду.

У початковий період діяльності більшовицьких клубів відчувався гострий брак осіб, що мали навички потрібні для ведення гурткової роботи, особливо художньої самодіяльності. Також у клубах не було потрібного культінвентарю та устаткування. Тому у той час одним з поширених напрямків масової роботи, як найбільш доступний, були колективні читання преси та книжок [115, 1].

У 1923 р. більшовицька влада припинила діяльність „Просвіт”. Ці заклади становили певну конкуренцію для більшовицького ідеологічного впливу, оскільки будували свою роботу на українському національному, а не комуністичному класовому принципі. Натомість було створено мережу сельбудів (селянських будинків) та хат-читалень, яким було передано матеріальну базу „Просвіт” [115, 217; 333, 94]. Селянські будинки повинні були стати не лише центрами політпросвітньої роботи та соціалістичної культури, але й центрами з будівництва соціалістичної колективної економіки на селі. Для політпросвітньої роботи при сельбудах створювалися: бібліотеки, читальні, народні театри, хори, оркестри, музейні виставки, різноманітні гуртки, кінообслуговування та ін. Для виконання економічних завдань при сельбудах організовувалися інституції господарського значення: ремонтні майстерні, прокатні пункти, зразкові господарства, дослідні станції, ветеринарні пункти та ін. [162, 3].

За підтримки влади мережа клубних закладів регіону швидко зростала, покращувався рівень обслуговування клубами населення. За даними звітів станом на

1927 р. у Сумській окрузі налічувалося 43 сельбуди та 135 хат-читалень. У Конотопській окрузі, близько 2/5 територій якої згодом увійшло до Сумської області, налічувалося 34 сельбуди та 174 хати-читальні, у Глухівській окрузі (майже 70 % територій увійшло до Сумської області) – 76 сельбудів та 165 хат-читалень [164, 174]. У районах Роменської округи, територія яких згодом увійшла до Сумської області, налічувалося сельбудів та хат читалень: у Перекопівському 9 та 3 відповідно, у Липоводолинському 3 та 7, у Смілівському 5 та 18, у Синівському 7 та 10, у Великобубнівському 8 та 16, у Засульському 4 та 16, у Недригайлівському 6 та 8, у Глинському 5 та 7 [116, 36 – 38]. У Сумах тоді працювало 6 клубів [410, 28]. При клубних закладах діяли політичні, атеїстичні, сільськогосподарські, природознавчі, драматичні, літературні, хорові та інші гуртки [115, 223]. Зростав книжковий фонд клубних бібліотек краю [269, 30 – 31].

Під час проведення колективізації почали організовуватися нові заклади клубного типу – колбуди (будинки колективіста або колгоспні будинки) [210, 15]. Згідно з постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки від 20 лютого 1933 р. „Про центральні, обласні і районні будинки колективіста” селянські будинки були перетворені на колбуди [311, 661].

Оскільки наприкінці 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. відбувалося масове примусове закриття церков державою, місцева влада задля економії коштів замість будівництва нових клубних приміщень часто переобладнувала під клуби церковні будівлі. Так, у 1935 р. в с. Дунайці Глухівського району під клуб було передано церкву Пресвятої Богородиці [215, 3].

У 30-х рр. ХХ ст. урізноманітнювався репертуар художньої самодіяльності при клубах. Так, у Палаці культури порохового заводу м. Шостка у 30-х рр. ХХ ст. розпочав роботу перший на території Сумщини джазовий оркестр [315, 2]. Найкращі колективи художньої самодіяльності здійснювали гастролі по містах регіону, як наприклад, театр Буринського районного Будинку культури [265, 194]. З'являлися нові гуртки. Так, на початку 30-х рр. ХХ ст. у м. Суми була створена мережа гуртків „Техніка – масам” з популяризації технічних знань [265, 111]. Зростала

забезпеченість клубів технічними приладами: обладнувалися нові кінозали, кімнати для прослуховування радіо [210, 16]. Наприклад, у першій половині 30-х рр. ХХ ст. у с. Кириківка Великописарівського району двічі на тиждень фільми демонструвалися у сільському клубі та клубі цукрового заводу [265, 216].

Отже, на момент створення області, на землях, що ввійшли до неї, було вже сформовано розгалужену клубну мережу, що здійснювала значний обсяг культурно-просвітньої та культурно-дозвілєвої роботи.

У новоствореній області, відповідно до існуючої практики, у 1939 р. в м. Суми було засновано обласний Будинок народної творчості. Він став керівною установою клубної роботи на Сумщині [410, 136].

Залежно від підпорядкування клубні заклади поділялися на чотири типи. Це були державні клубні заклади системи Народного комісаріату освіти, клубні заклади системи профспілок, клубні заклади, що належали колгоспам та промисловій кооперації, а також спеціальні клубні заклади добровільних товариств (спортивних, оборонних та ін.). Відповідно, фінансування клубів здійснювалося за рахунок цих організацій чи відомств [289, 10 – 11].

Діяльність клубів суттєво пожвавлювали громадські активісти, що ставали членами клубних рад, здійснювали допомогу завідуючим клубів у проведенні різноманітної роботи. Так, у клубі с. Вирівка Конотопського району працювала клубна рада з 5 осіб. Кожен з членів ради відповідав за певний сектор роботи клубу. Членами ради складався календарний план роботи, що обговорювався на зборах культактиву. Завдяки раді було налагоджено регулярне кінообслуговування (6 разів на місяць), регулярну роботу драматичного та співочого гуртків. Багато зробила рада клубу для покращення роботи бібліотеки, яка раніше працювала погано [342, 21]. Проте далеко не кожен клуб області мав реально діючу клубну раду.

На кінець 1940 р. в області нараховувалося 1293 будинки культури, клубів та хат-читалень [265, 56]. З цієї кількості районні Будинки культури (далі РБК) становили 28 закладів, сільські клуби – 303, колгоспні клуби – 350, колгоспні хати-читальні – 421 [67, 251]. Решта 190 клубів були профспілковими клубами та клубами інших організацій та товариств.

Збитки, спричинені клубним закладам області під час Другої світової війни, були величезними. Частина приміщень клубів була повністю чи частково зруйнована [265, 67]. Інвентар та обладнання клубів знищено чи розкрадено. Оскільки клуби розташовувалися у просторих приміщеннях, окупанти часто розміщували у них адміністративні органи або ж пристосовували для потреб армії. Приміщення клубів, що раніше були храмами, окупаційна влада повертала релігійним громадам. Наприклад, у 1941 р. було повернуто віруючим церкву Олександра Невського у м. Лебедин, де раніше розташовувався клуб залізничної станції [294, 45].

На початку німецької окупації регіону українська патріотична інтелігенція завдалася метою відродити діяльність „Просвіт”. Відомо, що за окупації „Просвіти” працювали на території Сумського, Лебединського, Глинського, Конотопського [363, 10, 40, 77], Краснопільського, Хотінського [364, 15], Путивльського [3, 54] районів. Активно створенням „Просвіт” на Сумщині займався С. С. Сапун, директор Сумської гімназії, який також очолював „Просвіту” у м. Суми. Співробітники гімназії періодично виїздили до прилеглих до м. Сум районів з метою організації там осередків „Просвіти” [364, 95].

Організатори „Просвіт” ставили перед собою завдання замінити радянські клубні заклади на клуби, робота яких мала ґрунтуватись на українських національних засадах. Так, статут Сумської „Просвіти”, який було складено С. С. Сапуном, передбачав створити при „Просвіті” лекторське бюро, бібліотеку, драматичний, хорівий та фізкультурний гуртки. Головною метою культпросвітньої роботи установи у статуті зазначалося зростання національної самосвідомості населення [364, 85 – 86].

Члени „Просвіт” приймали участь у підготовці до проведення урочистостей, приурочених до різних національних свят, ювілеїв українських діячів. Наприклад, у 1942 р. сумська інтелігенція створила Комітет з проведення свята до дня народження Т. Г. Шевченка. Комітетом було відремонтовано пам’ятник Кобзарю. У кінотеатрі для місцевої інтелігенції було проведено доповідь „Шевченко і Європа”. Було підготовлено концерт до свята. До програми хору входила кантата

Г. М. Давидовського на слова Т. Г. Шевченка „Україна”, різноманітні пісні національно-патріотичного змісту [364, 97 – 98].

„Просвіти” фінансувалися за рахунок членських зборів та пожертв місцевих мешканців. Так, на організацію Сумської „Просвіти” у 1942 р. членами організаційного бюро було зібрано близько 5 тис. крб. (вступний внесок був не менше 10 крб.). Підписка зі збору коштів на фінансування „Просвіти” проводилася в усіх установах міста [364, 86]. Розмір вступних та членських внесків у Лебединській „Просвіті” за перший місяць складав 25 крб. [364, 67].

Окупаційна влада, що спочатку поблажливо ставилася до українського культурного руху, згодом почала чинити перешкоди діяльності „Просвіт”. Поширення українських патріотичних настроїв являло загрозу для окупантів, оскільки у плани керівництва Німеччини не входило створення Української держави. Так, діяльність Сумської „Просвіти” було припинено вже наприкінці березня 1942 р. [364, 86,]. У жовтні 1942 р. на Сумщині окупанти розпочали арешти українських патріотів. Усього було заарештовано 280 осіб, переважно представників інтелігенції. Їх звинувачували у приналежності до Організації українських націоналістів. У лютому 1943 р. в Сумській тюрмі разом з іншими патріотами було страчено засновника Сумської „Просвіти” С. С. Сапуна [363, 9 – 10].

Після звільнення Сумщини від німецьких загарбників перед культпросвітніми працівниками та місцевим населенням постало завдання відновлення знищеної клубної мережі. Через півроку після звільнення у квітні 1944 р. в обласній газеті „Більшовицька зброя” звітувалося про відновлення діяльності 24 районних і 195 сільських клубів, 428 хат-читалень (усього 647 закладів) [279, 4]. Проте ці цифри були завищеними. Дані більш об’єктивного підрахунку свідчать, що наприкінці 1944 р. в області відновили роботу 222 клуби та 232 хати-читальні [265, 70].

Робота клубів налагоджувалася повільно. Значна частина клубних закладів (переважно хат-читалень) існували фактично лише на папері, робота у них не велася. У квітні 1944 р. при клубах та хатах-читальнях працювали 181 драматичний, 162 хороших, 74 музичних і 37 спортивних гуртків (разом – 454). Тобто гурткова робота велася не у кожному клубному закладі. Лише в окремих районах клуби

працювали задовільно. Наприклад, гуртки Великописарівського району за перші 4 місяці 1944 р. провели 220 вечорів художньої самодіяльності [279, 4].

У перші роки після звільнення області клуби вкрай погано забезпечувались матеріально (фінансування, паливо, культінвентар). Держава першочергово вирішувала питання потреб армії, відновлення зруйнованих війною головних галузей народного господарства. Потреби ж закладів культури за пріоритетністю залишалися на одному з останніх місць. Так, у 1945 р. в більшості районів культосвітні заклади не були підготовлені до зими: приміщення не були відремонтовані, паливо не завозилося. До того ж і те мізерне фінансування, що призначалося закладам культури, вони отримували не у повному обсязі. Нерідко районні фінансові відділи використовували не за призначенням відпущені державою асигнування на утримання культурно-просвітніх установ, передаючи ці кошти іншим галузям господарства [105, 27].

Незадовільним було кінообслуговування населення клубами. Так, у 1945 р. в Конотопському, Охтирському, Миропільському та Червоному районах демонстрація кінофільмів відбувалася дуже не регулярно. Майже не демонструвалися кінострічки для дітей. У райцентрах селах Дубов'язівці, Бурині, Талалаївці, Смілому у першому кварталі 1945 р. не було проведено жодного кіносеансу. У Штепівському та Зноб-Новгородському районах, через відсутність тут районних відділів кінофікації, кіноустановки знаходилися у незадовільному технічному стані [105, 59, 74].

З метою прискорення відбудови культурно-просвітніх закладів, уряд республіки у 1945 р. при Раді Народних Комісарів УРСР (далі РНК УРСР) створив Комітет у справах культурно-освітніх установ на правах республіканського наркомату [210, 149]. В областях при виконавчих комітетах рад були створені обласні відділи культурно-освітньої роботи. Постанову „Про утворення райінспектур та міськвідділів культурно-освітньої роботи” виконкомом Сумської обласної ради депутатів трудящих було затверджено 10 червня 1945 р. [105, 27]. Комітет і відділи організовували відновлювальні роботи, налагоджували діяльність клубів та бібліотек.

Намагаючись поживити відбудову зруйнованої культурно-просвітньої мережу та розгортання масово-політичної і культурно-просвітньої роботи, держава вимагала від колективів закладів культури якнайширше впроваджувати у своїй діяльності соціалістичні змагання. Під час соцзмагань колективи закладів культури мали брати на себе зобов'язання виконати певний понаднормовий обсяг роботи, змагатися з іншими закладами за найкращі кількісні показники. 31 грудня 1945 р. РНК УРСР приймає постанову „Про заходи до стимулювання соцзмагання між працівниками клубних установ та масових бібліотек системи Комітету культурно-освітніх установ при РНК УРСР” [105, 92]. В основу соцзмагань покладались не так стимули матеріального зацікавлення, як апеляції до „соціалістичної свідомості” працівників та моральне заохочення (нагородження грамотами, перехідним Червоним прапором та ін). Ефективність соцзмагань зазвичай була невисокою. Часто вони перетворювалися на формальне виконання директив, творення фіктивних досягнень. У перші післявоєнні роки Сумщина була на одному з останніх місць в УРСР за участю клубів та бібліотек у соцзмаганні. У 1947 р. більше половини клубних та бібліотечних установ області не приймали участі у соцзмаганні закладів культури [378, 45].

Завищені вимоги уряду до закладів культури, щодо обсягів роботи, були однією з причин приписок у звітах. Так, за постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 10 жовтня 1947 р. „Про заходи до поліпшення роботи сільських та колгоспних клубів” було вирішено створити в області до 1 січня 1948 р. 125 опорних сільських та колгоспних клубів. Ці заклади мали надавати приклад в обслуговуванні населення та здійснювати різнобічну допомогу іншим клубам у своїй місцевості. Проте через матеріальні та кадрові проблеми у встановлені строки вимоги постанови було неможливо виконати. Сумський обласний відділ культурно-освітньої роботи на початку 1948 р. звітував про створення 119 опорних клубів. Але насправді більше половини цих клубів були погано обладнані: не мали культінвентарю, устаткованих сцен, ін. Виступи гуртків художньої самодіяльності та читання лекцій у них проводилися рідко [436, 35; 438, 22].

Гостро стояло питання забезпечення клубів приміщеннями. Через брак вцілілих будівель після війни поширеним було нецільове використання клубних приміщень іншими установами та організаціями. Так, якщо за рішенням Сумського облвиконкому у лютому 1947 р. перший поверх приміщення Охтирського РБК зайняв Охтирський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка [135, 19 – 19 зв.; 312, 12], то приміщення двох клубів колгоспів „Червона Україна” та „Верховна Рада” у с. Савинки Охтирського району взагалі використовувалися для зберігання зерна [136, 9 – 9 зв.]. У 1948 р. за даними лише 22 районів (усього районів було 31) в області налічувалося 88 клубних приміщень, які використовувалися не за призначенням. Найбільше таких було в Ульянівському (9 закладів), Краснопільському (9) та Конотопському (8) районах [158, 27].

Намагаючись перш за все збільшувати показники, що мали створювати ілюзію успішності соціалістичної моделі господарювання, місцеві посадовці часто відводили клубам приміщення, які мало відповідали їх потребам. Часто нові клубні приміщення, що будувалися, мали невелику площу. Під клубні заклади відводилися непристосовані для культпросвітньої роботи будівлі. На початок 1949 р. з 31 РБК 5 закладів не мали свого приміщення, 8 закладів не мали кімнат для гурткової роботи, а 1 заклад не мав глядацького залу. З 485 сільських клубів та 483 колгоспних клубів не мали свого приміщення 166 закладів, не мали кімнат для гурткової роботи – 395, не мали глядацьких залів – 59 [167, 3, 5].

З метою економії державних коштів, приміщення культурно-просвітницьких закладів переважно будувалися чи ремонтувалися так званим методом народної будови. Тобто місцеві органи влади лише виділяли будівельні матеріали, а будівництво велося населенням на громадських засадах. Наприклад, за перші 8 місяців 1949 р. на Сумщині таким чином було зведено 21 клубна будівля, та у стадії будівництва знаходилось ще 47 будівель [259, 28].

Суттєвою проблемою була низька кваліфікація працівників клубів. Згідно зі звітом за перший квартал 1949 р., через професійну некомпетентність не відповідали займаній посаді та потребували заміни 16 завідуючих РБК, 20 масовиків РБК, 114 завідуючих сільськими клубами, 77 завідуючих колгоспними клубами, 57

завідуючих хатами-читальнями [67, 1]. Низький освітній рівень культпросвітніх працівників, відсутність фахової освіти були звичайними для повоєнного періоду. Так, у 1951 р. із 493 завідуючих сільськими клубами 429 мали лише початкову освіту, а ще 64 – семирічну освіту [71, 29]. Негативно впливала на якість роботи закладів плинність кадрів. Наприклад, у 1948 р. вона складала 32 % на рік до загальної кількості працівників культурно-просвітніх установ [278, 28].

Поступово налагоджувалась гурткова робота. Станом на 1 квітня 1949 р. у районних, сільських та колгоспних клубах, а також хатах-читальнях, працювало 1208 гуртків художньої самодіяльності: драматичних – 600, хорових – 282, музичних – 230, танцювальних – 96. Також при клубних закладах функціонувало 1088 інших гуртків. З цих гуртків 368 (33,8 %) були політичної спрямованості. Створювалися вони у наказовому порядку, а членів цих гуртків зобов'язували вивчати праці класиків комунізму, історію партії та інші пропагандистські матеріали. Окрім політичних гуртів, працювали 128 військово-фізкультурних, 466 агротехнічних, 113 літературних та 13 гуртків іншої тематики [67, 1].

Серйозним недоліком художньої самодіяльності, було те, що більшість керівників хорових, музичних, танцювальних гуртків не знали нотної грамоти і не мали можливості організувати вивчення нот серед гуртківців [71, 16]. На заочному відділенні у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах навчалася незначна кількість клубних працівників. Наприклад, у 1951 р. 10 осіб навчалися заочно на клубному відділенні Харківського бібліотечного інституту, а 48 осіб – у технікумах [71, 34]. Для підвищення кваліфікації культпросвітніх працівників певною підмогою були навчальні семінари, які проводили відділи культурно-освітньої роботи. Так, у 1951 р. в області десяти- та п'ятнадцятиденні семінари прослухало 784 керівників гуртків художньої самодіяльності. Відбулося 10 районних семінарів для керівників гуртків музично-хорового жанру, 9 – для керівників гуртків образотворчого мистецтва, 10 – для керівників драмгуртків. Крім того, протягом року відбулися 3 обласних семінари для керівників драматичних, музикальних та образотворчих гуртків [71, 14 – 15].

Недостатня увага клубними закладами області приділялася роботі з юнацтвом, при тому, що особи цього віку складали значну частину їх відвідувачів. Юнацьких секцій, чия робота мала будуватися з урахуванням культурних потреб віку, при клубах було небагато. Так, на 1 квітня 1949 р при 461 сільському клубі працювало 60 юнацьких секцій. При 277 колгоспних клубах було лише 3 юнацькі секції [67, 1].

Клуби, що розглядалися владою як політично-просвітницькі заклади, постійно залучалися до відзначення державних свят, проведення державних політичних кампаній та кампаній у народному господарстві. З наближенням свят та кампаній робота клубів поживлялася, створювалися нові гуртки. Наприклад, у 1950 р. за два місяці виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР колективами художньої самодіяльності м. Суми було дано 302 концерти, з них 121 концерт у день виборів [67, 257]. Кількість гуртків художньої самодіяльності драматичних, хорових, музичних, хореографічних зросло з 1738 (22888 учасників) до 1911 (25066 учасників) [67, 254, 256]. Проте по закінченню кампаній частина новостворених гуртків невдовзі припиняла своє існування. Певна кількість гуртків у клубах області працювала лише у період підготовки до оглядів художньої самодіяльності та свят [67, 259].

У період весняно-літніх польових робіт клубні заклади організували культурне обслуговування працівників сільського господарства безпосередньо на місцях їх роботи: у польових станах, бригадах, фермах та ін. З цією метою при клубах з клубних активістів створювалися агітаційно-культурні бригади. Вони організували культурне дозвілля колгоспників, підіймали настрій, надихали на покращення результатів праці. Наприклад, у період весняної сівби у 1951 р. в області працювало 246 агітаційно-культурних бригад. Їх зусиллями було дано 900 концертів, прочитано 2303 лекції і доповіді на політичні, технічні, сільськогосподарські та інші теми, випущено більше 1200 стінгазет, „блискавок” та „бойових листків”, 307 світлових газет [71, 5].

З усіх видів художньої самодіяльності найпростіше було організувати драматичні гуртки, оскільки їх діяльність не потребувала дефіцитного інвентарю та глибоких професійних навиків. Тому драмгуртки були найбільш поширеними серед

гуртків художньої самодіяльності. Репертуар клубних закладів жорстко регламентувався з боку обласного відділу культурно-освітньої роботи та обласного Будинку народної творчості. Районні та міські клубні заклади повинні були відправляти в обласний Будинок народної творчості зведені квартальні репертуарні плани, де їх мали затвердити. До кожної господарчої і політичної кампанії обласний Будинок народної творчості розсилав у РБК списки рекомендованого репертуару. Для прийому нових вистав і концертів у кожному районі були створені спеціальні комісії на чолі з завідуючим відділом культурно-освітньої роботи. У селах комісії з прийому нових вистав і концертів очолювали голови сільрад [71, 15]. Відповідно, репертуар у клубах не відзначався різноманітністю. Переважна більшість вистав, які дозволялося ставити драмгурткам клубів, були п'єсами радянських драматургів [8, 65].

Дієвим засобом активізації художньої самодіяльності в області наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. стали щорічні районні, міські та обласні огляди художньої самодіяльності, свята пісні та танцю. З кожним роком ці заходи ставали все більш масовими. Так, у 1948 р. було проведено 27 районних та 3 міські огляди художньої самодіяльності, у яких прийняло участь 304 гуртки з загальною кількістю учасників 4941 особа. А вже наступного 1949 р. огляди пройшли у всіх районах області та у всіх містах області. У них було задіяно 519 гуртків з 7400 учасниками [67, 298 – 299]. Якщо у 1950 р. свята пісні та танцю пройшли у 13 районах області, а участь у виступах самодіяльності приймали 14733 особи, то у 1951 р. – у 28 районах, а участь у них приймало близько 30 тис. осіб [71, 11].

Значну частину просвітницької та ідеологічної діяльності клубів займала лекційна робота, яку здійснювали численні лекторії. Так, у 1947 р. в області було прочитано понад 20 тис. лекцій [278, 27], а лише у першому кварталі 1950 р. – 8082 лекції та 7330 докладів [67, 254]. Переважали лекції із суспільно-політичної тематики. Також було чимало лекцій з виробничо-технічної, сільськогосподарської, природничо-наукової, атеїстичної тематики, з літератури та мистецтв. Часто відвідування лекцій, особливо ідеологічно-пропагандистського змісту, мало для

відвідувачів обов'язковий характер за розпорядженням керівництва установ, підприємств чи організацій, де вони працювали чи навчались.

Добре було поставлено роботу у спеціалізованих клубах Українського товариства глухих (далі УТОГ) та Українського товариства сліпих (далі УТОС). У той час діяльність подібних закладів була особливо потрібна, оскільки після війни залишилося чимало людей з пошкодженнями зору та слуху. У 1950 р. на Сумщині існувало 5 клубів УТОГ і УТОС. Найкращим в області вважався Сумський клуб УТОГ. При ньому діяли драматичний гурток, футбольна та легкоатлетична секції, проводилися шахові турніри. Приклубна бібліотека налічувала 708 книжок, виписувалося 7 найменувань газет та 8 найменувань журналів. Подібні клуби отримували спеціальні дотації від держави. Так, на початку 1950 р. Сумський клуб УТОГ отримав від обласного відділу культурно-освітньої роботи 35 тис. крб. на культурно-масову роботу [67, 260 – 261].

На початку 1952 р. в області нараховувалося 1243 заклади клубного типу. У тому числі: 31 РБК, 560 сільських клубів та хат-читалень, 555 колгоспних клубів та хат-читалень, 8 клубів УТОГ і УТОС, 82 профспілкових клуби, 7 клубів інших відомств (у т. ч. Міністерства внутрішніх справ, Міністерства державної безпеки) [71, 1]. Отже, вже на початку 50-х рр. ХХ ст. кількість клубних закладів Сумщини майже досягла довоєнного рівня. Проте обладнанням та культінвентарем більшість клубів були забезпечені погано. Часто клуби не мали елементарних речей: стільців, радіоприймачів, спортивного інвентарю та ін. Обладнаних місць у глядацьких залах не вистачало не лише у сільських та колгоспних клубах, але й у деяких РБК. Так, у Лебединському РБК на 1950 р. у залі, що був розрахований на 230 місць, обладнано було лише 75 місць. На 1 квітня 1950 р. у клубних закладах Сумської області налічувалося 475 радіоприймачів, тобто їх мали трохи більше третини клубів [67, 242 зв., 256]. На кінець 1952 р. взагалі не було музичних інструментів у Путивльському РБК та 12 сільських клубах району [7, 3, 81 – 82].

Слід зазначити, що ситуація з забезпеченням клубів хоч і повільно, але покращувалося. Так, у 1952 р. клубними закладами області було придбано 19 комплектів духових інструментів, 77 баянів та гармоней, 78 радіоприймачів, 22

комплекти народних інструментів, 221 окремий інструмент [8, 11]. У великих клубних закладах, що краще фінансувалися, з'являлися різні технічні прилади для культурно-масової роботи. Так, виконуючи зобов'язання у рамках соцзмагання з культурно-просвітніми закладами Кам'янець-Подільської області, РБК Сумської області на 16 лютого 1950 р. придбали 14 магнітофонів. У лекторіях РБК області використовувалися програвачі з платівками, на яких були записані лекції з різноманітної тематики [67, 515].

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. в області суттєво покращилося кінообслуговування населення клубами. У 1950 р. стаціонарних та пересувних кіноустановок в області нараховувалося 239 (36 у містах та 203 у селах), тоді як до війни у 1940 р. їх було 221 (27 у містах та 194 у селах) [350, 256 – 258]. Так, у Недригайлівському районі у 1953 р. працювало 4 стаціонарних кіноапарати та 4 пересувних. За рік було дано 2297 кіносеансів художніх, навчальних та агітаційних фільмів [7, 71] У Миропільському районі було проведено 2425 кіносеансів [7, 59].

У середині 50-х рр. ХХ ст. держава підвищила вимоги до колгоспів щодо фінансування ними розбудови галузі культури у сільській місцевості [9, 37]. Фінансові можливості колгоспів у цей час дозволяли здійснити подібне. Показники господарської діяльності колгоспів у Сумській області перевершили довоєнні вже на початку 50-х рр. ХХ ст. [265, 2]. Постановою № 402 від 9 березня 1954 р. Рада Міністрів СРСР зобов'язувала колгоспи виділити додаткові кошти на будівництво і обладнання культурно-просвітніх установ на селі, а також на оплату праці керівників колгоспних установ культури [9, 38].

Як наслідок виконання вище зазначеної постанови, на Сумщині прискорилися темпи будівництва колгоспами нових клубів за типовими проектами. Якщо у 1953 та 1954 рр. було побудовано відповідно 10 та 12 колгоспних клубів, то у 1955 р. було побудовано 17 колгоспних клубів [9, 33, 38], а у 1956 р. – 49 колгоспних клубів [398, 20]. У 1955 р. за рахунок колгоспів близько 50 клубів було забезпечено театральними меблями, придбано музичні інструменти, інший культурний та спортивний інвентар [9, 34].

Також колгоспи почали виділяти кошти на фахову підготовку клубних працівників. Так, з метою покращення фахової підготовки керівників гуртків художньої самодіяльності при п'яти музичних школах області за рахунок колгоспів було створено шестимісячні курси з підвищення кваліфікації баяністів, керівників хорових колективів та духових оркестрів. У другій половині 1955 р. на курсах навчалося 210 осіб [9, 34].

Задля збільшення показників клубної роботи в області створювалося чимало червоних кутків. Це були невеликі за розміром та обсягом роботи клубні заклади, що зазвичай не мали штатних працівників [306, 15]. Наприклад, якщо на початку 1955 р. в області було 722 червоні кутки колгоспних бригад та тваринницьких ферм, то наприкінці листопада того ж року їх стало 886 [9, 176, 246]. Проте діяльність цих закладів слабо контролювалася з боку відділів культури та районних клубів. Робота у більшій частині червоних кутків існувала лише на папері.

Разом з успіхами у розгортанні культурно-просвітньої роботи архівні джерела засвідчують численні випадки безвідповідального ставлення місцевих посадовців до питань розвитку культури, порушення нормативних вимог. Так, місцевий відділ Української ради промислової кооперації відмовлявся продовжувати будівництво клубу у м. Кролевці, що було закладено для кролевецької промартілі „Метал”. Підставою для цього було те, що промартіль „Метал”, для якої клуб будувався, у 1957 р. було передано з кооперативної у державну власність. При цьому відділом ігнорувався той факт, що у Кролевці працювало ще 4 артлі [159, 161]. Не поодинокими були випадки, коли голови колгоспів ігнорували необхідність створення власних клубів, хоча й мали матеріальні можливості. Також часто вони відмовлялися безкоштовно виконувати ремонтні роботи культурно-просвітніх закладів, здійснювати транспортні послуги [9, 40]. Сільські ради слабо використовували кошти самооподаткування на розбудову та обладнання культурно-просвітницьких закладів. У 1955 р. за цими статтями сільськими радами в області було витрачено лише 15 тис. крб. Деякі керівники торгівельних та фінансово-банківських установ відмовляли клубам та бібліотекам у придбанні необхідних їм речей по безготівковому розрахунку, посилаючись на відсутність відповідних

лімітів, що було прямим порушенням вказівок циркулярного листа Правління Держбанку СРСР від 2 липня 1954 р. № 2321 [9, 41].

Під час „відлиги”, що розпочалася після XX з’їзду КПРС, перед галуззю культури відкрилися нові можливості у зв’язку з певною лібералізацією суспільства. Проте культура продовжувала незмінно залишатися важливим провідником ідеології правлячої КПРС, сприяти втіленню у життя рішень партії та уряду, а вже потім забезпечувала культурні потреби населення. Питанням розширення мережі культурно-просвітніх закладів та ефективного використання їх можливостей у пропаганді державних програм приділялася підвищена увага на XX (1956 р.) та XXI (1959 р.) з’їздах КПРС [210, 150]. Перед клубними закладами головними завданнями ставилося підвищення ефективності ідеологічної роботи, широке просвітницьке сприяння перетворенням у народному господарстві. Клуби мали зосередити увагу на поширенні серед населення наукових та технічних знань, передового виробничого досвіду, активізувати заходи із соціалістичного виховання трудящих (радянський патріотизм, моральність „будівника комунізму”, науковий та атеїстичний світогляд). Для цього культурно-просвітнім закладам клубного типу рекомендувалося використовувати нові, більш дієвіші форми масової роботи: дні колгоспних бригад, недільні читання, народні університети і школи культури, театри народної творчості, школи та кабінети передового досвіду, вечори трудової слави, тематичні вечори, музейні кімнати, пересувні клуби атеїстів та ін. [210, 4 – 5, 21].

Саме культурно-просвітні заклади Сумщини були новаторами з впровадження у республіці такої форми масових заходів, як недільні читання [210, 116]. Це були цикли лекцій та доповідей присвячених різноманітним актуальним питанням сучасності у галузі політики, економіки, культури, науки, техніки, міжнародних відносин [306, 134]. Вперше їх використала у культмасовій роботі завідувача клубом с. Нова Гребля Роменського району О. Г. Ларіна [210, 55 – 56]. У проведенні недільних читань брали участь вчителі, медичні працівники, спеціалісти сільського господарства та промисловості, передовики виробництва та ін. Наприклад, у 1961 р. в області відбулося 4,8 тис. недільних читань, а у наступному 1962 р. – 5413. Недільні читання часто супроводжувалися концертами художньої самодіяльності,

виступами агіткультурних бригад, демонстрацією науково-популярних та хроніко-документальних фільмів [12, 24].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст., за часів чергового посилення антирелігійної кампанії у СРСР, Сумщина стала першою областю УРСР, де з'явилися пересувні клуби атеїста. При Лебединському РБК було створено перший такий клуб. Раз на тиждень учасники клубу виїжджали у район для агітації. На 1960 р. у Лебединському районі було створено філії клубу у селах Василівці, Штепівці, Будилці, Межиричах [210, 116, 125 – 126]. У 1962 р. в області вже працювало 24 пересувні клуби атеїста, які зробили 362 виїзди за рік [12, 23].

З метою прищеплення населенню радянського світогляду, комуністичної моралі та боротьби з „релігійними пережитками” клубні заклади Сумщини мали широко впроваджувати у побут населення нові радянські свята та обрядовість. Серед цих заходів були: посвячення у хлібороби, урочиста реєстрація шлюбів та новонароджених, свято Серпа і Молота (співдружності робітників та колгоспників), посвяти у громадяни СРСР, проводи у Радянську армію та ін. Цікавим явищем у рамках цього напрямку клубної діяльності стало часткове відродження традиційних народних свят та обрядовості: щедрівки, Свято проводів зими та зустрічі весни та ін. [226, 4]. Пояснювалося це у дусі комуністичної ідеології: ніби-то ще у дорелігійний період „свята та обряди виникли з появою людського суспільства як торжества людей, які виявляли своє прагнення до світлої радості у житті, до змістовного громадського дозвілля та спілкування...”, а вже потім різні церкви почали надавати їм релігійного змісту. Отже, з метою приховати християнську складову свят, що народ святкував попри різні перепони з боку влади, та наповнити їх новим радянським змістом ці свята офіційно вводились у практику клубів [306, 49].

У 50-і – на початку 60-х рр. ХХ ст. у гуртковій роботі клубів області суттєво розвинувся технічний напрямок. Цікавими були практичні досягнення низки технічних гуртків. Так, при Журавлянському сільському клубі Охтирського району гурток радіолюбителів ремонтував та виготовляв радіоприймачі для потреб місцевих жителів. Під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1950 р. гуртківцями було налагоджено радіозв'язок з окружною виборчою комісією [67, 255].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у м. Шостка при клубі ім. К. Маркса силами місцевих радіолюбителів було створено самодіяльний телецентр. Виготовлене обладнання приймало та ретранслювало передачі з міст Києва та Брянська [210, 62].

У 60-і рр. ХХ ст. у клубній роботі області набув поширення такий напрямок роботи, як народні університети. На відміну від інших просвітницьких форм роботи народні університети надавали певну систему наукових знань. Університетам рекомендувалося у їхній роботі широко використовувати диспути, співбесіди, вікторини, концерти-загадки, зустрічі з професійними митцями, науковцями, передовиками виробництва та ін. Окрім профільних дисциплін, близько половини обсягу навчального матеріалу становили суспільно-політичні дисципліни (марксистсько-ленінська філософія, політекономія, науковий комунізм та ін.) [306, 136 – 137]. У 1967 – 1968 навчальному році в області вже працювало 28 народних університетів, в яких навчалося 4 тис. слухачів. До організації навчального процесу були залучені місцеві фахівці, лектори товариства „Знання”, викладачі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, вчителі музичних і середніх шкіл. У Сумській області наприкінці 60-х рр. ХХ ст. найкращими вважалися Лебединський, Глухівський, Недригайлівський народні університети культури, що працювали на базі районних Будинків культури. Так, у Лебединському університеті було 150 слухачів. Програму університету складали теми з різних галузей мистецтва, а також з освоєння нових передових методів праці, нових досягнень науки і техніки. Університет мав відділи: музичний, образотворчого мистецтва, літературний, громадсько-політичних знань. Університет працював у тісній співпраці з бібліотеками району, Лебединським Народним краєзнавчим музеєм та Лебединською філією Сумського художнього музею. У Глухівському університеті до циклу лекцій практикувалися вечори запитань та відповідей, музичні та літературні вечори. Лекції читали викладачі Глухівського педінституту, Всесоюзного інституту луб'яних культур, технікуму гідромеліорації та електрифікації сільського господарства. Проте часто програми народних університетів були не досить продуманими, не мали чіткої системи, подекуди

заняття у них нагадували лекторії. Майже не було народних університетів у сільській місцевості Сумщини [355, 3].

Намагаючись зменшити плінність кадрів, стимулювати культпросвітніх працівників до покращення результатів роботи, уряд республіки вдається до нових заходів заохочення, дещо збільшуючи його матеріальну складову. Так, постановою Ради Міністрів УРСР від 11 листопада 1957 р. № 1283 клубним та бібліотечним працівникам у сільській місцевості мали надаватися безоплатні квартири з опаленням та освітленням [306, 204]. У 1958 р. Міністерство культури УРСР затвердило „Примірне положення про культурно-освітній заклад відмінної роботи”. Для отримання цього звання, клубним працівникам потрібно було постійно виконувати значний встановлений обсяг роботи. Так, сільський клуб мав щоквартально проводити не менше ніж 2 тематичні вечори, 1 вечір запитань та відповідей, 1 усний журнал, 2 масових заходи для дітей, 9 концертів і вистав. Щомісяця мало читатись 5 лекцій та доповідей. У клубі постійно мали працювати 8 гуртків, з них не менше ніж 4 – гуртки художньої самодіяльності. Крім того, передбачалося культурне обслуговування громадян на місці роботи та регулярна допомога у роботі червоним куткам [396, 4 – 5]. Завідуючі клубами відмінної роботи отримували певну надбавку до зарплати. На початок 1965 р. в області налічувалося 34 клуби відмінної роботи [168, 33].

Проте загалом матеріальне стимулювання працівників клубів залишалось слабким, головний акцент як і раніше робився на моральне заохочення. На початку 60-х рр. ХХ ст. зарплата клубних працівників залишалась дуже невеликою. Часто більш грамотні та здібні працівники намагалися перейти на роботу в установи, де посадовий оклад був вищий (наприклад, у школи). Як наслідок, було багато випадків, коли посади завідуючих клубів в області довгий час залишалися вакантними [12, 28].

В 50 – 60-і рр. ХХ ст. у сфері клубних закладів збільшилися обсяги впровадження роботи на громадських засадах, що було загальною тенденцією у житті країни. Громадські засади дозволяли державі реалізувати певні завдання у галузі, економлячи кошти на зарплаті працівникам. Гурткова та культурно-масова

робота (вистави, вечори та ін.) зазвичай проводилася клубним активом на громадських засадах [306, 18]. У 1962 р. в області у сільських і колгоспних клубах громадськими завідуючими, заступниками завідуючих, керівниками гуртків працювало 2311 осіб [12, 16]. Поширення набув процес створення при клубах громадських рад. Наприклад, у Недригайлівському районі на початку 1966 р. громадські ради були майже в усіх клубних закладах [374, 4]. У 1970 р. 14 клубів Сумської області повністю працювало на громадських засадах (7 профспілкових та 7 колгоспних) [25, 1 зв.].

З середини 50-х рр. ХХ ст. на Сумщині розпочався процес впорядкування клубної мережі. У попередні роки у гонитві за показниками було відкрито багато клубів, в яких матеріальне забезпечення та рівень обслуговування були вкрай низькими. Переважно це спостерігалось у мережі колгоспних клубів. Найбільшої кількості закладів клубна мережа Сумської області досягла у 1955 р. – 1334 заклади (див. додаток В). Якщо до цього кількість клубів в області лише збільшувалась, то з 1956 р. вона почала скорочуватися. Клуби, що не задовільно справлялися зі своїми завданнями, вилучалися з обліку та переводились у розряд червоних кутків. Так, у 1960 р. в області вже було 1298 клубних закладів [351, 477]. Найбільшої інтенсивності цей процес досяг у 1962 р. Тоді за рішеннями відповідних районних Рад депутатів трудящих були переведені у розряд червоних кутків 176 колгоспних клубних закладів. Зокрема, з обліку були зняті заклади, що містилися у приміщенні площею від 12 до 30 м кв., не мали зали для глядачів. Наприкінці року в області кількість червоних кутків зросла до 1184 [12, 6 – 7, 9]. У наступні роки тенденція до зменшення кількості колгоспних клубів залишалася. З 1962 р. по 1970 р. кількість колгоспних клубів скоротилася ще майже на третину, з 317 закладів до 220 закладів [12, 9; 25, 1 зв.]. Також скорочення колгоспних клубів було пов'язано зі зменшенням чисельності самих колгоспів, які у цей час держава почала перетворювати на радгоспи.

За пропозицією Міністерства культури УРСР керівництво республіки вирішило, що доцільніше у подальшому замість створення колгоспних клубів зобов'язати колгоспи брати на себе фінансування будівництва нових приміщень

державних клубних закладів, виділяти додаткові до бюджету сільських рад кошти на ремонт і обладнання клубів і бібліотек, утримання позаштатних керівників клубних гуртків [306, 13]. Наприклад, у 1968 р. за рахунок колгоспних коштів для державних клубних закладів було збудовано 54 приміщення з глядацькими залами на 12710 місць. Для державних клубів колгоспами було придбано 53 магнітофони, 45 телевізорів та ін. [21, 45, 48].

На виконання постанови Верховної Ради УРСР „Про роботу культурно-освітніх закладів Української РСР по підготовці до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції” (квітень 1967 р.) [397, 9] з 1968 р. в УРСР за рішенням уряду республіки почала організовуватися мережа державних сільських Будинків культури. Вони створювалися на базі кращих сільських клубів. Будинки культури мали вирізнятися від інших клубних закладів більшим обсягом культурно-просвітницької роботи, якістю обслуговування населення, матеріальним забезпеченням. В обов'язки сільських Будинків культури входило здійснення методичного консультування клубів у закріпленій за ними місцевості, створення художніх агітаційно-культурних бригад, пересувних виставок, участь у проведенні постійно-діючих семінарів клубних працівників [306, 9]. Проте принципово Будинки культури від клубів не відрізнялися. У тому ж 1968 р. 57 сільських клубів області було реорганізовано у сільські Будинки культури [21, 44]. На кінець літа 1971 р. Будинки культури були створені на території 153 сільських рад, що становило 44,2 % від загальної кількості сільрад (усього 346) [169, 39].

У 60-і рр. ХХ ст. матеріальна база клубів значно покращилася. Було побудовано багато нових просторих приміщень, зросла забезпеченість клубних закладів інвентарем та обладнанням. Порівняльні дані щодо приміщень державних клубів Сумщини та забезпечення їх інвентарем станом на кінець 1962 р. та станом на кінець 1970 р. наведені у таблиці 3.1 (див. додаток Л). Широкого застосування у цей час у клубах набули різноманітні технічні прилади: телевізори, магнітофони та ін. Особливо зросла забезпеченість клубів області технічними приладами у 70-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст., що відображено у таблиці 3.2 (див. додаток М).

Відбувалося збільшення чисельності культпросвітніх працівників у клубах, підвищення рівня їхньої освіти. Порівняльні дані щодо культпросвітнього персоналу клубів Сумщини у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. наведені у таблиці 3.3 (див. додаток Н).

Важлива заслуга у підвищенні кваліфікації культпросвітніх працівників належала відкритому у 1966 р. у м. Суми культурно-просвітньому училищу. Заклад готував керівників оркестрів, хорів, хореографічних та драматичних колективів, бібліотекарів середньої кваліфікації [410, 105]. Проте слід зазначити, що будівля, відведена місцевою владою під училище, не відповідала потребам навчального процесу: не вистачало навчальної площі, оскільки велика кількість предметів мала викладатися індивідуально. Відсутність гуртожитку при училищі у перші роки після відкриття ускладнювала прийом студентів з районів області [161, 92 – 93].

Покращення матеріальної бази клубів та зростання фахової кваліфікації працівників культури сприяло майже подвійному збільшенні обсягів їх культурно-просвітньої роботи у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Порівняльні дані щодо культурно-просвітньої діяльності державних клубів Сумщини у цей період наведені у таблиці 3.4 (див. додаток П). Підвищувалась якість обслуговування населення клубами. На початок 1975 р. в області було 117 клубів відмінної роботи, тобто з початку 1965 р. їх кількість зросла майже у 3,5 рази [29, 3; 168, 33]. До покращення результатів роботи культпросвітніх працівників певною мірою також стимулювало деяке збільшення оплати їх праці у 60-і – середині 70-х рр. ХХ ст. Зростання зарплати головним чином відбувалось за рахунок коштів з преміальних фондів, відрахувань відсотку прибутку від платних заходів [306, 204 – 206].

Широка оснащеність клубів технікою дозволило ввести у їх практику нові види культурно-масової роботи. Так, на 1971 р. у клубах області налічувалося 42 гуртки кіно- та фотолюбителів [25, 2 зв.]. На 1975 р. в області було 19 любительських кіностудій, у т.ч. у сільській місцевості – 9 [29, 4]. Поширеність кіноустановок у клубах сприяла створенню в області кінолекторіїв, де лекції та бесіди клубних працівників, лекторів товариства „Знання” супроводжувалися показом тематичних кінострічок [33, 4]. Наприклад, у Буринському районі в 1983 р.

діяло 20 кінолекторіїв [41, 24]. Кінолекторії мали дуже різноманітну тематичну спрямованість: література, мистецтво, історія, атеїзм, політпросвіта, фізкультура та спорт, науково-технічні, педагогічні знання та ін. [306, 83]. Так, у Буринському районі діяли кінолекторії „Ми, сім'я та діти” у Дяківському сільському Будинку культури, „Історія і сучасність” в Олександрійському сільському Будинку культури та ін. [41, 24, 28]. Хоча кінолекторії через свою наочність були перспективним напрямком просвітницької роботи, нав'язлива ідеологічна складова багатьох кінолекторіїв робила їх малоцікавими для населення. Так, на рубежі 70 – 80-х рр. ХХ ст. у м. Охтирка більшість працюючих кінолекторіїв мали суто ідеологічний характер: „Наш радянський спосіб життя”, „Ленінському комсомолу – 60”, „Від з'їзду до з'їзду”, „Високе звання – комуніст” та ін. [33, 4].

З 1977 р. Міністерство культури УРСР розпочало створення централізованих клубних систем. Централізація клубних закладів мала на меті раціональне використання матеріальних ресурсів клубів та зусиль культпросвітніх працівників в обслуговуванні населення у межах певної території, повинна була сприяти укріпленню їхньої матеріально-технічної бази [316, 5 – 6]. Культурні комплекси могли об'єднувати як культурно-просвітні заклади у межах населеного пункту, так і заклади різних населених пунктів. Як правило, до комплексів входили також і спортивні об'єкти. Наприклад, у 1981 р. Конотопський культурний комплекс об'єднував усі клубні та бібліотечні заклади міста, червоні кутки підприємств та організацій, книжкові магазини, музей, музичну та спортивну школу. У єдиній системі набула подальшого поширення практика обміну клубами виступами колективів художньої самодіяльності, обслуговування працівників установ та організацій іншого профілю. Так, аматори сцени Палацу культури вагоноремонтного заводу часто виступали на різноманітних заходах у Будинку культури заводу „Червоний металіст”. Учасники художньої самодіяльності цього ж закладу та Будинку піонерів обслуговували працівників центральної районної лікарні та ін. [185, 2]. До складу культурно-спортивного комплексу с. Московське Липоводолинського району увійшли сільський Будинок культури с. Московське, сільські клуби сіл Стягайлівка, Аршуки, Хоменково, Воропаї, три бібліотеки, три

футбольних поля, два волейбольних майданчики, шкільні музеї на громадських засадах. Комплекс було організовано у 1984 р. З метою координації роботи цих закладів та надання їм різнобічної допомоги було створено координаційну раду з 11 осіб, до якої увійшли голова виконкому Московської сільради, секретарі партійної організації та комітету комсомолу колгоспу, голова профкому колгоспу, директор Московської середньої школи, керівники культпросвітніх закладів [242, 2]. Наприкінці 1983 р. у Сумській області нараховувалося 99 централізованих клубних систем, що об'єднали 330 закладів [40, 20 зв.]. А на кінець 1988 р. в області налічувалося 170 клубних систем Міністерства культури (475 закладів) та 2 централізовані системи клубів профспілок (7 закладів) [48, 1].

У 70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з демографічним зростанням в УРСР керівництвом комуністичної партії було прийнято низку рішень, в яких йшлося про необхідність посилення виховної та ідеологічної роботи з молодим поколінням. Так, у 1976 р. XXV з'їзд Комуністичної партії України постановив здійснити заходи „По підвищенню рівня навчання і комуністичного виховання молоді, поліпшенню її професійної орієнтації і трудового загартування” [306, 35]. У відповідності з рішеннями партії, у клубах значно активізувалася робота з дітьми та молоддю. Наприклад, на початку 1971 р. з 4943 гуртків у державних клубах області нараховувалося лише 163 гуртки для дітей та підлітків [25, 2 зв.]. А на початку 1985 р. з 6161 гуртка у державних клубах області гуртків для дітей та підлітків було 742 [43, 26 зв.]. Тобто їхня кількість зросла у 5,6 разів. У 70-і рр. ХХ ст. при клубах було відкрито багато нових народних університетів, слухачами в яких переважно була молодь. У 1977 – 1978 навчальному році в області налічувалося 74 народних університети, в яких навчалася понад 9,5 тис. слухачів. Таким чином, їхня кількість за 10 років зросла утричі [32, 2 зв.; 355, 3].

Велику увагу у вихованні молоді займало військово-патріотичне виховання та оборонно-масова робота. У цьому напрямку культурно-просвітні працівники тісно співпрацювали з фізкультурно-спортивними та військово-оборонними організаціями. У масовій роботі з молоддю широко використовувалися походи по місцях бойової слави, створення музейних кімнат та кутків, зустрічі з ветеранами.

Так, у 1978 р. в Краснопільському районі було проведено 34 походи по місцях бойової та трудової слави, у яких узяло участь 1188 осіб (учнівська, робітнича та колгоспна молодь), організовано 4 музейні кімнати та 29 кутків революційної, бойової та трудової слави при клубах і школах, проведено 160 зустрічей з ветеранами, військовослужбовцями та ін. Разом з ДТСААФ клуби району організували проведення військово-спортивних ігор для школярів „Зірниця” та „Орлятко” (41 гра у селах та дві районні) [33, 135]. Клубні працівники району допомагали товариству Цивільної оборони у проведенні змагань санітарних дружин, організації навчання населення основам цивільної оборони по двадцятигодинній програмі. В усіх клубах району проводилися вечори провідів у Радянську армію [33, 137]. Клубні працівники Краснопільщини брали участь у проведенні змагань з лижних перегонів, змагань з легкоатлетичного чотирибор'я „Дружба”, у якому приймали участь команди Суджанського району Курської та Ракитнянського району Білгородської областей Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Було введено у практику клубів проведення спортивних ігор „Випробуй себе”. Разом з керівниками спортивних товариств клубні працівники організували спортивні змагання під час Свята провідів зими та зустрічі весни, Свята літнього цвітіння, Дня молоді, Свята урожаю та ін. [33, 136].

Значне місце у роботі з молодим поколінням займала ідеологічна робота з соціалістичного морально-правового виховання. Наприклад, у 1978 р. в клубах м. Охтирки працювали кінолекторії за тематикою соціалістичної моральності „Чудова посада бути на землі людиною”, проводилися диспути „Твій моральний ідеал”, цикли бесід „Буржуазна мораль на службі поневолення” [33, 7]. У 1983 р. у Буринському районі з правової тематики проводилися лекції, бесіди, вечори молоді, концерти за темами: „Закон, право, мораль”, „Права і обов'язки громадянина СРСР” та ін. У 22 клубах району працювали кінолекторії „Підліток і закон” [41, 28].

В 70 – 80-і рр. ХХ ст. у зв'язку зі збільшенням у населення вільного часу (введення п'ятиденного робочого тижня у 1967 р.) поширення набули клуби та об'єднання за інтересами. Так, у клубних закладах Охтирського району у 1983 р. нараховувалося 16 клубів та об'єднань за інтересами: рибальських та мисливських –

3, рукоділля (в'язання, крою та шиття) – 5, різьблення по дереву – 1, любителів музики – 5, історико-пошуковий – 1, літературна студія – 1. У них брало участь 262 особи [41, 4]. Слід відзначити, що зусиллями місцевого керівництва, перш за все керівництва осередків комсомольських організацій, створювалася значна кількість суспільно-політичних клубів та об'єднань за інтересами: істориків, атеїстів, міжнародних відносин, інтернаціональної дружби, революційної, бойової та трудової слави, краєзнавців, юних слідопитів та ін. [306, 99 – 101]. Так, у Буринському районі з 13 клубів та об'єднань за інтересами суспільно-політичними були 8 [41, 24].

За звітами у 80-і рр. ХХ ст. культурно-просвітні заклади досягли найвищих показників у своїй діяльності. Проте багато можливостей з покращення у сфері культури не було реалізовано, через байдужість посадовців та працівників культури, що наростала разом з кризою комуністичного ладу. В області слабо використовувалися можливості існуючих спортивно-культурних комплексів. Клубні заклади у межах комплексів часто працювали розрізнено [379, 1]. Наприклад, у Тростянецькому районі ще у середині 1985 р. було проведено роботу з визначення меж мікрорайонів культурно-спортивних комплексів, зі створення координаційних рад та планування їхньої роботи. Проте і через півтора року наприкінці зими 1987 р. об'єкти у межах комплексу працювали відокремлено один від одного [190, 3]. Охоплення населення області спортом, особливо у сільській місцевості було низьким [190, 3; 393, 4]. Почастішали випадки приписок у звітах про діяльність клубних закладів, що відбувалися за потурання з боку місцевої влади. Так, у 1984 р. у звітах Козачанського та Чаплищанського Будинків культури Путивльського району, що були затверджені головами виконкомів відповідних місцевих сільрад, йшлося про виконання великого обсягу культурно-просвітньої роботи, хоча насправді ці заклади знаходилися у довгостроковому ремонті та не працювали взагалі [393, 4]. У 1989 р. за звітами клубних закладів м. Ромни ними було проведено 2 тис. масових заходів, тобто 5 – 6 заходів на день, що насправді не реально було виконати [379, 1].

Станом на 1985 р. в області налічувалося 1039 клубних закладів: 850 системи Міністерства культури, 72 колгоспних, 104 профспілкових, 13 інших відомств та організацій [43, 1 зв.].

Перебудова, що розпочалася в країні у другій половині 80-х рр. ХХ ст., супроводжувалася поступовим зменшенням компартійного ідеологічного тиску, відходом від шаблонності у роботі клубів. Діяльність культурно-просвітніх закладів спрямовується на відродження національних традиційних свят, обрядів, збільшення у суспільному житті ролі української мови. Наприклад, у Роменському районі проводилися такі свята, як „Козацькому роду нема переводу” (до 500-річчя запорізького козацтва), Шевченківські свята, „На Івана, на Купала” та ін. Новий напрямок роботи клубів був пов’язаний з висвітленням змін у міжнародній обстановці того часу, економічних та соціальних перетворень у країні. Наприклад, клуби області проводили масові заходи у рамках радянсько-американського маршу миру. З введенням у країні елементів ринкової економіки збільшилися обсяги надання клубами платних послуг населенню [379, 1].

Отже, на території Сумщини клубні заклади „Просвіти” стають масовим явищем у часи національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. Вони створювались українською інтелігенцією як осередки поширення української культури, грамотності, виховання національного патріотизму. Прийшовши до влади у регіоні, більшовики на початку 20-х рр. ХХ ст. ліквідували „Просвіти”. Натомість у 20 – 30-х рр. ХХ ст. було розгорнуто мережу радянських клубних закладів, зміст роботи яких був сильно заполітизованим компартійною ідеологією. За німецької окупації 1941 – 1943 рр. українська інтелігенція здійснила спробу відновити діяльність „Просвіт”. Проте через побоювання українського патріотичного піднесення окупаційна влада невдовзі стала закривати „Просвіти”. Піддавалися репресіям учасники українського культурного руху. Клубну мережу Сумщини було знищено. По звільненні Сумщини від німецьких загарбників відновлення роботи клубної мережі стало справою широких верств населення області, що відбудовували приміщення клубів, відновлювали роботу гуртків художньої самодіяльності та ін. Попри низку заходів органів влади, спрямованих на відбудову клубної сфери,

питання фінансування клубів, забезпечення найнеобхіднішими у роботі речами (пальним, культінвентарем, ін.), низької кваліфікації більшості працівників вирішувались дуже повільно. У першій половині 50-х рр. ХХ ст. мережа клубів області за кількістю закладів зрівнялася з довоєнною. Проте рівень обслуговування населення клубами часто залишався низьким. У відбудові клубної сфери керівництво різних рівнів на перший план ставило суб'єктивні кількісні показники і значно менше приділяло увагу реальному поліпшенню якості роботи закладів.

Середина 50-х рр. ХХ ст. характеризувалася введенням у практику клубів нових форм та методів роботи, що певною мірою оптимізували їх діяльність. Клуби Сумської області були новаторами в УРСР з впровадження низки нових форм роботи. Також сприяли розширенню можливостей клубів в обслуговуванні населення широке впровадження в їх роботі громадських засад та фінансова допомога колгоспів клубним закладам у сільській місцевості. У 60 – 80-х рр. ХХ ст. суттєво покращилася матеріальна база клубів (приміщення, культінвентар, технічні засоби, ін.), зріс рівень освіти культпросвітніх працівників. Це позитивно вплинуло на збільшенні обсягів роботи клубів, покращенні її якості, хоча й часто дані звітів клубів були завищеними. Більше уваги приділялося молодіжному напрямку роботи, що відображало зміни у віковому складі населення країни. Задля раціонального використання можливостей клубів в обслуговуванні населення у межах певної місцевості з другої половини 70-х рр. ХХ ст. в області розпочалася централізація клубних закладів. Та можливості централізації використовувалися лише частково через недостатню увагу відповідальних посадовців. За СРСР ідеологічний контроль істотно звужував поле творчої діяльності працівників культури. Значна частина клубної роботи мала пропагандистську спрямованість, не була цікавою населенню і нерідко мала характер „зобов'язалівки”.

3.2. Організація та функціонування бібліотечних закладів наприкінці 30-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Першу публічну бібліотеку на землях Сумщини було створено у 1860 р. в м. Суми [265, 27]. Ініціаторами її створення були доглядач повітового училища

Андрєєв та повітовий суддя Силецький. За сприяння інтелігенції міста вони організували збір коштів на бібліотеку та доклали чимало зусиль з її організації [269, 5]. Ця бібліотека виписувала більшість періодичних видань, що друкувалися тоді у Російській імперії [265, 96]. Користування публічними бібліотеками було платним. Навіть деякі публічні бібліотеки були створені саме з комерційними цілями. Так, з метою отримання прибутку бібліотека повітового училища м. Глухова у 1874 р. була перетворена на платну публічну бібліотеку. За книжки, які видавалися додому, читач виплачував на рік від 3 крб. до 5 крб. 50 коп. Платним було читання газет та журналів: одне відвідування бібліотечної читальні коштувало 3 коп. [269, 13]. У 1914 р. на території Сумщини діяло 7 публічних бібліотек [269, 5].

Унікальною у регіоні була публічна бібліотека м. Путивль. Її фонд становила колекція рідкісної літератури, що заповів рідному місту бібліофіл купець М. С. Маклаков. У 1890 р. тут налічувалося 4052 книжки різноманітної тематики (у тому числі стародруки, рукописи), вартість яких за приблизною оцінкою становила близько півмільйона карбованців [413, 1].

Зі стрімким розвитком капіталістичних відносин у Російській імперії в другій половині XIX ст. для економіки держави зростає потреба у грамотних та освічених людях. У руслі активізації освітніх процесів відбувався також і розквіт бібліотечної справи. У цей період на Сумщині виникає багато бібліотек при навчальних закладах. Наприклад, у м. Білопілья наприкінці XIX ст. було створено бібліотеки при жіночій гімназії, ремісничому училищі, двокласному жіночому училищі [269, 8].

Наприкінці XIX ст. розпочалося створення народних бібліотек-читалень, призначених для обслуговування селян, ремісників, робітників. Так, у 1901 р. в Роменському повіті працювало 49 народних бібліотек [387, 4]. За каталогом дозволеної цензурою літератури у народних бібліотеках переважну більшість складали книги промонархічного та церковно-релігійного змісту [269, 19]. Значна кількість бібліотек-читалень створювалося при школах. Наприклад, на територіях Сумщини, що на той час входили до Харківської губернії (південний схід Сумської області), при школах різного типу розміщувалося більше половини бібліотек-

читалень. Слід відмітити, що часто бібліотеки-читальні мали незадовільні умови для роботи: тісні приміщення, недостатнє освітлення та ін. [199, 48 – 49].

Бібліотеки іноді використовувалися для проведення культурно-масових заходів. Наприклад, платні вечори, що проводилися у публічній бібліотеці м. Сум у 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст., відігравали роль клубу за інтересами для елітної частини населення міста [412, 21]. У м. Конотопі з 1904 р. при бібліотеці-читальні головних залізничних майстерень стали проводитися народні читання для робітників. На цих читаннях священнослужителі читали присутнім тексти з „житія святих отців православної церкви” [269, 21 – 22]. При бібліотеці жіночої недільної школи в м. Суми у 1900 р. було створено постійно діючу музейну виставку навчальних посібників, де були представлені 400 ілюстрацій з російської історії та географії, 10 географічних альбомів, 44 чучела звірів та птахів, колекція метеликів, розбірні анатомічні моделі та ін. [402, 28 А].

Часто засновниками бібліотек виступали земства, різноманітні культурно-просвітницькі товариства, меценати. Так, на гроші, що заповідав відомий російський книговидавець Ф. Ф. Павленков, було відкрито бібліотеку Блістовського народного училища у Кролевецькому повіті [269, 5]. У 1897 р. Сумське відділення Харківського товариства поширення у народі грамотності відкрило безкоштовну бібліотеку-читальню у м. Суми [410, 16].

Місцева влада продовжувала піклуватись про створення нових народних бібліотек і під час Першої світової війни. Так, у 1916 р. в Сумському повіті відкрилося 5 народних бібліотек. Уся мережа народних бібліотек повіту на кінець року налічувала 95 закладів [412, 23].

Соціальні потрясіння, що розпочалися після революційних подій 1917 р., спричинили чимало шкоди бібліотечній справі регіону. Наприклад, зловмисниками було пограбовано та підпалено Глухівську публічну бібліотеку, знищено Лебединську публічну бібліотеку [269, 13, 23] та багато ін. У складних умовах військового часу для місцевої влади, що до того ж неодноразово змінювалася ворогуючими сторонами, бібліотечна справа за пріоритетністю залишалася на одному з останніх місць.

Разом з тим саме у цей період, коли в Україні точилися процеси національно-культурного відродження, у регіоні з'являються перші бібліотеки, фонди яких складала література українською мовою. Ці бібліотеки створювалися при „Просвітах” за рахунок громадських внесків та пожертвувань літератури. Так, при Сумській „Просвіті” така бібліотека була створена у 1918 р. [333, 93].

За часів революційних подій та громадянської війни деякі бібліотеки поповнилися літературою, вилученою з помешкань представників заможних верств населення. Наприклад, до бібліотеки Глухівського інституту народної освіти було передано 5000 томів з бібліотеки маєтку Кочубея у с. Ярославці. Особливу цінність складали видання XVIII ст. англійською та французькою мовами, книги з історії України. До повітової Кролевецької бібліотеки надійшли особисті книгозбірні лікаря Чижевського та члена Державної думи Російської імперії Басакова [269, 16]. У березні 1919 р. вийшла постанова Народного комісаріату освіти УСРР „Про ревізію бібліотек”. За цим розпорядженням усі бібліотеки переходили у власність держави [427, 45]. Більшовицька влада ставила на меті широке використання друкованих видань для пропаганди комуністичної ідеології, перетворення бібліотек на політично-просвітні заклади.

З остаточним встановленням більшовицької влади на Сумщині наприкінці 1919 р. розпочався планомірний процес розбудови бібліотечної справи. Для координації розвитку бібліотечної справи країни бібліотеки усіх відомств, установ та громадських організацій передавалися у ведення Народного комісаріату освіти [311, 72, 131]. Поширення набули бібліотеки при клубних закладах (клубах, сельбудах, хатах-читальнях). Наприклад, у Кролевецькому повіті, приблизно половина території якого згодом увійшла до Сумської області, у 1921 р. працювало 65 хат-читалень з книгозбірнями [269, 17]. У тому ж 1921 р. у регіоні були відкриті перші дитячі бібліотеки у містах Суми [410, 25] та Охтирка [269, 26]. З метою набуття працівниками бібліотек фахових знань відкривалися курси навчання бібліотечній справі. Так, у 1920 р. при повітській бібліотеці м. Кролевець були відкриті короткі теоретично-практичні курси бібліотекарів [295, 4].

Більшовицькою владою вводилася жорстока цензура у бібліотеках. Перші вилучення з бібліотек літератури „контрреволюційного та політично шкідливого змісту” розпочалися під час громадянської війни. У 1920 р. з бібліотек була реквізована уся політична література не комуністичного змісту, застаріла більшовицька агітаційна література, книжки монархічного та релігійного змісту [276, 64]. Серед літератури, що вилучалася з бібліотек краю, було чимало старовинних видань, які становили культурну, мистецьку чи історичну цінність [295, 4]. 6 червня 1922 р. декретом Ради народних комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської республіки (далі РСФРР) було створено Головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР (Головліт), що розглядав територію України як свою юрисдикцію. Його головними завданнями були: попередній перегляд усіх призначених до розповсюдження літературних творів, підготовка списків літератури забороненої для використання у бібліотеках та видання правил та розпоряджень для бібліотек. Відповідно, 29 серпня 1922 р. Рада народних комісарів УСРР прийняла постанову про створення органу цензури в Україні – Центрального управління у справах друку [428, 386 – 387].

У 20-і рр. ХХ ст. культурно-масова робота при бібліотеках Сумщини (літературні вечори, читацькі конференції, бібліографічні огляди літератури та ін.) стала обов’язковим елементом їхньої діяльності [269, 31].

Швидке зростання промисловості, відкриття нових фабрик у другій половині 20-х – 30-і рр. ХХ ст. створили умови для появи профспілкових бібліотек. Так, у м. Ромни в 1926 – 1929 рр. такі бібліотеки відкрилися на машинобудівному заводі, фабриці текстиль-тканин, пивзаводі, махорковій фабриці, взуттєвій фабриці [269, 30]. Для професійного розвитку трудящих бібліотечні фонди почали комплектуватися технічною літературою [210, 145]. У період колективізації в регіоні відкриваються нові бібліотеки при колгоспах, радгоспах, моторно-тракторних станціях [269, 31].

За звітами кількість бібліотек на території Сумщини у 20 – 30-х рр. ХХ ст. була досить значною. Наприклад, станом на 1 листопада 1934 р. на території Роменського району нараховувалося 170 бібліотек при різноманітних закладах,

організаціях та підприємствах, які разом мали 179440 одиниць літератури. Проте частина цих книгозбірень була внесена до звітів лише для збільшення статистичних показників. Так, 46 бібліотек Роменського району (27,1 % від загальної кількості) мали у своїх фондах до сотні книжок. Були серед них й такі, що мали лише пару десятків одиниць літератури [117, 5 – 7].

Там, де не було умов для створення постійно діючих бібліотек, працювали пересувні бібліотеки. Так, у 1933 р. Путивльська районна бібліотека мала 44 пересувні бібліотеки: 4 дитячі, 2 при радгоспах, 16 при колгоспах, 1 при МТС, 7 при хатах-читальнях, 12 при червоних кутках, 1 на промпідприємстві, 1 при клубі [1, 2]. Слід зазначити, що у зв'язку з розширенням бібліотечної мережі, кількість пересувних бібліотек поступово зменшувалася. У 1939 р. при Путивльській районній бібліотеці залишилося 5 пересувних бібліотек [1, 55].

Наприкінці 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. набирає обертів процес вилучення з книгозбірень літератури, що вважалася ідеологічно шкідливою чи застарілою [428, 389 – 390]. Розпочинається боротьба з українською національною культурою у літературі як проявом націоналізму. Вилучається література радянських державних діячів, науковців, діячів мистецтва та культури, що зазнали репресій. Чистки фондів проводилися регулярно. Наприклад, з фондів Путивльської районної бібліотеки 14 листопада 1934 р. представником районного відділу народної освіти та завідуючим бібліотекою було вилучено 65 таких книжок. 2 серпня 1935 р. з бібліотеки було вилучено та передано до районного відділу Народного комісаріату внутрішніх справ 44 одиниці літератури, що значилися ідеологічно шкідливою за списками Головліту [2, 4, 7 – 7 зв.].

Після створення Сумської області у 1939 р., відповідно до встановлених стандартів, у м. Суми на базі двох міських бібліотек були відкриті обласна бібліотека для дорослих ім. Н. К. Крупської та обласна бібліотека для дітей ім. М. Островського. Ці заклади мали здійснювати організаційно-методичне керівництво бібліотечною мережею області [410, 141].

Серед проблем у роботі бібліотек Сумщини цього часу слід відмітити незадовільне комплектування фондів бібліотек. Часто бібліотеки були погано

забезпечені класичною, сучасною художньою літературою. Відпущені державою кошти на поповнення фондів бібліотек використовувалися не повністю, оскільки місцеве керівництво на власний розсуд перенаправляло їх на інші потреби [344, 20]. Іншою проблемою у роботі бібліотек була значна заборгованість читачами літератури перед бібліотеками. Так, за 1939 – 1940 рр. заборгованість читачів перед Білопільською районною бібліотекою складала 300 книжок, перед Ульяновською районною бібліотекою – 545, Хільчицькою районною бібліотекою – 700 книжок, Конотопською дитячою міською бібліотекою – 1357 книжок [3, 37].

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. бібліотеки Сумщини були зобов'язані робити певний внесок у „радянизацію” бібліотек на нових територіях анексованих СРСР. Так, за рішенням обласного відділу народної освіти за № 193 від 21 вересня 1940 р. бібліотеки Сумщини повинні були передати певну кількість книг для бібліотек Бессарабії, Північної Буковини та Молдавії. Наприклад, Путивльська районна бібліотека повинна була виділити 100 екземплярів книг марксистсько-ленінської, художньої, педагогічної та науково-популярної літератури [2, 113].

Станом на початок 1941 р. у Сумській області нараховувалося 1116 масових публічних бібліотек усіх відомств з фондом 1546 тис. книг та журналів. У містах та селищах міського типу було 237 бібліотек з фондом 817 тис. одиниць літератури, у сільській місцевості – 729 бібліотек з фондом 729 тис. одиниць літератури [351, 475]. Враховуючи шкільні бібліотеки (1069 одиниць) [309, 337] та спеціалізовані галузеві бібліотеки, усього на 1941 р. в області існувало 2897 бібліотек [265, 56].

Друга світова війна зруйнувала систему бібліотечних установ регіону та знищила практично весь її книжковий фонд. Частину бібліотек було зруйновано під час бойових дій. Так, під час німецького авіанальоту на м. Суми 30 вересня 1941 р. було зруйновано приміщення обох обласних бібліотек. Матеріальні збитки, заподіяні війною обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської, становили 178260 крб., а обласній дитячій бібліотеці ім. М. Островського – 250160 крб. [96, 1 – 2]. З-під руїн бібліотеки ім. Н. К. Крупської співробітникам вдалося врятувати лише близько 30 % основного фонду бібліотеки [97, 5]. При захопленні німецькими військами м. Ромни було спалено Роменську районну бібліотеку [269, 31]. Під час війни від

бомбардувань, голоду, розстрілів, хвороб загинуло чимало фахівців бібліотечної справи [247, 305].

Значними були масштаби вилучення літератури з бібліотек окупаційною владою. Вилучалася література, що становила інтерес для військових (картографічний матеріал, атласи), для наукових та технічних установ Німеччини, для потреб економічного освоєння окупованих земель (геологія, статистика, народне господарство, етнографія). Також у бібліотеки Німеччини та у приватні колекції вивозилася література, що становила історичну, культурну та мистецьку цінність [247, 282 – 291]. За розпорядженням окупаційної влади діючі бібліотеки повинні були здати усю наявну у них літературу „радянського та більшовицького” змісту: політичну, художню, ін. Як ворожа ідеології націонал-соціалізму, вона мала бути знищеною [5, 24].

Слід відзначити велику самовідданість бібліотечних працівників, які під загрозою покарання рятували книги, що належало здати. Наприклад, у Путивльській міській бібліотеці з метою збереження цінних видань другої половини XIX – початку XX ст. завідувачий бібліотекою В. Ф. Трубочанінов разом з іншими співробітниками сховали її, а за інвентарними книгами ця література значилася списаною [269, 28]. Співробітникам Сумської міської бібліотеки, через слабкий контроль за вилученням літератури з боку окупаційної влади, вдалося зберегти усю наявну радянську (художню, з різних галузей знань, нотні видання з радянським текстом та ін.) та частину соціально-економічної літератури [97, 5].

Під час безвладдя, що наставало при проходженні фронту, бібліотечне майно розкрадалося місцевими зловмисниками. Сумську міську бібліотеку було пограбовано двічі. Першого разу – під час проведення першої німецької евакуації з міста у лютому 1943 р., коли бібліотека залишилася без охорони [4, 2]. Удруге бібліотеку було пограбовано за відступу німців наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р. Тоді було викрадено близько 20 тис. книжок [97, 5].

Оскільки окупанти у своїх планах відводили населенню України роль робочої сили, вони не були зацікавлені у високій освіченості місцевих мешканців. Окупаційна влада позакривала переважну більшість бібліотек. Наприклад, у

с. Велика Писарівка в приміщенні районної бібліотеки за окупації розміщувалась військова комендатура, а її книжковий фонд пішов на опалювання [269, 10]. Після зайняття німцями м. Суми книгозбірні міста було зведено в одну міську бібліотеку (залишки обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської, бібліотеку машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе, військового містечка, рафінадного заводу та ін.). Загальна кількість зібраних у міській бібліотеці книг становила 120 тис. одиниць [97, 5].

Проте також слід відмітити, що окупаційна влада передавала до діючих бібліотек деяку літературу, що залишилася у покинутих власниками приміщеннях. Так, у травні 1942 р. житловим відділом м. Конотопу були передані міській бібліотеці 153 книги, що залишилися без власників [5, 7]. Майже усі книги мали науковий чи науково-популярний зміст: з історії, хімії, генетики, ботаніки, зоології, літературознавства, іноземних мов, географії, математики, астрономії [5, 26 – 29 зв.].

Кошти, що виділялися окупаційною владою бібліотекам на придбання нової літератури, були незначними. Так, на перший квартал 1943 р. для Конотопської міської бібліотеки було виділено 300 крб. [5, 13]. Лише у виняткових випадках суми були більшими. Так, у липні 1943 р. було задоволено прохання завідуючого Сумською міською бібліотекою К. Трешау до сумського бургомістра про виділення 15450 крб. на придбання літератури у городян Абрамовича та Моргуна, що від'їжджали з міста [4, 6].

Облаштування бібліотек відбувалося повільно. Так, при Сумській міській бібліотеці лише наприкінці окупації у червні 1943 р. було відкрито читальню [4, 4]. На початок серпня 1943 р. у бібліотеці пройшли інвентаризацію лише 27150 книжок з наявної кількості 120 тис. одиниць (близько 22 %) [4, 8].

За окупації вводилося платне відвідування бібліотек. Так, у Сумській міській бібліотеці за користування однією книгою сплачувалося 2 крб. на місяць, за користування двох – 4 крб. [4, 7]. Через соціально-побутові проблеми військового часу кількість відвідувачів у бібліотеках була не високою. На 5 серпня 1943 р. у Сумській міській бібліотеці налічувалося 1372 абоненти, а середнє щоденне відвідування закладу становило 13 читачів [4, 8]. Тоді як перед війною лише у Сумській обласній дитячій бібліотеці нараховувалося 3 тис. читачів [272, 6].

Після звільнення Сумщини у вересні 1943 р. відразу розпочався процес відбудови бібліотечної справи. Відтворення фондів частини бібліотек м. Суми відбувалося за рахунок повернення їм літератури, яка за окупації була зосереджена у міській бібліотеці. На її базі 10 вересня було відтворено обласну бібліотеку ім. Н. К. Крупської [97, 33]. До квітня 1944 р. 34386 одиниць літератури було повернуто педагогічному інституту та 18910 одиниць – іншим бібліотекам [96, 3]. Обласна бібліотека для дорослих започаткувала новий фонд обласної дитячої бібліотеки ім. М. Островського, виділивши їй 1500 книжок, оскільки довоєнний фонд дитячої бібліотеки повністю загинув [97, 35].

Зазвичай культпросвітнім працівникам роботу з відновлення бібліотек доводилося починати практично з нуля. Більшість приміщень бібліотек області були зруйновані чи пошкоджені. Лише у деяких бібліотеках вціліли фонди [269, 6]. Було знищено фонди усіх 30 районних бібліотек (понад 600 тис. томів) [272, 6].

Через брак стаціонарних бібліотек, ті бібліотеки, чий книжковий фонд вцілів, широко використовували обслуговування читачів за допомогою пересувних бібліотек. Так, у 1944 р. при обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської працювало 7 пересувних бібліотек, а у 1945 р. їх стало 10. Ними обслуговувались шпиталі, військові частини, виробничі об'єкти та ін. [97, 4; 98, 26].

У низці районів процес відбудови бібліотечної справи не отримував належної підтримки з боку місцевого керівництва. У Дубов'язівському районі через 7 місяців по звільненні книжковий фонд складав усього 484 книжки, у Хотинському – 350, Смілівському – 200, Ульянівському – 25 [327, 4]. За перші 9 місяців 1945 р. у десяти районах області (Буринському, Білопільському, Талалаєвському, Синівському, Червоному та ін.) для бібліотек взагалі не було придбано жодної книжки. Кільком десяткам бібліотек місцевою владою не було виділено приміщень для роботи. Найбільше таких бібліотечних установ було у Буринському, Краснопільському, Штепівському районах [105, 34].

Ускладнювало роботу бібліотек часта відсутність освітлення та недостатнє і несвоєчасне забезпечення паливом. Навіть в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської у 1944 р. не було електричного освітлення, через що ті читачі, хто працював вдень,

мали змогу відвідувати бібліотеку лише по неділях [97, 3]. Погане опалення істотно знижувало відвідування бібліотек у зимовий період. Наприклад, у 1947 р. найгірша ситуація з опаленням була у бібліотеках Глухівського, Буринського, Середино-Будського, Великописарівського районів. Так, хоча Глухівська районна бібліотека мала 15000 книжок і до 1500 читачів, у зимовий період щодня бібліотеку відвідувало лише 10 – 20 осіб [137, 17].

Велику допомогу у відновленні книжкового фонду Сумщини було надано східними регіонами СРСР, що не постраждали від війни. Наприклад, на другий квартал 1944 р. до районних бібліотек Сумщини з міст Москви, Омська, Іркутська, Алма-Ати було надіслано 17335 книжок, що вийшли у роки війни. Крім цього, бібліотеки сільських клубів та хат-читалень одержали 52220 екземплярів літератури з циклу „3 фронтового життя” [320, 4].

Також наповнення фондів бібліотек відбувалося шляхом збору літератури серед місцевого населення. На початок квітня 1944 р. працівниками бібліотек разом з комсомольською молоддю у населення м. Суми було зібрано 60 тис. одиниць літератури, у м. Ромни – 5730, у м. Шостка – 3500 [327, 4].

На квітень 1944 р. в області вже працювало 2 обласні бібліотеки, 29 районних, 20 міських та понад 70 сільських масових публічних бібліотек. Їх книжковий фонд складав 289575 одиниць [327, 4]. На 1946 р. було відновлено роботу майже половини шкільних бібліотек області. На 1 січня 1946 р. їхня кількість становила 520 закладів [166, 1].

У середині 40-х рр. ХХ ст. на відновлення діяльності бібліотечних закладів було спрямовано низку нормативних актів уряду та партійного керівництва УРСР. Вже 10 жовтня 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову „Про роботу політосвітніх установ у районах Української РСР, звільнених від німецьких окупантів”. У ній, зокрема, йшлося про заходи з відновлення мережі бібліотек, що існувала до війни, повернення їм функцій культурних центрів з виховної роботи серед трудящих. Джерела матеріального забезпечення культурно-просвітніх закладів були передбачені Програмою відбудовних робіт, затвердженою IV сесією Верховної Ради УРСР (березень 1944 р.). У квітні 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У

прийняли постанову про впорядкування культурно-побутових приміщень. У 1947 р. вийшли два документи Ради Міністрів УРСР, що передбачали низку важливих заходів із забезпечення бібліотек приміщеннями, бібліотечним інвентарем, літературою, підвищення кваліфікації працівників тощо. 5 березня 1947 р. було прийнято постанову „Про заходи по зміцненню районних і сільських бібліотек”, а 8 липня 1947 р. постанову „Про стан бібліотек та заходи по поліпшенню їхньої роботи” прийняв ЦК КП(б)У [274, 116 – 117; 310, 287 – 291].

Фонди бібліотек області поступово відновлювались. На кінець 1945 р. загальний фонд масових бібліотек Сумщини нараховував 339 тис. книг та журналів [351, 475]. Проте асортимент літератури, що надходила, часто не відповідав запитам читачів. До бібліотек надходило мало художньої літератури, а та, що надходила, зазвичай була у одному-двох примірниках. Обласний бібліотечний колектор (книготорговельна організація, що постачала до бібліотек літературу та бібліотечну техніку) виконував договір із забезпечення літературою лише формально. Так, у 1946 р. 50 % грошей, що бібколектор отримав від бібліотек на придбання літератури, пішли на портрети, брошури, карти. Особливо погано подібний формальний підхід до справи позначався на районних бібліотеках, що мали на комплектування фондів лише 2 – 3 тис. крб. на рік [99, 35 зв.].

У сільській місцевості бібліотеки забезпечувалися книгами значно гірше ніж у містах, попри те, що у селах мешкала переважна більшість населення області. На кінець 1945 р. книжковий фонд масових бібліотек у сільській місцевості Сумщини складав 47 тис. одиниць літератури, що становило 13,9 % від загального фонду області [351, 475].

Відбувався перерозподіл наявного бібліотечного фонду області на користь міських бібліотек. Так, у рамках виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 1566 від 6 вересня 1946 р. „Про перевірку книжкових фондів у бібліотеках УРСР” та постанови Сумського облвиконкому від 10 жовтня 1946 р. із сільських та районних бібліотек було вилучено усю іноземну літературу (художню, наукову, технічну та ін.) та передано до обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської. Директору обласної бібліотеки разом з обласним управлінням у справі літератури та видавництва

доручалося виявити за наданими списками літературу, яку треба було вилучити з використання та передати на зберігання у спецвідділ, а іншу літературу розподілити між обласною бібліотекою та найбільшими міськими бібліотеками [98, 1].

Поступово налагоджувалася культурно-масова робота бібліотек. Наприклад, у 1944 р. в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської було проведено 10 лекцій та створено 44 книжкові виставки [97, 7 зв.]. А у 1946 р. лекцій відбулося – 37, літературних вечорів – 3, створено 81 книжкову виставку [99, 38 – 38 зв.].

Новою формою роботи бібліотек у повоєнний період, що мала на меті охопити якомога більше населення читанням, стало книгоношення. Книгоноші розносили книги на замовлення на підприємства, у гуртожитки, у польові тракторні бригади, до помешкань пристарілих людей та інвалідів. У 1949 р. в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської було 69 книгонош, у районних бібліотеках області налічувалося 444 книгоноші. [67, 521 – 522].

З 1945 р. розпочав роботу міжбібліотечний абонемент (далі МБА). По МБА з Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна була виписана відсутня в області література для викладачів Сумського педінституту та лекторів обласного методичного кабінету КП(б)У [98, 25 зв.]. У 1951 р. МБА користувалося вже 57 бібліотек області. Окрім книг з Всесоюзної бібліотеки ім. В. І. Леніна, література виписувались з Ленінградської бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Київської публічної, Харківської ім. В. Г. Короленка [71, 20].

З середини 40-х рр. ХХ ст. у країні починає створюватися мережа медичних бібліотек, що підпорядковувались Народному комісаріату охорони здоров'я (з 1946 р. – міністерству). Створення медичних бібліотек було спричинено необхідністю розбудови медичної галузі у зв'язку з великою кількістю поранених і хворих по війні. У 1945 р. відкрилася обласна медична бібліотека з книжковим фондом у 5000 примірників. На початок 1953 р. в області функціонувало 62 медичні бібліотеки (обласна бібліотека, 54 бібліотеки при районних, міських та дільничних лікарнях, 7 – при медшколах). Книжковий фонд медичних бібліотек налічував 97788 одиниць літератури, кількість користувачів становила 7340 осіб [238, 7].

У період проведення весняно-літніх польових робіт для обслуговування працівників сільського господарства створювалися додаткові пересувні бібліотеки. Так, у 1951 р. лише Охтирська районна бібліотека створила 40 пересувних бібліотек, що працювали у великих колгоспах. Співробітники бібліотек безпосередньо у бригадах, польових станах проводили лекції, доклади, читацькі конференції та інші види культурно-масової роботи. Усього у 1951 р. в період проведення посівної та збиральної кампанії в області діяло 600 пересувних бібліотек [71, 17 – 18].

Намагаючись прискорити розбудову бібліотечної мережі на селі та зменшити витрати державних коштів, керівництво країни вирішило зобов'язати колгоспи активізувати створення власних бібліотек. Дану настанову було озвучено на пленумі ЦК КП(б)У 1948 р. [210, 149]. У найближчі роки кількість колгоспних бібліотек зростає у кілька разів. Так, на початку 1949 р. на Сумщині нараховувалося лише 94 колгоспні бібліотеки [209, 5], а на 1 січня 1952 р. їх було 507 [71, 2].

Обслуговування населення колгоспними бібліотеками загалом було на більш низькому рівні, ніж державними бібліотеками системи Комітету у справах культурно-освітніх установ. Зазвичай у колгоспних бібліотеках було погано налагоджено культмасову роботу. Часто вона взагалі не велася. Фонди колгоспних бібліотек були порівняно невеликими. У Сумській області на вересень 1949 р. кожна колгоспна бібліотека мала у середньому лише 92 книги [260, 28]. Наприклад, якщо у 1950 р. державна бібліотека сільського клубу с. Річки Білопільського району мала 1100 книжок, то клубна бібліотека колгоспу ім. К. Є. Ворошилова, що також розташовувався у цьому селі, мала 150 книжок, а клубна бібліотека колгоспу ім. Г. І. Петровського – 154 книжки [67, 186, 188, 192]. Районні бібліотеки як методичні центри приділяли замало уваги поліпшенню роботи колгоспних бібліотек області, посилаючись на те, що вони належать до іншого відомства [118, 5 зв. – 6].

Задля заощадження державних коштів при ремонті чи будівництві нових приміщень бібліотек широко використовувалася робота місцевого населення на громадських засадах, що тоді було характерним явищем [274, 117 – 118].

На початку 50-х рр. ХХ ст. кількісні показники у бібліотечній галузі Сумщини перевершили довоєнні. Станом на кінець 1951 р. в області нараховувалося 1285

масових бібліотек: 659 державних Комітету, 507 колгоспних, 96 профспілкових, 23 інших відомств [71, 1 – 2]. Тобто їх було на 15,1 % більше ніж до війни. Загальний книжковий фонд масових бібліотек Сумщини на 9,4 % перевищував довоєнний та становив 1691 тис. одиниць літератури [351, 475].

З нормалізацією суспільно-побутового життя у країні на рубежі 40 – 50-х рр. ХХ ст. зріс попит на послуги бібліотек. Якщо на кінець 1949 р. у державних масових бібліотеках Сумської області нараховувалося 73602 читачі [67, 520], то на кінець 1952 р. було вже 278900 читачів [8, 30]. Зростанню кількості читачів сприяло суттєве збільшення надходжень нової літератури до бібліотек. Порівняно з 1950 р. у 1952 р. книжковий фонд масових бібліотек області зріс майже у два рази з 1186 тис. до 2212 тис. одиниць літератури. При цьому 63 % книжкового фонду (1394 тис. одиниць літератури) становив фонд бібліотек у сільській місцевості [351, 475].

При збільшенні обсягів надходжень літератури, роботу організацій, від яких залежало постачання книг бібліотекам, не можна було назвати задовільною. У бібліотеках залишався суттєвий дефіцит літератури, що користувалася попитом. Облкнигторг з новинок художньої літератури, що йому надходили, виділяв бібліотечному колектору незначну частину примірників, яких не вистачало навіть на районні бібліотеки. Так, у 1952 р. книг Ю. Германа „Росія молода” облкнигторгом було отримано 60 примірників, а бібколектору було видано лише 15. Бібколектор часто надсилав у бібліотеки екземпляри книг, яких там вже був надлишок [8, 27].

Значне місце у фондах бібліотек займала суспільно-політична література. Вона не користувалася популярністю у населення, і часто її видавали у „навантаження” до літератури інших профілів, що замовляли читачі. У 1950 р. в бібліотеці ім. Н. К. Крупської суспільно-політична література становила 21 % фонду. Для порівняння: художньої літератури було 23 %, природничої – 8,5 %, технічної – 14 %, сільськогосподарської – 7,1 %, іншої – 15,4 %, брошур – 11 % [69, 6]. У деяких бібліотеках відсоток суспільно-політичної літератури був значно більший. Так, у Роменській районній бібліотеці у 1951 р. вона становила 35,1 % бібліотечного фонду [118, 1 зв.].

При комплектуванні фондів бібліотек планомірно здійснювалась їх русифікація. Попри те, що переважну більшість населення області склали українці, у бібліотеках міст кількість літератури українською мовою, порівняно з російською, була не значною. Наприкінці 1950 р. в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської нараховувалося 16793 книжки українською мовою проти 65473 російською [69, 4]. В обласній дитячій бібліотеці на кінець 1951 р. було 9948 книжок українською мовою та 20882 – російською [70, 3]. Проте слід зазначити, що у сільській місцевості в бібліотеках україномовна література дещо переважала. Так, на початок 1953 р. у п'яти державних сільських бібліотеках Роменського району (без приклубних) налічувалося 5276 одиниць літератури російською мовою та 7223 одиниць – українською [118, 4 зв.].

На початку 50-х рр. ХХ ст. професійний рівень переважної більшості працівників бібліотек області був невисоким. Більшість бібліотечних працівників мали лише загальну семирічну або початкову освіту, особливо у сільських закладах [71, 29]. Хоча обласним відділом культурно-просвітницької роботи вживалися певні заходи на виправлення ситуації (навчальні семінари, заочна форма навчання бібліотечних працівників), їх було недостатньо. У 1951 р. на заочному відділенні у Харківському державному бібліотечному інституті навчалося 42 бібліотечні працівники, а у культпросвітніх технікумах освіти працівника здобували 54 бібліотечні працівники [71, 33 – 34].

Широкий спектр нововведень у сфері культури, що розпочалися у середині 50-х рр. ХХ ст., значною мірою стосувався бібліотек. У практиці бібліотек з'являються нові форми та методи роботи: диференційоване обслуговування (за віком, професією, освітою), вільний доступ до книжкового фонду, відкриті перегляди літератури безпосередньо в цехах заводів, у польових станах, подвірні обходи, заочні читацькі конференції та ін. [210, 176 – 177].

На виконання планів роботи з охоплення населення читанням, бібліотечні працівники у середині 50-х рр. ХХ ст. збільшили обсяги обслуговування читачів поза межами бібліотек. Окрім збільшення кількості бібліотечних пересувок та пунктів видачі книг, активно почали використовуватися подвірні обходи.

Бібліотечні працівники відвідували помешкання громадян з метою ознайомлення їх з новою літературою, виявлення їх інтересів, рекомендаціями переглянути певну літературу. Одними з перших у цьому напрямку почали працювати бібліотеки Білопільського та Лебединського районів. Створення в області моделі обслуговування за прикладом цих районів, у 1955 р. дало змогу збільшити кількість читачів у бібліотеках на 50 % порівняно з 1954 р. Чимало сільських бібліотек, серед яких були Камінська Кролевецького району, Клишківська Шосткинського району, Кардашівська та Мошенська Охтирського району та ін., застосовуючи подвірний обхід, залучили до читання кожен сім'ю у своєму населеному пункті [9, 179]. Позитивний досвід цього нововведення було розглянуто Міністерством культури УРСР. За рішенням Колегії Міністерства культури УРСР заходи з обслуговування населення поза межами бібліотек за прикладом Сумської області було впроваджено серед бібліотек інших областей республіки, а також включено до вивчення у програму Харківського бібліотечного інституту [9, 180, 248].

Покращенню показників роботи бібліотек також сприяло посилення матеріального заохочення бібліотечних працівників. Кількість працівників масових бібліотек, що отримували повну ставку за свій труд за 1954 р. зросла майже у три рази: з 192 осіб на початку року до 565 осіб наприкінці року [9, 259]. У наступні роки їхня кількість продовжувала збільшуватись. На 1960 р. у масових бібліотеках працівників з повним окладом було 1180 осіб [10, 2].

Про високий рівень роботи бібліотек Сумської області у середині 50-х рр. ХХ ст. свідчить і наступний факт. Кам'янська сільська бібліотека Кролевецького району Сумської області була однією з трьох сільських бібліотек УРСР, що за успіхи, досягнуті у масово-політичній роботі в 1955 – 1956 рр., стала учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки [386, 303].

22 вересня 1959 р. вийшла постанова Центрального комітету КПРС „Про стан і поліпшення бібліотечної справи у країні”. Передусім дана постанова була спрямована на посилення ідеологічної роботи бібліотек. Також у документі йшлося про необхідність впорядкування мережі бібліотек, розширення громадських засад в

їх роботі, ліквідації відомчої відокремленості в обслуговуванні читачів. Постанова розширювала самостійність бібліотек при комплектуванні фондів [388, 11 – 16].

В умовах економічного відставання СРСР від лідируючих держав капіталістичного світу, перед керівництвом країни гостро стояло питання скорішого впровадження досягнень науково-технічного прогресу у народному господарстві. Важлива роль у популяризації науково-технічних знань, ознайомлення населення з передовими методами виробництва відводилася бібліотечним закладам. У практиці бібліотек збільшилася кількість таких заходів, як виставки технічної літератури, зустрічі з передовиками і новаторами виробництва [9, 182]. Більш активно працівники бібліотек почали консультивати фахівців з нових надходжень до бібліотек безпосередньо на виробництві. Так, працівники Охтирської міської бібліотеки на засіданнях технічної ради Охтирського заводу медичних меблів, безпосередньо у цехах заводу знайомили з новинками літератури у галузі, що могла зацікавити фахівців. З 1959 р. на заводі почав працювати пункт видачі літератури [210, 180]. В обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської наприкінці 50-х рр. ХХ ст. було створено відділ патентної літератури. Тут було зібрано патентну літературу, стандарти, технічні умови, каталоги машин і устаткування, преїскуранти, інструкції та положення по експлуатації техніки, матеріали і картотеки з обміну досвідом, реферати та експрес-інформації, спеціальну довідкову та бібліографічну літературу з техніки, періодичні видання [210, 187].

У 50-х рр. ХХ ст. керівництво КППС вирішило збільшити роль краєзнавчого матеріалу у пропагандистській роботі, оскільки приклади з життя населеного пункту, району, області були близькими для сприйняття аудиторією. Відповідно, бібліотеки отримують завдання з розробки краєзнавчого напрямку роботи [210, 210]. Так, у Лебединській районній бібліотеці наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у краєзнавчому кутку на двох стендах було відображено минуле та сучасне м. Лебедин. Велися альбоми матеріалів „Трудовники району виконують семирічку”, „Двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко” та ін. [210, 214 – 215]. В організації краєзнавчої роботи бібліотекам допомагали місцеві музеї. Наприклад, при створенні краєзнавчого відділу Недригайлівської районної бібліотеки Роменський краєзнавчий

музей допоміг бібліотеці виготовити альбом з історії рідного краю [415, 21]. У бібліотеках створювалися літературно-меморіальні кутки присвячені літераторам-землякам, поетам та письменникам, чиє життя було пов'язано з краєм. Наприклад, Сумська дитяча бібліотека наприкінці 50-х рр. ХХ ст. зібрала чималий матеріал присвячений життю та творчості А. П. Чехова [210, 212 – 213].

Значним внеском бібліотечних працівників у розвиток краєзнавства на Сумщині у 60-х рр. ХХ ст. стала робота над створенням тому „Сумська область” 26-томної праці „Історія міст і сіл УРСР”. На першому етапі роботи над книгою на початку 60-х рр. ХХ ст. бібліотекарями на вимогу Головної редакційної колегії видання було зібрано джерельну та довідково-бібліографічну базу праці. У 1964 р. обласна бібліотека ім. Н. К. Крупської видала ретроспективну бібліографію з історії міст і сіл області. Це створило умови для оперативного інформування авторів про наявні у бібліотеках джерела та літературу. На другому етапі у середині 60-х рр. ХХ ст. увага бібліотекарів була зосереджена на виявленні додаткових джерел та літератури. Співробітники обласної бібліотеки виїздили у відрядження до бібліотек інших міст СРСР з метою виявлення літератури за темою. З 1968 р. на третьому завершальному етапі обласною бібліотекою проводилася перевірка правильності посилань авторів на джерела та літературу, бібліографічне редагування допоміжного наукового апарату [328, 93 – 95].

Активне впровадження громадських засад у роботу бібліотек суттєво розширило їхні можливості в обслуговуванні населення. Робота на громадських засадах помічниками бібліотекарів бібліотечних активістів дозволила переходити закладам на подовжений дванадцятигодинний робочий день, а також працювати без вихідних. У середині 1962 р. 284 масові бібліотеки Сумщині перейшли на роботу без вихідних, 152 – працювали з подовженим робочим днем, 126 – працювали на громадських засадах [187, 3]. Проте надалі бібліотеки, що повністю працювали на громадських засадах, поширення не отримали через переважно низький рівень обслуговування читачів. У 1970 р. в області налічувалося лише 8 таких бібліотек з фондом 17,4 тис. одиниць літератури [26, 1а], а у 1975 р. залишилася 1 бібліотека з фондом 3,2 тис. одиниць літератури [30, 2 зв.]. У 60-і рр. кількість бібліотечних

активістів в області постійно зростала. Так, у Глухівському районі з 1963 р. по 1967 р. кількість громадських бібліотекарів зросла з 49 до 218 осіб, а громадських замісників завідуючих бібліотек з 22 до 89 осіб [22, 23]. Усього у 1967 р. бібліотечних активістів в області нараховувалося понад 15 тис. осіб [343, 3].

Однією з форм громадської допомоги бібліотекам стала передача їм деякими книголюбями каталогів своїх особистих книгозбірень. У бібліотеках каталоги книголюбів перевірялися на наявність літератури, якої було мало чи взагалі була відсутня у бібліотечних фондах, а у разі звернення читачів за такою літературою до бібліотеки, їх перенаправляли до книголюбів, в яких вона була. Згодом бібліотечні працівники самі почали доставляти цю замовлену літературу до бібліотек. Вперше на Сумщині зокрема і в Україні взагалі подібне було започатковано у Недригайлівській районній бібліотеці. У середині 60-х рр. ХХ ст. у Недригайлівській районній бібліотеці знаходилися каталоги книгозбірень місцевих книголюбів Ф. І. Сахна, В. Я. Стецюри, М. Ю. Демченка, С. М. Юхименко, В. Н. Олійника, А. Х. Немцова, І. Є. Петія, В. В. Рубана [415, 4 – 5, 7]. Усього у 1965 р. в Сумській області було понад 180 таких книголюбів-помічників [415, 8].

У бібліотеках Сумщини широко впроваджувався відкритий доступ читачів до книги. У середині 1962 р. в області працювало 586 масових бібліотек з повним чи частковим відкритим доступом [187, 3].

З метою повнішого залучення до читання дітей та юнацтва, при масових бібліотеках для дорослих у 60-х рр. ХХ ст. створювалися кімнати юного читача, що комплектувалися відповідною літературою. На кінець 1970 р. таких кімнат у державних бібліотеках Сумщини нараховувалося 97 [26, 14].

При певній лібералізації суспільства за часів „відлиги” не припинялася практика періодичного масового списання літератури з ідеологічних міркувань. У цей період до літератури, що вилучалася, додалися назви, які списувалися у рамках боротьби з культом особи Й. В. Сталіна, боротьби з дисидентським рухом. Наприклад, у 1961 р. в бібліотеці Глухівського педагогічного інституту було списано 9439 одиниць літератури (на початок 1962 р. у бібліотеці залишилося 78236 одиниць літератури). Лише кілька десятків книжок у звіті значилися як загублені

читачами. Майже усю іншу літературу було списано на підставі „Зведеного списку книг, що підлягали вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі” Головліту, який було видано у 1960 – 1961 р. [11, 36; 395], за бібліографічними показниками затвердженими відділами пропаганди і агітації при ЦК КПУ, як застаріла згідно з інструкції Міністерства культури СРСР від 2 лютого 1960 р. [11, 36]. Вилучення літератури з бібліотек СРСР з політико-ідеологічних мотивів тривало до кінця 80-х рр. ХХ ст. [427, 47].

З метою стимулювання працівників бібліотек до покращення роботи, у 1961 р. Міністерством культури УРСР було прийнято “Приблизне Положення про умови та порядок присвоєння звання “Бібліотеки відмінної роботи” і нагородження почесними грамотами робітників та активістів масових бібліотек” [292, 84 – 85]. Передбачені положенням заохочення традиційно мали переважно моральний характер. Кожного року в області це звання отримували кілька закладів, а у ювілейні роки, коли діяльність бібліотек значно активізувалася, то і кілька десятків закладів. Наприклад, у 1967 р. до святкування річниці Жовтневого перевороту звання “Бібліотеки відмінної роботи” було присвоєно 34 закладам області. Усього на кінець року на Сумщині було 105 масових бібліотек відмінної роботи [343, 3]. Одним з головних аспектів, що позитивно впливав на присвоєння закладу звання “Бібліотеки відмінної роботи”, було забезпечення її працівниками високих показників обігу суспільно-політичних видань [292, 85]. Так, у поданні на звання відмінної роботи Гребениківської сільської бібліотеки Тростянецького району зазначалося, що майже чверть її читачів (202 зі 850) читають твори В. І. Леніна [15, 17 – 18]. Звичайно, такий високий результат можна було досягнути лише при видачі цієї літератури у „навантаження”. У 1975 р. в області вже налічувалася 227 масових бібліотек, яким було присвоєно звання відмінної роботи [26, 14].

На початок 60-х рр. ХХ ст. розпочалося упорядкування бібліотечної мережі Сумщини. Чимало бібліотек створених на цей час розташовувалися у непристосованих приміщеннях, мали незначні фонди, замало приділяли уваги культурно-масовій роботі. Наприклад, на початку 60-х рр. ХХ ст. дві третини сільських бібліотек Середино-Будського району не мали окремих приміщень.

Частина масових бібліотек Великописарівського, Глухівського, Липоводолинського, Червоного районів містилися на сценах, у залах і коридорах клубів [187, 3]. З 1960 р. почалося поступове зменшення кількості самостійних бібліотек (див. додаток Г). Невеликі бібліотеки переводилися у розряд філій та пунктів видачі літератури більших бібліотек, зазвичай державних. Якщо на кінець 1959 р. кількість самостійних масових бібліотек області сягала 1532 закладів (максимальна кількість у період, що розглядається), то у 1965 р. їх було вже 1406. Найбільше скорочення кількості масових бібліотек відбулося у 1966 р. На кінець року їх залишилося 1192 заклади [351, 475]. Головним чином скорочення йшло за рахунок колгоспних бібліотек. Як це відбувалося і з клубними закладами, замість утримання власних бібліотек влада зобов'язала колгоспи виділяти кошти на утримання місцевих державних бібліотек. Наприклад, у 1970 р. в області за рахунок культфондів 237 колгоспів виділили 34349 крб. на комплектування літератури 272 бібліотек [26, 13]. За рахунок колгоспів будувалися приміщення для бібліотек, що переважно передбачалися у новозбудованих клубних закладах. Наприклад, у 1967 р. в Глухівському районі було зведено 6 нових клубних будівель з приміщеннями для бібліотек, знаходилися у стадії будівництва 7 бібліотечних приміщень (усі при клубах) [22, 19, 22].

Наприкінці 1970 р. у Сумській області кількість масових бібліотек скоротилася до 1122. Крім того працювало 223 бібліотечні філії та 313 пунктів видачі книг [26, 1 А, 16]. Інформацію щодо основних показників діяльності масових бібліотек Сумщини в 1970 р. наведено у таблиці 3.5 (див. додаток Р).

За 60-і рр. книжковий фонд масових бібліотек області суттєво зріс. Якщо у 1959 р. книжковий фонд бібліотек Міністерства культури становив 3557,8 тис. одиниць літератури [10, 1], то у 1970 р. – 7561,2 тис. одиниць літератури [26, 11]. Проте серйозним недоліком залишалося незадовільне забезпечення бібліотек літературою, що користувалася попитом у читачів. Наприклад, на обласній нараді бібліотечних працівників наприкінці 1974 р. зазначалося, що обласний бібліотечний колектор недостатньо дбав про комплектування профспілкових бібліотек популярною, профільною та дефіцитною літературою. Протягом тривалого часу не

обмінювалася та не поповнювалася література у багатьох філіях та пунктах видачі книжок у Липоводолинському, Середино-Будському та низці інших районів [284, 3].

8 травня 1974 р. було прийнято постанову ЦК КПРС „Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі”. Важливим пунктом постанови було положення про перебудову організаційної структури бібліотечної мережі на принципах централізації [285, 357 – 363]. Централізація мала на меті дати можливість читачам користуватися усіма книжковими фондами у межах системи шляхом внутрішньосистемного обміну [34, 6]. Першою створеною на Сумщині централізованою бібліотечною системою (далі ЦБС) стала Сумська міська ЦБС, що розпочала роботу вже у 1974 р. [269, 39].

7 січня 1975 р. було прийняте рішення № 2 виконкому Сумської обласної Ради депутатів трудящих „Про перспективний план переведення державних масових бібліотек області на централізовану систему обслуговування населення книгою”. У документі висвітлювалися організаційні моменти зі створення ЦБС області, вказувалися строки виконання завдання [377]. До 1980 р. ЦБС були створені в усіх районах області [269, 7].

Через успішний досвід з впровадження централізації бібліотек на Сумщині, на базі обласної бібліотеки ім. Н. К. Крупської у 1975 р. проводився зональний практикум-стажування для бібліотекарів сусідніх областей щодо питань централізації державних бібліотек [177, 90].

Проте непродуманість низки питань з укомплектування бібліотек літературою в умовах централізації навіть погіршував рівень забезпечення запитів читачів. Так, у звіті про роботу бібліотек Охтирського району за 1979 р. зазначалося, що після створення Охтирської районної ЦБС у 1978 р. [34, 6] погіршилося укомплектування бібліотек художньою літературою. Часто на усю районну систему надходило лише 1 – 2 примірники книги, що було недостатньо для задоволення попиту читачів. За 1978 та 1979 рр. більшість назв бібліотечної серії Охтирська ЦБС не отримала взагалі. Також низьким був відсоток виконання заявок на постачання літератури, що складали співробітники районної бібліотеки для комплектування фонду Охтирської ЦБС. Так, на 1979 р. було отримано у видавництві „Політвидав” 29 % замовлених

назв, „Політвидав України” – 33%, „Врожай” – 18 %, „Колос” – 25 %, „Художня література” – 18 %, „Радянський друк” – 19 % [34, 29 – 30]. Фактично завдання районних бібліотек зі складання цих списків виявилось лише формальністю.

Відсоток видань, що видавались читачам по внутрішньо системному обміну, у порівнянні із загальною книговидачею був незначним. У 1983 р. 657 бібліотек Міністерства культури по внутрішньосистемному обміну видали читачам 86,4 тис. екземплярів літератури, що складало 0,5 % від загальної кількості книговидач у 18198,5 тис. екземплярів [42, 31 – 31 зв.]. У наступні роки ситуація зі слабким використанням внутрішньосистемного обміну не змінилася. Так, у 1988 р. по внутрішньосистемному обміну було видано 82,2 тис. екземплярів із загальної кількості у 14800,7 тис. книговидач, або 0,6 % [49, 27 – 27 зв.].

13 березня 1984 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято перший загальносоюзний нормативний акт „Положення про бібліотечну справу”, що регулював діяльність бібліотек. Зокрема, цей документ зафіксував як факт централізацію бібліотек у масштабах СРСР. Це майже повністю позбавляло ініціативи у питаннях розбудови національної бібліотечної системи та бібліотечної справи союзні республіки [247, 426 – 427].

У 1970 р. у державних бібліотеках Міністерства культури вже практично усі бібліотечні працівники мали середню чи вищу освіту, з них 55,6 % – спеціальну бібліотечну освіту. У 70 – 80-х рр. ХХ ст. кількість бібліотечних працівників зі спеціальною бібліотечною освітою зростає у 2,3 рази. Порівняльні дані щодо культпросвітнього персоналу бібліотек Сумщини у цей період наведені у таблиці 3.6 (див. додаток С).

У другій половині 70-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. задля зручності обслуговування читачів при багатьох бібліотеках обладнуються читальні зали. Якщо у 1975 р. з 796 бібліотек Міністерства культури читацькі зали мало 63 заклади [30, 1], то у 1984 р. з 823 бібліотек – 216 закладів [44, 1 – 2].

Також на виконання постанови „Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі” у 1979 р. задля обслуговування читачів віком від 14 до 21 років, допомоги педагогам у вихованні

юнацтва було відкрито Сумську обласну юнацьку бібліотеку. Вона стала центром організаційно-методичної допомоги бібліотекам області, координації і кооперування їх діяльності в обслуговуванні юнацтва [196, 274; 293, 69].

Як і при клубах, у 70-і рр. ХХ ст. в області при бібліотеках почали активно створюватись різноманітні молодіжні клубні об'єднання за інтересами. Наприклад, у другій половині 70-х рр. ХХ ст. у Білопільській районній бібліотеці працював клуб „Я і закон”, у Конотопській міській бібліотеці № 1 – клуби „Кругозір”, „Світоч”, „Молода сім'я”, у Сумській центральній міській бібліотеці ім. Т. Г. Шевченка – клуби інтернаціональної дружби і поточної політики, „У світі прекрасного”, в Охтирській районній бібліотеці – клуб „Ким бути?” та ін. [224, 3].

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. бібліотеками дедалі більше приділялося уваги роботі з читачами дитячого віку (до 14 років). Якщо у 1970 р. державними бібліотеками області було проведено 10779 масових заходів для дітей, що складало 31,9 % від загальної кількості заходів [26, 5], то у 1983 р. – 18404 дитячі заходи, або 39,6 % від загальної кількості [42, 31 зв.]. У 1990 р. на Сумщині дітей обслуговувало 49 дитячих масових бібліотек, 704 сільські, 61 профспілкова та 605 шкільних бібліотек. У сільських філіях бібліотек для дорослих функціонувало 106 кімнат юного читача [76, 11].

Початок перебудови у другій половині 80-х рр. ХХ ст. ініціював процес відходу від погляду на культуру через призму компартійних настанов. Відбувалося переосмислення культурної спадщини минулого. Бібліотеки почали досліджувати та пропагувати творчість діячів мистецтва, що тривалий час у СРСР були забороненими чи замовчувалися. Наприклад, у 1990 р. в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської відбулися такі заходи: літературний вечір „Поезія – це завжди непокірність”, присвячений життю та творчості Л. Костенко, музичний вечір „Воскресла музика”, присвячений репресованим українським композиторам, читацька конференція „Російське зарубіжжя”, присвячена емігрантам першої хвилі – М. І. Цветаєвій, І. О. Буніну, І. В. Северяніну, С. В. Рахманінову та ін. [100, 9].

У цей час бібліотеки Сумщини широко висвітлювали перетворювальні процеси у соціальній, економічній та інших сферах, що відбувалися у рамках

перебудови. Наприклад, у 1991 р. в обласній бібліотеці ім. Н. К. Крупської діяли книжкові виставки, що постійно оновлювалися: „Курсом оновленої економіки”, „Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва”, „Науково-технічний потенціал перебудови” [101, 7].

У рамках національного культурного відродження бібліотеками активно пропагувалася література українською мовою. Важливими напрямками у роботі бібліотек стали збір та популяризація матеріалів з народознавства, з історії української культури. Збільшилися обсяги роботи з краєзнавчої тематики. Так, обласною бібліотекою ім. Н. К. Крупської у 1990 р. було видано низку бібліографічних показників з краєзнавства: „Зв'язки письменників з Сумщиною”, „Гумористи Сумщини”, до ювілеїв письменників-земляків та видатних особистостей краю. Проводилися краєзнавчі читання до 115-ої річниці від дня народження Н. Х. Онацького, відомого українського живописця та мистецтвознавця, засновника Сумського художньо-краєзнавчого музею. Вперше було організовано роботу з надання допомоги навчальним закладам міста у засвоєнні програми курсу „Народознавство”, оскільки там бракувало відповідної літератури [100, 8]. Збільшилися обсяги використання бібліотеками періодичних видань, бо спеціальна література з питань, що стали актуальними, протягом радянського періоду не видавалася або була рідкісною. Наприклад, обласною бібліотекою для дітей ім. М. Островського для забезпечення якомога повнішого задоволення читацьких запитів на 1991 р. було передплачено 157 назв журналів та 42 назви газет. Особливо було розширено передплату періодики українською мовою [77, 11]. При бібліотеках області створювалися музеєфіковані кутки української мови, культури та традицій рідного краю, що разом з книжковими виставками включали експонати з народного побуту (одяг, посуд, скатертини, рушники) [101, 14].

У своїй роботі бібліотеки використовували нові види культмасових заходів. Так, у 1990 р. більшість централізованих бібліотечних систем області разом з клубними та шкільними закладами проводили українські вечорниці (вечори відпочинку із широким залученням традиційних народних форм дозвілля) [100, 15].

У зв'язку з відродженням традиційних народних духовних цінностей, у бібліотеках області вперше за часів СРСР почала приділятися увага питанням історії релігії, вивченню Біблії як пам'ятника культури. Відповідно, вперше за роки компартійного режиму бібліотечні фонди почали укомплектовуватися релігійною літературою [101, 8, 14].

З ослабленням ідеологічного контролю держави над культурно-просвітніми закладами зменшується кількість суспільно-політичних клубних утворень при бібліотеках. Замість них, створювалися нові, дійсно цікаві для відвідувачів бібліотек, клуби за інтересами. Так, загальна кількість клубів за інтересами при масових бібліотеках області у 1991 р. порівняно з 1990 р. скоротилася з 494 до 420 клубів. При цьому кількість клубів естетичного виховання у 1990 – 1991 рр. зросла зі 109 до 144 клубів, а кількість краєзнавчих та народознавчих клубів зросла з 13 до 47 клубів. Робилися спроби з переорієнтації суспільно-політичних клубів на літературні клуби та на клуби з вивчення книги [100, 15; 101, 14]

За часів перебудови відбувався процес розширення преїскуранту платних послуг бібліотек та переведення бібліотек на нові умови господарювання, що відбувалося у руслі загальних змін в економіці країни. Наприкінці 1990 р. 243 бібліотеки області працювало у нових умовах господарювання [53, 1 зв.]. Серед поширених платних послуг бібліотек було ведення гуртків іноземних мов та швидкого читання, продаж дублетної та непрофільної літератури, методичних матеріалів [76, 16; 101, 2, 11]. Наприклад, від платних послуг Сумська ЦБС одержала 4 тис. крб. (найбільше), Білопільська – 1300 крб., Лебединська – 758 крб., Охтирська – 645 крб. [100, 14]. Проте кошти одержані від платних послуг були дуже незначними у порівнянні з бюджетними асигнуваннями і не могли відчутно поліпшити економічний стан бібліотек. Так, у 1990 р. із загальної суми у 4404 тис. крб., що одержали бібліотеки системи Міністерства культури, лише трохи більше 0,5 % (24,1 тис. крб.) становив прибуток від платних послуг [54, 2 зв.]. З метою збільшення прибутку окремі бібліотеки почали надавати дозвілєво-розважальні послуги відвідувачам. У цих бібліотеках почала з'являтися ігрова електронна техніка. Так, у 1990 р. з 1586 крб. 82 коп., що одержала Сумська обласна дитяча

бібліотека за платні послуги, 1100 крб. становила плата за комп'ютерні ігри (бібліотекою було придбано ігрову приставку фірми Atari) [76, 16 – 17].

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у великих бібліотеках області активізувалося використання технічних приладів. При проведенні обласною бібліотекою ім. Н. К. Крупської масових заходів демонструвалися хроніко-документальні, науково-популярні та навчальні фільми. Було впроваджено магнітофонне озвучування книжкових виставок. Літературні вечори, читацькі конференції, презентації книг супроводжувалися музичними і літературними записами. [100, 20]. Використанню технічних приладів бібліотеками також сприяло поширення платних послуг за нових умов господарювання: копіювання статей, виготовлення фотокопій, слайдів, мікрофільмів, звукозапис музичних програм [101, 2]. Під час проведення занять платних гуртків з вивчення іноземних мов використовувалося кіно- та звукотехнічна апаратура, відеотехніка [100, 20].

У 80-х рр. ХХ ст. вже спостерігалися певні кризові тенденції у бібліотечній справі, спричинені суспільними, економічними та інформаційно-технологічними змінами у країні. Відбувалося падіння показників користування книгою. Радіомовлення та, головним чином, телебачення, що невпинно розвивалися, почали складати серйозну конкуренцію бібліотекам, як джерела інформації [247, 420]. Якщо у 1983 р. масовими бібліотеками області було зроблено 20650,9 тис. книговидач [42, 1], то у 1990 р. загальна кількість книговидач зменшилася до 16687 тис. [53, 1 зв.]. У 1990 р. за контрольними даними днів суцільного обліку запитів читачів, що проводила обласна дитяча бібліотека, лише 7 – 8 % читачів приходило до бібліотеки за літературою, яка задовольняла їх індивідуальний інтерес, а 92 – 93 % – за літературою, що була передбачена шкільною програмою [76, 7]. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. до бібліотек почало надходити менше книжок, оскільки зменшилися асигнування на літературу, та водночас відбувалося підвищення цін на книги. Через зменшення сільського населення Сумської області низку бібліотек у сільській місцевості було закрито або реорганізовано у бібліотечні пункти [101, 17]. Відповідно, відбувалося скорочення кількості читачів у бібліотеках. Так, з початку

1989 р. до початку 1991 р. кількість читачів у масових бібліотечних закладах області зменшилася з 866,6 тис. до 837,0 тис. [49, 1 зв.; 53, 1 зв.].

Станом на 1991 р. в області нараховувалося 922 масові бібліотеки, що були об'єднані у 23 ЦБС. [53, 1 – 1 зв.]. Інформацію щодо основних показників діяльності масових бібліотек Сумщини у 1990 р. наведено у таблиці 3.5 (див. додаток Р).

Таким чином, ще за часів Російської імперії на території Сумщини існувала розгалужена мережа різноманітних бібліотечних закладів. Перші бібліотеки, що мали фонди українською мовою, з'явилися на Сумщині зусиллями української патріотичної інтелігенції під час національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. Захопивши владу у краї, більшовики усіяко сприяли розвитку бібліотечної справи, оскільки розглядали бібліотеки як інструмент своєї пропаганди. У 20 – 30-х рр. ХХ ст. мережа бібліотек постійно зростає, створюються спеціалізовані бібліотеки, регулярно стає культурно-масова робота. Проте також зростала ідеологічна заангажованість змісту роботи бібліотек, значного розмаху набуває вилучення з їх фондів літератури з ідеологічних мотивів. Розвиток бібліотечної справи у регіоні був перерваний Другою світовою війною, що завдала величезних втрат бібліотечній мережі та її фонду. За окупації продовжували працювати лише поодинокі бібліотеки. Окупаційна влада розглядала населення України як робочу силу та не була зацікавлена у розвитку культурно-просвітньої сфери. По звільненні області важливими джерелами відновлення фондів бібліотек спочатку були збір літератури у населення та надходження зі східних регіонів СРСР. На початку 50-х рр. ХХ ст. розміри бібліотечної мережі області та її фонди перевершили довоєнні показники. Проте у бібліотечній сфері Сумщини залишалася ціла низка серйозних недоліків: погане фінансування, дефіцит літератури, що користувалася попитом, низький професійний рівень бібліотекарів, формалізм відповідальних осіб у питаннях розбудови бібліотечної справи. Бібліотечні фонди були переобтяжені суспільно-політичною літературою, відбувалася їх планомірна русифікація.

Введення у практику бібліотек нових методів та форм роботи у середині 50-х рр. ХХ ст. дозволило суттєво збільшити охоплення населення послугами бібліотек. Значно розширило можливості бібліотек в обслуговуванні читачів широке

впровадження в їхній роботі громадських засад. Оформлюється краєзнавчий напрямок роботи, посилюється популяризація бібліотеками науково-технічних знань. У 60-х рр. ХХ ст. відбувається впорядкування бібліотечної мережі Сумщини: невеликі бібліотеки стають філіями та пунктами видачі літератури більших бібліотек, а до мережі державних бібліотек поступово почали приєднуватися бібліотеки інших відомств. З 70-х рр. ХХ ст. активніше розвивається молодіжний та дитячо-юнацький напрямки роботи бібліотек. У середині 70-х рр. ХХ ст. Сумська область одна з перших в Україні почала вводити централізацію бібліотек, що мала дати можливість читачам користуватися усіма книжковими фондами у межах системи. Проте централізація суттєво не поліпшила забезпечення населення літературою, оскільки можливості внутрішньосистемного обміну використовувалися слабо, а комплектування фондів бібліотечних систем було непродуманим. З початком перебудови ідеологічний диктат комуністичної партії слабшає. Зміст роботи бібліотек почав переорієнтовуватися відповідно до реальних потреб суспільства. Намітилися такі напрями роботи, як відродження українських культурних традицій, переосмислення подій історії та явищ культури. У роботу бібліотек вводилися елементи ринкових відносин. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у бібліотечній справі вже спостерігалися деякі кризові тенденції, спричинені економічними, суспільними та інформаційно-технологічними змінами у країні.

3.3. Стан та особливості діяльності клубних закладів у роки державної незалежності

Зі здобуттям Україною незалежності, зникненням компартійного контролю та подальшою демократизацією суспільства перед клубами постали нові можливості розвиватися і пропонувати громадськості широкий спектр культурно-просвітніх та інших послуг. На сьогодні в Україні клубні заклади залишаються одним з головних засобів поширення культури серед населення, особливо у сільській місцевості. Тому важливим завданням культурної політики уряду України є реформування клубної системи, пристосування її до сучасних соціальних та економічних умов.

Напередодні здобуття Україною незалежності на кінець 1990 р. в області існувало 1022 клубні заклади: 838 – державних, 68 – колгоспних, 104 – профспілкових та 12 – інших відомств. З них 891 заклад знаходився у сільській місцевості. В усіх клубах працювало 2223 культпросвітні працівники [51, 1 зв.].

Головним нормативним документом того часу, що визначав напрями роботи, функції, головні завдання, види діяльності та організаційно-правові засади діяльності клубних закладів, було прийняте 29 квітня 1991 р. наказом № 82 Міністерства культури УРСР „Тимчасове положення про клубні заклади системи Міністерства культури України” [243, 25]. У цьому документі перед клубними закладами ставилося завдання наблизити зміст їхньої діяльності до потреб суспільства (відродження української культури, підтримка клубів за інтересами, сприяння масовій самоосвіті та ін.). Клубні заклади вже не розглядалися як ідеологічно-пропагандистські установи. Положення розширювало права самоврядування закладів, господарчі права (переведення клубів на нові умови господарювання, впровадження госпрозрахунку).

Проте в умовах економічної кризи 90-х рр. ХХ ст. клубам було проблематично реалізувати нові можливості. Хоча за нормативним актом Верховної Ради “Основи законодавства України про культуру” (1992) держава повинна була виділяти на розвиток культури асигнування у розмірі не менше 8 % від національного доходу, в умовах, що склалися, ця цифра була нереальною [368, 179]. За складної економічної ситуації фінансування за залишковим принципом особливо негативно позначалося на діяльності клубів. У Сумській області поступово починає скорочуватися клубна мережа (див. додаток Д). Так, наприкінці 1995 р. на Сумщині налічувалося вже 905 клубів, тобто на 11,4 % менше ніж у 1990 р. Скорочення клубної мережі йшло переважно за рахунок клубів колективних сільськогосподарських підприємств (колишніх колгоспів) та профспілок. У 1995 р. їх залишилося 23 та 64 відповідно [51, 1 зв.; 62, 1 зв.]. Це пояснювалось тим, що в умовах ринкових відносин та економічної нестабільності керівники підприємств-утримувачів клубів не бажали мати додаткового фінансового навантаження, а також збанкрутуванням деяких підприємств. Оскільки у сільській місцевості фінансова ситуація була особливо

критичною, то і скорочення клубної мережі тут було найбільшим. У 1995 р. тут налічувалося 802 заклади, і таким чином у селах Сумської області порівняно з 1990 р. кількість клубних закладів зменшилася на 89 одиниць. Тоді як у містах – на 28 одиниць [51, 1 зв.; 62, 1 зв.]. 12 листопада 1998 р. вийшла постанова Кабінету Міністрів № 1775 “Про норми забезпечення населення клубними закладами” [368, 180]. Однак даний документ фактично мав декларативний характер. Він не передбачав механізмів забезпечення вказаних норм. Кількість клубів продовжувала зменшуватися, і на кінець ХХ ст. в області їх залишилося 789 [254, 3].

Мізерна зарплата культпросвітніх працівників, яку до того ж постійно затримували, змушувала їх змінювати професію. Зменшення культпросвітніх працівників клубних закладів вже у 1993 р. порівняно з 1990 р. становило 22,5 %. На кінець 1993 р. у клубних закладах працювало 1722 культпросвітні працівники [51, 1 зв.; 58, 1 зв.].

Великою проблемою у роботі сільських клубних закладів стало відключення від опалення більшості з них. Через це у холодний сезон відвідування клубів різко падало, часто робота взимку припинялася зовсім [319, 12 А].

Все більше клубних приміщень потребували капітального ремонту, на який не було грошей. У 1993 р. таких клубних закладів в області було 197 [58, 1 зв.], а у 1995 р. вже 227 [62, 3].

Соціально-побутові проблеми населення негативно позначалися на динаміці відвідування закладів культури, залученості у клубних формуваннях за інтересами. Також зменшення інтересу населення до традиційних форм клубного дозвілля було пов'язане з поширенням світової маскультури, головним чином засобами телебачення [283, 5]. Так, на кінець 1995 р. колективів художньої самодіяльності в усіх клубах області стало 4418 з 51274 учасниками [62, 2]. Тоді як у 1990 р. таких колективів було 5456 з 75118 учасниками [51, 1 зв.]. Тобто кількість колективів художньої самодіяльності зменшилася на 19 %, а їх учасників на 31,8 %.

Про скорочення обсягів культурно-просвітницької та дозвіллективно-розважальної роботи клубів на середину 90-х рр. ХХ ст. свідчать наступні цифри. У 1995 р. усіма клубними закладами Сумської області було проведено 106,5 тис. масових заходів

[62, 2]. Тоді як у 1990 р. лише клубними закладами Міністерства культури було проведено 143,7 тис. масових заходів [50, 2 зв.].

У 90-і рр. ХХ ст. клубні заклади посилили акцент на роботі з дітьми та підлітками. Це частково компенсувало зменшення залученості до клубної роботи дорослого населення. Так, у 1990 р. в закладах системи Міністерства культури у клубних формуваннях (любительські об'єднання, клуби за інтересами, колективи художньої самодіяльності та ін.) налічувалося 13906 дітей та підлітків [52, 1], а у 1995 р. – 19574 [62, 2].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. значні сподівання з приводу оптимізації діяльності клубних закладів покладалися на переведення їх на нові умови господарювання. Передбачалося збільшення свободи у плануванні діяльності закладів, часткове самофінансування, збільшення матеріальної зацікавленості працівників та ін. Ці заходи також мали на меті узгодити роботу клубів з потребами населення. Розширення сфери платних послуг та надання у оренду площ певною мірою збільшило фінансування клубів. Серед платних послуг у населення попитом користувалися вечори відпочинку молоді, музично-ігрові заходи, дискотеки, молодіжні бали, проведення весільних обрядів та відзначення ювілеїв [280, 6], прикладні гуртки, електронні ігри, демонстрація відеофільмів. Проте, обсяги надходжень від комерційної діяльності у різні роки дуже різнилися та залежали від платоспроможності населення. Так, у 1991 р. від платних послуг населенню та здачі в оренду площ клуби одержали 2820,2 тис. крб. при загальній сумі надходжень 19518,2 тис. крб. (інші кошти надійшли з бюджету), тобто 14,4 % [55, 1 зв.]. А у 1993 р. надходження від комерційної діяльності становили 495399,7 тис. крб. при загальній сумі надходжень 8764257,4 тис. крб., тобто 5,7 % [58, 2 зв.].

Посилення орієнтації у роботі на сферу розваг сприяло придбання клубами відповідних технічних засобів: ігрові автомати, відеомагнітофони та ін. Так, з 1993 по 1995 рр. у клубних закладах Міністерства культури кількість ігрових автоматів та комп'ютерів зросла з 191 до 247 штук. Кількість відеомагнітофонів збільшилася удвічі з 64 до 127 штук. З 1641 до 1699 штук збільшилася кількість магнітофонів, з 30 до 35 штук – кількість відео та кінокамер [59, 1 зв.; 63, 2].

Слід зазначити, що у цей час відносно непогано фінансувалися клубні заклади низки промислових підприємств, чия продукція користувалася попитом в умовах ринку. Так, у Палаці культури порохового заводу в м. Шостка у середині 90-х рр. ХХ ст. збереглися усі колективи художньої самодіяльності, які були створені у попередні роки. Тут працювали народний театр, народний ансамбль танцю „Полісяночка”, дитяча студія сучасного танцю „Шарм”, народний хор „Жайвір” та хор ветеранів. Колективи художньої самодіяльності Палацу культури брали участь не лише у місцевих та загальноукраїнських творчих фестивалях, а й у міжнародних. Традиційно проводилися вечори відпочинку робітників заводу, сімейні вечори, дискотеки, новорічні ранки для дітей. При закладі існували клуби за інтересами „Заводчанка” та „Ветеран”, працювали гуртки технічної творчості (комп’ютерний, ракетомодельний, повітряного бою), курси крою та шиття, машинопису та стенографії. Усього у колективах художньої самодіяльності та гуртках технічної та прикладної творчості займалося близько 700 осіб [315, 2].

Певним фінансовим підґрунтям для клубних закладів була спонсорська допомога. Хоча вона й не була значною, але завдяки їй окремим клубним закладам вдавалося вирішувати поточні фінансові питання. Зазвичай спонсорська допомога надавалася на проведення культурно-масових заходів (оформлення, подарунки) [340, 3], ремонт приміщень. Наприклад, на початку 2000-х у Путивльському районному Будинку культури за допомогою народного депутата М. П. Нощенка було реконструйовано опалювальну систему [369, 1].

За складної фінансової ситуації особливо актуальним стало поєднання зусиль працівників та матеріальних можливостей різних закладів культури та освіти задля успішного виконання культурно-просвітньої роботи. Так, у с. Дунайці Глухівського району сумісними зусиллями працівників Будинку культури та школи при школі працював дитячий хорівий колектив „Веселка”. У 2000 р. за ініціативою вчителя В. А. Гребельного, учасника громадської ради клубу, при сільській бібліотеці було створено любительський театр „Соняшник” [215, 3].

З метою підтримки закладів культури та вдосконалення організації змістовного дозвілля населення за сприяння органів державної влади в області на

початку ХХІ ст. було реалізовано широкомасштабний культурно-мистецький проект „Обласна естафета праці та культури”. За роки існування проекту на кінець першого десятиріччя ХХІ ст. у його рамках було започатковано понад 20 різноманітних культурно-мистецьких заходів, оглядів, конкурсів, фестивалів. Наприклад, Всеукраїнське свято козацької слави „Калнишева рада”, Всеукраїнський фестиваль „Козацький родослав”; обласні – фестиваль-конкурс української пісні ім. Б. Гмирі „Іменем славетного земляка”, фестиваль класичної музики ім. П. І. Чайковського, пісенний фестиваль „Оспівую тебе, чарівне місто”, дитячий та юнацький конкурс солістів-вокалістів „Чарівний ключик”, конкурс української естрадної пісні „Радослав”, фестиваль хореографічного мистецтва „Поліські візерунки” та ін. У ході підготовки і проведення заходів естафети проводилося оновлення матеріально-технічної бази клубних закладів, здійснювався ремонт приміщень, відбувалася закупівля реквізиту для художньої самодіяльності, відроджувалися аматорські колективи, проводилося облаштування приклубних територій [441, 152 – 153].

У рамках заходів з духовного відродження української нації активно розвивався етнографічний сектор роботи. З метою дослідження і популяризації культурної спадщини краю низка клубних закладів систематично здійснювала фольклорно-пошукові та етнографічні експедиції, комплектувалися фонди аудіо- і відеозаписів фольклору, народних традицій, свят та обрядів [441, 153]. Так, у першому десятиріччі ХХІ ст. учасники фольклорного ансамблю „Ярославна” при Путивльському районного Будинку культури проводили роботу з вивчення самотньої народної творчості субетносу горюнів, що мешкає у районі. Щорічно здійснювалися фольклорні експедиції, які збагачували репертуар ансамблю [437, 2]. При районних і сільських будинках культури були створені музеї, музейні кімнати і кутки народознавства [441, 153]. Традиційними у роботі клубних закладів стали заходи присвячені християнським святам та віруванням наших пращурів: Різдвяні свята, Масляна, Івана Купала та ін. [437, 2]. Клубні працівники поєднували національні традиції з новими видовищними формами їх проведення. Наприклад, набули поширення свята сіл та селищ, театралізовані свята-ярмарки з використанням костюмованої ходи, дегустацією страв, з конкурсами на краще

оформлення подвір'я, садиби, виставкою-продажем творів декоративно-ужиткового мистецтва та народних промислів і ремесел. Цілий комплекс клубних заходів було спрямовано на збереження родинно-сімейних культурних традицій. Зокрема, низка районних фестивалів та свят: „Родинні джерела Конотопщини”, „Єдина родина”, „Материнська пісня”, „Роде наш красний” та ін. [441, 157 – 158].

Під впливом маскультури у клубах набули поширення розважальні заходи, що були запозичені з телебачення: „Поле Чудес”, „Танцюють усі”, „Богатирські ігри”, конкурси краси та ін. [441, 156]

Новим напрямком у діяльності клубів Сумщини стала робота з неформальною молоддю. Прикладом цього є практична діяльність центру культури і дозвілля м. Шостки. У другій половині 2000-х рр. тут було створено молодіжні творчі колективи сучасних мистецьких напрямів і стилів, школу брейк-дансу та ін. В області розроблялись і втілювались у життя творчі молодіжні проекти, серед яких – відкритий рок-фестиваль „Ми чекаємо змін”, фестиваль альтернативної музики і танцю „Нова територія”, альтернативна дискотека „Рокотека”, творчі проекти „Рок-атака”, „Моноліт-фест”, молодіжне свято „Слава Україні” [441, 159].

У зв'язку з поширенням комп'ютерних технологій у XXI ст. клубні заклади дедалі активніше використовували комп'ютерну техніку у роботі з молоддю. Наприклад, у міському центрі культури та дозвілля м. Лебедин у 2009 р. діяли два аматорських об'єднання комп'ютерної техніки для дітей та підлітків. Наприкінці першого десятиріччя XXI ст. комп'ютеризація почала поширюватися також і на сільські клуби. Наприклад, було створено комп'ютерні кімнати у клубах сіл Михайленкове та Українка Охтирського району [441, 160].

З розширенням інформаційного простору телебачення та зі збільшенням у населення індивідуальних відтворювачів кінофільмів, кіносеанси у кінозалах стали нерентабельними. Тому кіноапарати у клубах збереглися лише за виняткових умов. Так, у центрі культури та дозвілля м. Шостки кіноапаратура продовжує працювати, оскільки заклад займає приміщення діючого кінотеатру „Батьківщина” [188, 3].

Оскільки часто у місцевої влади не було можливості чи бажання витратитись на серйозний ремонт клубів, поширення набула практика переведення цих закладів

у інші приміщення, пристосовані під клубну діяльність, що було дешевшим. Так, у 2007 р. таким чином 8 сільських клубних закладів одержали нові приміщення [433, 2]. З 2007 р. до кінця 2015 р. кількість клубів області, що розміщувалися у пристосованих приміщеннях, зростає з 142 до 158 закладів [153, 11; 156, 7].

23 травня 2007 р. вийшов наказ Міністерства культури і туризму України № 35 „Про затвердження примірного Положення про клубний заклад” [243, 25]. У цьому документі визначалися напрямки оптимізації діяльності клубів шляхом їхньої співпраці з іншими закладами, підприємствами та установами. Проте питання стабільного фінансування клубних закладів у документі вирішено не було.

У XXI ст. особливо складною в клубній галузі області залишалася ситуація у сільській місцевості. Так, на середину 2008 р. з 578 клубних закладів у сільській місцевості 13 клубів лічилися лише на папері, 18 клубів перебували в аварійному стані, близько половини потребували капітального ремонту. Відсутність належних умов праці та невелика зарплата робили непривабливою для молодих фахівців роботу у сільських клубних закладах. Лише 36 % культпросвітніх працівників у сільській місцевості мали спеціальну фахову освіту (загалом по області їх частка була понад 74 %). Вичерпали свій ресурс та потребували заміни технічні засоби, що позначалося на якості проведення масових заходів у клубах [433, 2].

Часто, як і раніше, для місцевих посадовців було притаманним байдуже ставлення до проблеми культурно-просвітньої сфери. Наприклад, керівництво районів слабо переймалося питанням укомплектування клубів кваліфікованими працівниками. Наприклад, у 2007 р. на розподіл випускників Сумського вищого училища мистецтв і культури ім. Д. С. Бортнянського приїхали представники відділів культури лише з п'яти районів [433, 2]. Тоді як у багатьох закладах, особливо у сільській місцевості, переважно працювали люди передпенсійного віку [368, 179]. Поширеною була практика створення у клубах робочих місць з неповним посадовим окладом. Так, у 2008 р. найбільше частково зайнятих культпрацівників було у Краснопільському (37 % від загальної кількості культпрацівників району), Буринському (36,2 %) та Роменському (24 %) районах [433, 2]. При тому, що використання приміщень закладів культури не за призначенням є порушенням

законодавства про культуру, не поодинокими були випадки ігнорування цих норм місцевим чиновництвом. Наприклад, у другій половині першого десятиріччя XXI ст. відділ культури Глухівської райдержадміністрації більшу частину приміщень РБК передав в оренду під офіси політичних партій та торгівельну фірму, унеможлививши подальше функціонування культурного закладу [206, 2]. Як і раніше, практикувалися приписки у звітах про діяльність клубів, на що відділи культури зазвичай не звертали уваги. Особливо багато приписок було у сільських закладах, чю діяльність було складніше проконтролювати [434, 4].

У першому десятиріччі XXI ст. тривав процес скорочення клубної мережі області (див. додаток Д). Проте слід зазначити, що у другій половині 2000-х рр. темпи скорочення суттєво сповільнилися, а у другому десятиріччі XXI ст. кількість закладів стабілізувалася. У 2000 р. в області налічувалося 798 закладів, у 2005 р. – 683 [254, 3], у 2010 – 634, а у 2015 р. – 636 закладів [156, 1].

У 2015 р. у 617 клубах Міністерства культури на Сумщині налічувалося 1041 культпросвітній працівник, 3052 клубних формувань (з них 2305 колективів художньої самодіяльності) в яких було 29902 учасники. Усі клуби у сільській місцевості (561 заклад) належали системі Міністерства культури [156, 1, 3, 4, 8].

У другому десятиріччі XXI ст. матеріальний стан клубів дещо покращився. У 2015 р. в області повністю опалювалося 39,9 % державних закладів культури та 48,2 % закладів опалювалися частково. Клуби переходили на енергетично економні технології опалення: електрику, теплогенератори та ін. [157, 3]. Так, у клубі с. Кіндратівка Сумського району централізовану систему опалення було замінено на електрифіковану для кожної окремої кімнати (до наявних радіаторів підключили електронагрівачі, а воду замінили на незамерзаючу рідину) [434, 4]. З 2010 по 2015 рр., завдяки проведеним ремонтним роботам, кількість клубів, що потребували капітального ремонту скоротилася з 221 до 166 закладів [155, 7; 156, 7]. Поступово поновлювалися культінвентар та технічне обладнання клубів. У 2015 р. на їх придбання у державних клубах було витрачено 4 млн. грн., з них 80 % для клубів у сільській місцевості [157, 4].

Таким чином, у 90-х рр. ХХ ст. у клубній сфері Сумщини спостерігалася низка кризових явищ, спричинених скрутною економічною ситуацією, конкуренцією з боку сучасних засобів інформації та ін. Мережа клубних закладів скорочувалася, особливо у сільській місцевості. Знижувалися обсяги діяльності клубів. Запровадження у роботу клубних закладів ринкових відносин лише частково поліпшувало їх фінансове забезпечення. Спонсорська допомога клубам також не була значною. У роки державної незалежності культурно-просвітня та дозвіллева робота клубних закладів суттєво урізноманітнилася. Значна частина роботи стала спрямовуватися на відродження культурних та духовних традицій українського народу. Клуби стали відкритими для запозичення популярних здобутків світової маскультури. У ХХІ ст. розвитку клубних закладів Сумщини сприяли різноманітні всеукраїнські, обласні, районні культурно-мистецькі заходи, огляди, конкурси, фестивалі. Головна увага у роботі клубів почала приділятися дитячій та молодіжній віковим категоріям, що стали основною частиною відвідувачів. Дедалі більше у роботі клубів поширення набувають комп'ютерні технології. У ХХІ ст. однією з головних проблем клубної сфери залишається відсутність належного фінансування, проте у вирішенні проблеми спостерігаються позитивні зрушення. Також актуальним є питання безвідповідального ставлення посадовців до проблем галузі, що через малоефективний правовий захист інтересів клубів порушують свої функціональні обов'язки, ігнорують нагальні проблеми роботи клубних закладів.

3.4. Бібліотечна справа регіону за незалежної України

Після здобуття Україною незалежності бібліотечні заклади продовжували розвивати напрямки роботи, що намітилися за часів перебудови. Відтепер історичний, краєзнавчий, народознавчий напрями роботи бібліотек [78, 10 – 11] стали базою для створення нового патріотичного мислення населення. Розпочалося висвітлення бібліотеками тематики боротьби України за державну незалежність (національно-визвольна боротьба 1917 – 1921 рр., Українська повстанська армія тощо), про її соборність [101, 13].

У зв'язку зі змінами соціально-економічних умов у країні, бібліотеки проводили роботу спрямовану на формування у читачів нової економічної та правової культури демократичного суспільства. Так, організовувалися різноманітні масові заходи на теми: „Власність та її форми”, „Способи приватизації”, „Економіка. Що залежить від кожної людини?”, „Соціальний захист громадян”, „Нове законодавство”, „Соціальні проблеми безробіття” та ін. [103, 12, 13].

Бібліотеки активніше, ніж за перебудови, розвивали напрям роботи з об'єктивного висвітлення нашої історії. Особливий акцент робився на злочинні дії компартійного режиму. Так, розробляючи тему голодомору 1932 – 1933 рр., бібліотечні працівники вели пошук матеріалів про померлих, записували свідчення очевидців, оформлювалася книга Пам'яті. Проводилися масові заходи на теми „Голодомор 1933 рр.: біль і жах нашого народу”, „Правда про голод в Україні” та ін. Популяризувалася література за темою. Наприклад, у 1993 р. до бібліотеки с. Грунь Охтирського району на річницю вшанування пам'яті померлих було запрошено свідка цих подій письменника І. А. Цюпу, автора повісті про події 1933 р. „Згорьована Грунь” [102, 14].

Більш докладно та об'єктивно почали висвітлюватися культура і мистецтва Західної Європи та США XIX – XX ст., що за СРСР вважалися буржуазними. Так, у 1993 р. до 80-річчя від дня народження Вів'єн Лі в обласній універсальній науковій бібліотеці було проведено вечір „Актриса-легенда”, після якого демонструвався фільм „Віднесені вітром”. Разом із Сумським художнім музеєм було проведено вечір, присвячений життю та творчості Вінсента Ван Гога [102, 8].

Продовжувалася робота бібліотек з формування у населення екологічної культури та бережливого ставлення до природи, поштовхом до активізації якої з другої половини 80-х рр. XX ст. стала аварія на ЧАЕС у 1986 р. Так, у 1993 р. в обласній універсальній науковій бібліотеці було проведено низку заходів з циклу „Майбутнє України та екологічний курс держави” [102, 7].

Розвивався напрям роботи з пропаганди здорового способу життя, перш за все серед молоді. Актуальним у складній соціальній ситуації 90-х рр. XX ст. було питання профілактики таких проблем суспільства, як наркоманія та венеричні

захворювання. Так, у 1998 р. в обласній дитячій бібліотеці ім. М. Островського створювалися книжкові виставки „Бережи здоров'я з молодю”, „50 уроків здоров'я”, проводилися перегляди літератури за темою, уроки валеології, проходили зустрічі за круглим столом з лікарями наркологами та венерологами [80, 14].

У 90-і рр. ХХ ст. одним з головних завдань, що ставилися перед бібліотеками Українською державою, було комплектування їх фондів літературою українською мовою. У бібліотеках поступово скорочувався кількісний розрив між літературою українською та російською мовами. Якщо у 1992 р. україномовний книжковий фонд усіх масових та універсальних бібліотек області становив 5276,8 тис. примірників, а російськомовний становив 7794,7 тис. примірників [57, 2], то у 1995 р. – 5068,1 тис. та 6608,2 тис. відповідно [64, 2 зв.]. Також внаслідок активної популяризації бібліотеками творів української літератури, поступово зростала книговидача україномовних видань. Так, якщо в обласній дитячій бібліотеці книговидача літератури українською мовою у 1993 р. становила 14,6 % [78, 9], то у 1995 р. вона становила 20,8 % [79, 2 – 3]. Слід зазначити, що лише у середині другого десятиріччя ХХІ ст. у бібліотеках Сумщини кількість літератури українською та російською мовами майже зрівнялася [156, 14].

У 1995 р. діяльність бібліотек України була підведена під нову нормативну базу. 27 січня 1995 р. Верховною Радою було прийнято Закон України № 32/95 „Про бібліотеки і бібліотечну справу”. Цей закон визначав загальні засади бібліотечної справи і бібліотечну систему України, встановлював вимоги до формування та збереження бібліотечних фондів, бібліотечного обслуговування з метою задоволення інформаційних, наукових та культурних потреб суспільства [256].

Проте повноцінній реалізації нових можливостей бібліотек перешкоджало різке погіршення їх економічного стану у 90-і рр. ХХ ст. Через брак коштів суттєво погіршилися умови комплектування бібліотечних фондів. Надходження нової літератури різко скоротилися. Так, якщо у 1990 р. бібліотеки системи Міністерства культури отримали 875,2 тис. примірників літератури [54, 1 зв.], то у 1995 р. – 340 тис. [65, 2]. До того ж, більша частина літератури, що надходила до бібліотек, була одержана ними не за бюджетні кошти і часто не відповідала потребам бібліотек з

укомплектування фондів. Так, з 1702 примірників літератури, що отримала Сумська обласна дитяча бібліотека у 1995 р., за бюджетні кошти було придбано лише 672 одиниці літератури. За рахунок спонсорської допомоги надійшло 275 одиниць літератури, 184 примірника підручників та книг серії „Шкільна бібліотека” було отримано за домовленістю з обласним управлінням освіти, 509 одиниць – отримано як подарунки, 62 одиниці – від читачів як відшкодування за втрачену літературу. За бюджетні кошти кожна центральна дитяча бібліотека отримала у 1995 р. лише по 200 примірників літератури (разом з журналами і брошурами). Сільські бібліотеки взагалі практично не комплектувалися [79, 18, 27].

Відповідно, у 90-х рр. ХХ ст. йшло скорочення книжкового фонду області, що було спричинено, окрім зменшення надходжень нової літератури, вилученням із фондів застарілої за змістом літератури (компартійна пропагандистська, соціально-економічна література) [102, 16]. Наприкінці 1995 р. загальний книжковий фонд масових та універсальних бібліотек області становив 11694,06 тис. примірників [64, 2 зв.], тим самим, порівняно з 1990 р. скоротився на 12,2 % [53, 1 зв.]. У 1995 р. обласний бібколектор перестав бути джерелом комплектування фондів. Тому обласна універсальна наукова бібліотека узяла на себе функцію комплектування та розподілу літератури за кошти обласної ЦБС [103, 6]. У середині 90-х рр. ХХ ст. практично припинилося використання єдиного фонду ЦБС Сумської області через відсутність автобусного зв'язку з віддаленими населеними пунктами [79, 27].

Наростала динаміка скорочення бібліотечної мережі області (див. додаток Е). Хоча слід зазначити, що у першій половині 90-х рр. ХХ ст. у порівнянні з клубними закладами цей процес ще не набув значного розмаху, оскільки підтримання існування бібліотек вимагало менше фінансів. Так, наприкінці 1995 р. в області нараховувалося 883 масових та універсальних бібліотечних закладів різного підпорядкування [64, 1 зв.], тим самим, порівняно з 1990 р. бібліотечна мережа скоротилася лише на 39 закладів (4,2 %) [53, 1 зв.].

Соціально-побутові проблеми населення у період економічної нестабільності призводили до зменшення кількості читачів у бібліотеках. З подальшим розвитком сфери телебачення та радіо, початком поширення комп'ютерних технологій

продовжувався знижуватися попит на послуги бібліотек як джерело інформації. У 1995 р. у масових та універсальних бібліотеках області нараховувалося 653 тис. читачів, тобто з 1990 р. їх кількість скоротилася на 20 % [53, 1 зв.; 64, 1 зв.].

Погіршувався рівень оснащення бібліотек технічними приладами. Поступово виходила з ладу стара апаратура, що використовувалася для проведення культмасових заходів [103, 15] та задля автоматизації роботи, а коштів її замінити не було. Так, у 1993 р. у бібліотеках Міністерства культури налічувалося 140 засобів копіювання та розмноження, 144 засоби обчислювальної техніки [60, 3 зв.], а у 1995 р. їхня кількість скоротилася до 132 та 126 відповідно [65, 3 зв.] У 1995 р. в більшості бібліотек було відключено телефонний зв'язок, оскільки нічим було платити за цю послугу [103, 15].

На графік роботи бібліотек відчутно впливало часте відключення електроенергії та відсутність опалення у значній кількості закладів [103, 11]. Наприклад, у 1995 р. в більшості районів не опалювалося від 30 до 50 % бібліотек [79, 22].

Зарплата бібліотечних працівників була низькою і виплачувалася несвоєчасно. Щоб зекономити бюджетні кошти на найнеобхідніше у більшості ЦБС працівники йшли у вимушені відпустки за власний рахунок на один-два місяці на рік. Часто практикувалося переведення бібліотечних працівників на неповний робочий день. Так, у 1995 р. в 32 сільських бібліотеках області бібліотекарі працювали на 0,25 ставки, у 95 – на 0,5 ставки, а у 38 – на 0,75 ставки [103, 11 – 12]. При таких умовах праці закономірним було скорочення штату працівників, які переходили на іншу роботу. Якщо, у 1990 р. в масових та універсальних бібліотеках області працювало 1814 спеціалістів з основної діяльності бібліотек, включаючи директорів та завідуючих [53, 1 зв.], то у 1995 р. їх було 1670 [64, 1 зв.].

У зв'язку з незадовільним асигнуванням з бюджету бібліотечні заклади мали відшукувати нові джерела фінансування. Бібліотечним працівникам доводилося звертатися по спонсорську допомогу до небайдужих. Спонсорами виступали колективні сільськогосподарські підприємства, промислові підприємства, місцеві ради, приватні фірми. Так, у 1993 р. декілька сільськогосподарських та промислових підприємств допомогли з ремонтом низки сільських бібліотек [102, 15]. Проте

головним чином спонсорські кошти йшли на комплектування фондів бібліотек. У 1995 р. завдяки спонсорській допомозі обчислювально-інформаційного центру „Мета” Охтирська районна ЦБС придбала 121 книгу на суму 14,8 млн. крб. За рахунок позабюджетного фонду Охтирського райвиконкому на суму 72 млн. крб. було придбано 626 примірників дитячої літератури [103, 14].

В умовах економічної кризи найуспішніше поточні фінансові питання бібліотек вирішувалися при кооперуванні їхньої роботи з роботою інших закладів та організацій. Так, за кошти центру дозвілля, у складі якого працювала Охтирська центральна бібліотека, у 1993 р. для бібліотеки було придбано комп'ютер, принтер, копіювальну машину, калькулятор. На той час, окрім Охтирської ЦБС, у складі місцевого центру дозвілля працювала також Великописарівська ЦБС [102, 15]. Враховуючи позитивний досвід, у 1995 р. в області було створено 18 дозвіллевих об'єктів, куди ввійшли і сільські бібліотеки [103, 12]. Через те, що практично не опалювалися сільські бібліотеки у Липоводолинському районі, бібліотечні працівники обслуговували читачів у адміністративних приміщеннях колективних сільськогосподарських підприємств, сільрадах, школах, дитсадках. Проте це ускладнювало використання усього книжкового фонду бібліотек, що переважно залишався у книгосховищах приміщень бібліотек [79, 22].

Незважаючи на мізерну оплату за свій труд, бібліотечні працівники, віддані своїй професії, продовжували підвищувати свою фахову кваліфікацію. В області зберігалася позитивною динаміка зростання кількості бібліотечних працівників з фаховою освітою. Так, у 1990 р. в бібліотеках Міністерства культури з 1653 бібліотечних працівників 359 мали вищу бібліотечну освіту (21,7 %) [54, 2 зв.], а у 1995 р. з 1561 працівника вищу бібліотечну освіту мали 403 (25,8 %) [65, 3 зв.].

У віковому складі читачів дедалі більше відбувалися зміни на користь юнацтва та молоді. Так, у 1998 р. в Сумській обласній універсальній науковій бібліотеці при загальному зменшенні читачів за рік на 632 особи (усього стало 38491), на 2943 особи збільшилася кількість учнівської та головним чином студентської молоді. Це було пов'язано як з популяризацією бібліотечними працівниками послуг бібліотеки серед учнів, так і зі зростанням кількості студентів у вищих навчальних закладах,

коледжах та технікумах [104, 2]. У 2006 р. в обласній універсальній науковій бібліотеці вже 53 % читачів становила учнівська та студентська молодь [405, 12].

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. значно прискорилося динаміка скорочення бібліотечної мережі області за рахунок закладів у сільській місцевості. На кінець 2000 р. в області залишалось 681 масова та універсальна бібліотека, у тому числі в сільській місцевості 532. Також було закрито частину бібліотек, що разом з підприємствами-засновниками перейшли у приватну власність: нові власники не бажали фінансувати заклади, що не приносили прибутку. Продовжував збіднюватися книжковий фонд бібліотек області і становив 10431,2 тис. примірників, у тому числі в сільській місцевості – 5586,6 тис. [254, 12].

Враховуючи загрозливу ситуацію зі скорочення бібліотечної мережі країни, Кабінет Міністрів України 30 травня 1998 р. видав постанову № 510 „Про мінімальні соціальні нормативи забезпечення населення публічними бібліотеками в Україні” [424, 135 – 137]. Проте нормативи, прописані у цьому документі, часто не виконувалися – скорочення продовжувалося і надалі.

На рубежі віків склалася така ситуація, що при значних розмірах фондів бібліотек, більшість їхньої літератури не користувалася попитом у читачів. Так, перевірка фондів Білопільської ЦБС у 2002 р. виявила, що 92,3 % книжок були видані ще у 60 – 80-х рр. ХХ ст. і практично не замовляється читачами. Нестача нової літератури у бібліотеках була суттєвим чинником, що впливав на їх відвідування [321, 3].

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у роботі найбільших бібліотек Сумщини поступово починають впроваджуватися електронні технології, що спрощувало обслуговування читачів, збільшувало комунікаційні, інформаційні можливості бібліотек. Так, на кошти Міжнародного фонду „Відродження” у рамках проекту „Інформація на користь розвитку суспільства” в обласній універсальній науковій бібліотеці наприкінці 1997 р. було встановлено сучасну на той час комп’ютерну техніку, було підключено електронну пошту. Це надало можливість у 1998 р. розпочати створення електронного каталогу, оперативно обмінюватися досвідом з бібліотеками України та зарубіжжя [104, 2 а]. У 2001 р. завдяки зарубіжній фінансовій допомозі в обласній

універсальній науковій бібліотеці для відвідувачів було створено центр вільного доступу та навчань в Інтернеті. Усього з 1997 по 2004 рр. бібліотека за виграними закордонними грантами отримала 33,5 тис. доларів на комп'ютеризацію [231, 3].

З покращенням економічної ситуації у середині першого десятиріччя ХХІ ст. у країні загалом, поліпшується і матеріальне забезпечення бібліотек, що розширило їх можливості в інформаційному забезпеченні, культурно-просвітній роботі та інших видах діяльності. Так, у 2005 р. в області вперше за декілька років було виділено кошти (226,28 тис. грн.) на поповнення бібліотечного фонду Сумщини книжковою літературою. Також на 151,93 тис. грн. порівняно з попереднім роком збільшено суму на передплату періодичних видань (408,73 тис. грн.). У 2005 р. на 208 осіб збільшилася кількість бібліотечних працівників, що мали повну ставку [194, А 5]. У наступні роки грошові суми, що виділяли місцеві бюджети на придбання літератури, зростали. Наприклад, у 2008 р. за кошти місцевих бюджетів було здійснено передплату періодичних видань на суму 625,3 тис. грн. [267, 4].

Проте слід зазначити, що і наприкінці 2000-х рр. бібліотеки у віддалених районах області, як і раніше, відчували гострий брак фінансування. Наприклад, однією з найпроблемніших ЦБС в області була Середино-Будська ЦБС. У 2008 р. у ній працювала 21 сільська бібліотека, кожна з яких отримувала лише 3700 грн. на рік. 13 бібліотек не опалювалося, 15 не мали освітлення, 90 % бібліотекарів працювали на неповну ставку. У 2010 р. на Сумщині не опалювалися приміщення 286 сільських бібліотек [267, 4].

У першому десятиріччі ХХІ ст. з метою поповнення фондів бібліотек в області періодично проводилися акції „Подаруй бібліотеці книгу” чи „Допоможи бібліотеці”. Так, 70 тис. книжок бібліотеки отримали за акцією „Подаруй українську книгу бібліотеці” у 2007 р. [240, 4]. Участь у цій акції брали не лише місцеві організації та установи, але й центральні та загальноукраїнські: Центр інформатики м. Києва, Всеукраїнське товариство „Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка, Редакція енциклопедії сучасної України, Сумське земляцтво у м. Києві [230, А 5].

Деяка література до бібліотек Сумщини надходила з-за кордону. Так, українсько-американський благодійний фонд „Сейлор-Срібло”, заснований у США

українською діаспорою, у 2007 р. передав сільським бібліотекам Сумщини 971 примірник рідкісних в Україні видань, серед яких були „Енциклопедія історії України”, мовознавчий словник-довідник „Україна в словах”, збірки віршів та прози української діаспори, твори сучасних українських авторів, плакати з державною символікою. У тому числі було передано 200 екземплярів унікального добре ілюстрованого посібника з анатомії та фізіології „Людина” [230, А 5; 431, 4].

З середини першого десятиліття ХХІ ст. головним джерелом поповнення бібліотечних фондів стали „Державна програма розвитку і функціонування української мови” та програма „Українська книга” [267, 4]. Завдяки ним бібліотеки області отримували від 30 до 50 тис. книжок на рік [240, 4]. З початком нової економічної кризи у 2008 р. та браком державних коштів надходження зменшилися. У 2009 р. до бібліотек області за цими програмами надійшло 24,5 тис. книжок. У 2010 р. в зв'язку з розгортанням економічної кризи у країні література за цими програмами перестала надходити [267, 4]. Проте у наступні роки робота державних програм з поповнення фондів бібліотек поновилася. Так, у 2012 р. за програмами з поповнення бібліотечних фондів було отримано 25,7 тис. книжок [151, 6].

Проте скорочення бібліотечного фонду області тривало. У 2016 р. кількість списаних примірників літератури у державних масових бібліотеках у 2,2 рази перевищувала кількість примірників, що надійшли [152, 3].

З другої половини першого десятиліття ХХІ ст. суттєво збільшилися обсяги впровадження інформаційних технологій у бібліотеках області. Якщо на березень 2006 р. державна ЦБС області мала лише 47 комп'ютерів [194, А 5], то у 2010 р. вона мала вже 193 комп'ютери, з яких 101 машина була підключена до Інтернету. [267, 4]. З 2009 р. бібліотеки Сумської області долучилися до співпраці у рамках програми „Бібліоміст”, що є партнерською роботою Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) Агентства США з міжнародного розвитку та Міністерства культури і туризму України. За результатами конкурсу цієї програми „Організація нових бібліотечних послуг з використанням вільного доступу до Інтернету”, у 2010 р. Сумська міська бібліотечна система виграла грант на оснащення 5 бібліотек сучасними електронними технологіями. Ці бібліотеки

отримали 15 комп'ютерів з програмним забезпеченням, 4 принтери та 4 набори мережевого обладнання загальною вартістю 9888 доларів [404, 7]. Аналогічне обладнання для створення інтернет-центру отримала Охтирська районна бібліотечна система [193, А 16]. Цього ж року у Сумах було розпочато роботу з оснащення усіх бібліотек точками доступу до Wi-Fi. Ще один грант на 2,5 тис. доларів у 2010 р. Сумська міська бібліотечна система отримала для бібліотечної філії № 17, що дало змогу створити веб-ресурс для людей з обмеженими можливостями. Сайт <http://inva-center.com>, створений у рамках проекту, містить багато корисної інформації для інвалідів, дає можливість спілкуватися через різноманітні теми форумів та блогів [404, 7]. Слід відзначити, що програма „Бібліоміст” певною мірою стимулює і допомогу бібліотекам з боку місцевої влади, оскільки за умовами програми влада повинна брати на себе витрати на підключення Інтернету та на забезпечення участі бібліотекарів у трьохтижневих тренінгах з нових бібліотечних послуг на базі обласної універсальної бібліотеки [345, 11 А]. У другому десятиріччі XXI ст. комп'ютеризація бібліотек області зросла у рази. У 2015 р. в державних бібліотеках було 660 комп'ютерів [156, 13].

Великою подією у бібліотечному житті області на початку 2009 р. стало відкриття Українською академією банківської справи для студентів м. Суми міжвузівської наукової бібліотеки [362, 1]. Бібліотека академії має найсучасніше оснащення, що використовує цілий спектр інноваційних технологій (сучасні RFID-технології (радіочастотна ідентифікація), універсальні станції самообслуговування користувачів в умовах відкритого доступу до літератури та ін.).

З 2007 р. відновилася видавнича діяльність обласної універсальної наукової бібліотеки, що було перервано у 90-і рр. XX ст. через відсутність коштів. Так, у 2007 р. бібліотекою було підготовлено та видано 2 повнотекстових краєзнавчих видання, у 2008 – 8, у 2009 – 35, у 2010 – 20 [299, 42].

Задля залучення нових відвідувачів до бібліотек дедалі більше посилювалася увага до дозвілєвого напрямку роботи. У 2007 р. клубів за інтересами при масових бібліотеках було 330 [153, 17], у 2010 р. – 381 [155, 13], а у 2015 р – 554 [156, 12]. Наприклад, на рубежі десятиліть в обласній універсальній науковій бібліотеці

працювали клуби розмовної англійської, німецької та французької мов, у Конотопській міській бібліотеці літературний – клуб „Зустріч” для інвалідів УТОГ [150, 14, 19], у Буринській районній бібліотеці – краєзнавчий клуб „Буриніка” [151, 26] та ін.

На сучасному етапі бібліотеки області широко висвітлюють такі актуальні теми, як війна на сході України та процес інтеграції нашої держави в європейське суспільство. Наприклад, з метою ознайомлення громадськості з європейськими цінностями та традиціями у 2016 р. в Роменській центральній міській бібліотеці та її філіях було проведено низку тематичних заходів: тиждень європейського кіно „Кращі зразки європейської класики”, інтернет-подорож „Сучасне обличчя Європи”, вікторину „Що ти знаєш про Європу?” та ін. [152, 10].

У ХХІ ст. скорочення бібліотечної мережі суттєво сповільнило темпи (див. додаток Е). У 2005 р. в області налічувалося 599 масових та універсальних бібліотек [254, 3], у 2010 р. – 593 [155, 1], а у 2015 р. – 576 [156, 1].

Але трапляються випадки, коли місцеві органи влади намагаються закрити навіть великі бібліотеки у містах, не бажаючи їх фінансувати. Це є можливим через недостатній правовий захист бібліотек. Так, у 2008 р. Глухівською районною держадміністрацією було ініційовано розгляд питання про передачу Глухівської районної центральної бібліотеки з районного балансу на баланс міста. Також розглядалася пропозиція про ліквідацію бібліотеки та розподілу книжкового фонду між сільськими бібліотеками, не зважаючи на те, що ця бібліотека є однією з трьох найстаріших в Україні. Лише через втручання громадськості справа не отримала ходу [286, 2]. У першому десятиріччі ХХІ ст. у зв'язку з подальшим зменшенням виробництва у країні зменшувався попит на послуги спеціалізованих технічних бібліотек. Наприклад, у 2011 р. під загрозою закриття опинилась бібліотека технічної літератури у Будинку науки і техніки м. Конотоп, оскільки керівництво Південно-Західної залізниці, на балансі якої була бібліотека, вирішило позбутися усіх об'єктів, що не приносять фінансової користі [389, 3]. І знову завдяки втручання громадськості бібліотеку вдалося відстояти від закриття.

У 2015 р. в 551 бібліотеці Міністерства культури на Сумщині налічувалось 1104 бібліотечні працівники, 7422,9 тис. одиниць зберігання інформації (книги, періодичні видання, аудіо- та відеодокументи). Державні бібліотеки обслуговували 467,4 тис. читачів [156, 5, 12, 14].

Скорочення кількості читачів у бібліотеках, що тривало, було пов'язано із загальнодоступністю інформації завдяки комп'ютерним технологіям, які з'явилися практично у кожній сім'ї, і було загальним явищем для бібліотек України.

Отже, напрямки діяльності бібліотек після здобуття Україною незалежності були значною мірою визначені ще за часів перебудови. Також бібліотечні заклади стали проводити велику роботу з формування у населення нового національного патріотичного мислення. Важливим завданням бібліотек стало комплектування фондів україномовною літературою. Проте зменшення фінансування бібліотек через економічну кризу в країні обмежувало їх можливості в обслуговуванні населення, і перш за все у задоволенні літературних запитів читачів. Відбувалося скорочення мережі бібліотек області, падіння кількісних показників їх роботи. В умовах поганого фінансування, щоб мати змогу виконувати свої функції, бібліотекам доводилося тісніше поєднувати свою роботу з роботою інших закладів культури та освіти, шукати спонсорів. Економічне піднесення в країні у середині 2000-х рр. сприяло певному збільшенню фінансування бібліотек, що перш за все позитивно позначилося на комплектуванні їх фондів. Оптимізації роботи бібліотек області суттєво сприяли різноманітні міжнародні, державні та місцеві програми з розвитку бібліотечної справи. У XXI ст. в бібліотеках Сумщини активно впроваджуються комп'ютерні технології, що значно розширили комунікативні та інформаційні можливості бібліотек, сприяли залученню нових відвідувачів. З другої половини XXI ст. темпи скорочення бібліотечної мережі області суттєво сповільнилися. Проте слід зазначити, що коливання економічної ситуації у країні ускладнює вирішення питання належного матеріального забезпечення бібліотек, особливо у сільській місцевості. На законодавчому рівні інтереси бібліотек є недостатньо захищеними. Відбувається падіння популярності послуг бібліотек через конкуренцію з боку інтернет-технологій, що стали загальнодоступні населенню.

Висновки до третього розділу

Таким чином, мережа бібліотек різних типів на територіях Сумщини виникла ще наприкінці XIX ст. Тоді як клубні заклади „Просвіти” набули поширення зусиллями української патріотичної інтелігенції під час українського культурного відродження та національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. У 20-і рр. XX ст. більшовицький режим перетворив клубні та бібліотечні заклади на інституції комуністичної пропаганди, що й зумовило сприяння держави їх розвитку. Для радянських клубів і бібліотек характерними стали високий рівень ідеологічної заангажованості змісту їхньої роботи, тотальна регламентація їх діяльності з боку органів влади.

По створенню області у 1939 р. після двох з половиною років функціонування у її єдиній системі мережа клубних та бібліотечних закладів Сумщини була фактично повністю знищена під час Другої світової війни. Діяльність патріотично налаштованої інтелігенції з відновлення „Просвіт” під час німецької окупації була невдовзі припинена окупаційною владою, що побоювалася національного піднесення на захоплених територіях. За окупації працювали лише поодинокі бібліотеки. Після звільнення Сумщини відбудова діяльності клубів та бібліотек стала справою усього населення області: мешканці Сумщини передавали власну літературу для відновлення фондів бібліотек, будівництво та ремонт культурно-просвітніх закладів велось місцевими населенням на громадських засадах та ін. У першій половині 50-х рр. XX ст. мережа клубів та бібліотек за кількісними показниками діяльності перевершила довоєнний рівень. Проте у роботі клубів та бібліотек, через формальний підхід місцевої влади до процесу відбудови, залишалася ціла низка актуальних невирішених проблем: недостатнє фінансування, погане забезпечення необхідним культінвентарем, літературою, що користувалася попитом, низький фаховий рівень працівників та ін.

У середині 50-х рр. XX ст. розпочалося помірковане реформування у культурно-просвітній сфері. У практику клубів та бібліотек широко вводилися нові форми та методи роботи, що дозволили розширити їх можливості в обслуговуванні

населення, зробити їх роботу більш цікавою для відвідувачів. Значну фінансову допомогу у розвитку культурно-просвітньої галузі у сільській місцевості надавали колгоспні організації. У 60 – 80-і рр. постійно покращувався матеріальний стан клубів та бібліотек, зростає кількість працівників культури з фаховою освітою, збільшуються обсяги культурно-просвітницької, дозвіллево-масової та інших видів роботи, покращується рівень обслуговування населення. Хоча й нерідко робота у закладах культури велася лише формально, частими були приписки у звітах. Важливим нововведенням у 70-х рр. ХХ ст. стала централізація клубних та бібліотечних закладів, що сприяла раціоналізації використання можливостей культурно-просвітніх закладів у задоволенні потреб населення. Але через часту байдужість посадових осіб і непродуманість низки питань централізації можливості, що вона надавала, використовувалися лише частково. За перебудови відбувається зменшення ідеологічного тиску на діяльність закладів культури, зміст їх роботи починає переорієнтовуватися у відповідності до реальних культурних потреб населення.

З набуттям Україною незалежності, зникненням компартійних ідеологічних обмежень, подальшою демократизацією суспільства перед закладами клубного та бібліотечного типу відкрилися нові можливості розвиватися й пропонувати громадськості широкий спектр різноманітних культурно-просвітніх, дозвіллевих та інших послуг. Культурно-просвітні заклади стають дієвими провідниками української патріотичної думки, національних та світових культурних традицій. Проте у 90-і рр. ХХ ст. на роботу клубів та бібліотек посилюється вплив низки негативних чинників, що намітилися у попередні роки: скорочення фінансування державою культурно-просвітньої сфери, зменшення населення у сільській місцевості, конкуренція з боку сучасних інформаційних технологій та ін. Цей комплекс проблем призводив до зменшення можливостей культурно-просвітницьких закладів у обслуговуванні населення, скорочення клубної та бібліотечної мереж області. У нових соціально-економічних умовах клубним та бібліотечним закладам довелося набувати досвіду альтернативного розв'язання питань матеріального забезпечення.

Ситуація у клубній та бібліотечній сферах почала стабілізуватися у середині першого десятиріччя XXI ст. У цей час певною мірою покращилося фінансування культпросвітніх закладів, розпочалася реалізація державних та місцевих програм з розвитку культури. У XXI ст. важливим нововведенням, що розширювало просвітницькі і інформаційні функції клубів та бібліотек стало впровадження в їх роботі комп'ютерних технологій. Разом з тим у XXI ст. серед головних проблем клубів та бібліотек області, особливо у сільській місцевості, залишалися відсутність належного фінансування, частий брак реальної підтримки з боку місцевих посадовців, недосконале законодавство у сфері культури. Також у зв'язку із загальнодоступністю інформаційної та дозвіллевої сфери інтернет-технологій відбувається зменшення інтересу населення до послуг закладів культури.

ВИСНОВКИ

Основним науковим результатом виконаного дослідження за темою „Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)” слід вважати вирішення важливого наукового завдання: відтворення цілісної історії розвитку закладів культури Сумщини, що відбувався в умовах складних та неоднозначних суспільних процесів зазначеного періоду, з метою подальшого використання їхнього досвіду, набутого у ході становлення та функціонування. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки.

1. Вивчення стану наукового опрацювання теми дисертації доводить, що вона вперше стала предметом спеціального наукового дослідження. Наявна література, як періоду СРСР, так і періоду державної незалежності України, що висвітлює розвиток сфери культурно-просвітніх закладів Сумщини, розглядає зазначену тематику досить фрагментарно та поверхнево. У науковій літературі рівень повноти висвітлення історії різних типів закладів культури Сумщини значно відрізняється. Разом з тим наявні праці стали підґрунтям при написанні дисертаційної роботи.

Джерельна база дисертації є достатньо репрезентативною для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань. Дослідження підготовлене на основі широкого кола архівних джерел (177 справ). Усього було опрацьовано справи семи архівних зібрань: Державного архіву Сумської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, поточних архівів Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль, Національного заповідника „Глухів”, Сумського обласного відділу культури та туризму, Сумської обласної універсальної бібліотеки. Значна кількість архівних справ вперше вводиться до наукового обігу. Також до джерельної бази дисертації ввійшли збірки нормативних актів та документів, довідково-статистична література та матеріали періодичної преси.

2. На землях Сумщини бібліотечні заклади набули значного поширення ще за часів Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (при закладах освіти, народні читальні, публічні на комерційній основі та ін.). Тоді як створення музеїв та

клубних закладів (Народних домів) у той час мало поодинокий характер. Початок національно-визвольної боротьби у 1917 р. та українське культурне відродження сприяли поширенню закладів клубного типу національно-патріотичного спрямування – „Просвіт”, що створювалися українською інтелігенцією. Також у цей час зусиллями місцевої інтелігенції за рахунок історичних та культурних цінностей, що раніше належали заможним верствам населення, було створено низку музеїв історико-краєзнавчого та мистецького змісту. Захопивши владу у краї, більшовики перетворили культурно-просвітні заклади на інструменти комуністичної пропаганди. Зазначені заклади йменувалися навіть не культурно-просвітніми, а політично-просвітніми. Такий підхід й зумовлював підвищену увагу держави до розвитку сфери цих закладів. На момент створення Сумської області у 1939 р. на землях, що увійшли до її складу, вже існувала розгалужена мережа музейних, клубних та бібліотечних закладів, які виконували значний обсяг просвітницької, дозвіллевої, виховної та інших видів роботи, що відповідали їх призначенню.

3. У контексті загальноукраїнських історичних тенденцій у даному дисертаційному дослідженні були виділені два великі етапи розвитку сфери культурно-просвітніх закладів Сумської області:

І) Функціонування мережі музейних, клубних та бібліотечних закладів Сумщини в умовах тоталітарного суспільства, при підпорядкуванні змісту їхньої роботи ідеологічним потребам правлячої партії, строгій регламентації їх діяльності органами влади (1939 – 1991 рр.). Цей етап також поділяється на два періоди. Перший період – 1939 р. – середина 50-х рр. ХХ ст. Це роки становлення єдиної системи закладів культури Сумської області, руйнації культурно-просвітньої галузі Сумщини за Другої світової війни та тривалої її відбудови у післявоєнний час. Другий період – середина 50-х рр. ХХ ст. – 1991 р. При ідеологічній регламентації, частому формалізмі у роботі закладів культури та проблемах матеріального і кадрового забезпечення, розвиток музеїв, клубів і бібліотек Сумщини характеризується загалом позитивно (збільшення показників роботи, певні успіхи у пошуках її оптимізації та ін.).

II) Перетворення у роки державної незалежності культурно-просвітніх закладів в осередки з формування у населення української національної свідомості та патріотизму, переорієнтація змісту їх діяльності у відповідності до реальних культурних потреб суспільства (1991 р. – друге десятиріччя XXI ст.).

4. Узагальнюючи основні тенденції розвитку музейництва на Сумщині, можна зробити наступні висновки. На початку існування Сумської області Друга світова війна надовго дестабілізувала роботу її музейних закладів. Через провину місцевої влади, що не потурбувалася про евакуацію у тил музейних фондів, незворотних втрат рідкісних артефактів зазнали усі музеї Сумщини. Процес нормалізації роботи музеїв області по звільненні Сумщини від німецької окупації затягнувся до середини 50-х рр. XX ст. За скрутних часів відбудови народного господарства країни, зруйнованого війною, для уряду СРСР музейна галузь за пріоритетністю знаходилася на одному з останніх місць і фінансувалася відповідно. Тому у нормалізації функціонування музеїв Сумщини важливу роль відіграло тісне кооперування їхньої діяльності.

Характерною особливістю музейної справи Сумщини з 50-х рр. XX ст. стало започаткування та розвиток громадського музейництва. Створенню мережі музеїв на громадських засадах сприяли як широкий краснзнавчий рух, ініційований громадськістю, так і підтримка з боку держави, що була зацікавлена у подібних музеях як у нових пропагандистських закладах. Хоча переважно громадські музеї створювалися у наказовому порядку, а зміст їх роботи регламентували державні та партійні структури, завдяки цим закладам до музейництва вдалося залучити широкі кола населення. Для керівництва держави громадські музеї, як провідники радянської ідеології, мали важливу перевагу перед державними музеями – масовість при мінімумі фінансових затрат. Такий підхід до розбудови музейної справи став головною причиною того, що із середини 50-х рр. – до 90-х рр. XX ст. в області було створено лише 6 державних музеїв, та й ті стали відділами вже існуючих закладів, тоді як громадських музеїв було створено понад три сотні. Надання пріоритету громадським музеям перед державними певною мірою знецінювало потенціал музейництва, оскільки просвітницька, наукова та інші види роботи державних

музеїв є на якісно вищому рівні за аматорські. У цілому ж у цей час обсяги роботи державних музеїв зростали, з'являлися нові напрями діяльності, урізноманітнювалися форми роботи з населенням. Ідеологічний диктат над музеями послабився лише за часів перебудови, що надало їм змогу розпочати переоцінку подій минулого.

З проголошенням незалежності України державним музейним закладам було відведено важливу роль у розробці нової української історичної думки. В основу діяльності музеїв, що позбулася нав'язливої ідеологічної складової, було покладено принцип об'єктивності. Особлива увага у дослідницькій та просвітницькій роботі приділялася тематиці, що замовчувалася за компартійного режиму. Вже у 90-х рр. ХХ ст. намітився прогрес у розширенні мережі державних музеїв Сумщини: трьом громадським музеям районних центрів було надано статусу державних. Проте реалізації нових можливостей музеїв у 90-і рр. ХХ ст. суттєво заважало зменшення їх фінансування, спричинене економічною кризою у країні. У найбільш вразливому становищі опинилися громадські музеї, оскільки їх утримання повністю залежало від організацій-засновників. З фінансових, соціально-політичних та інших причин на середину 90-х рр. ХХ ст. мережа громадських музеїв скоротилася удвічі.

Поступова стабілізація економічної ситуації в країні у першій половині 2000-х рр. надала можливість уряду посилити підтримку музейної справи, що проявилось у впровадженні програм з розвитку музейної галузі та збільшенні її фінансування. Важливим наслідком зазначених заходів стала активізація музеєтворчих процесів. Відбувалося урізноманітнення профілів музейних закладів. На середину другого десятиріччя ХХІ ст. мережа державних музеїв Сумщини порівняно з кінцем 80-х рр. ХХ ст. зросла удвічі та становила 27 закладів. Нового підйому у ХХІ ст. зазнає громадське музейництво, яке у реаліях, що склалися, найбільш затребуваним виявилось у навчально-виховному процесі при навчальних закладах. За їх кількістю Сумська область у середині 2000-х рр. займала перше місце в Україні. У роки державної незалежності нові суспільні умови викликали появу таких типів громадських музеїв, як приватні міні-музеї та музеї громадських організацій.

У процесі роботи над дисертацією було встановлено, що у досліджуваний період основними напрямками діяльності музеїв були: культурно-просвітня, науково-дослідна, експозиційна та пам'яткоохоронна робота, комплектування музейних зібрань. У культурно-просвітній роботі переважали такі форми, як екскурсії, виставки, лекції, а також тематичні вечори, зустрічі та інші масові заходи. Науково-дослідна робота спрямовувалася на виявлення та опрацювання матеріалів архівів, бібліотек та інших установ, опрацювання результатів археологічних розвідок, проведення за наслідками досліджень науково-практичних конференцій, видання збірників праць, путівників тощо.

5. Сумський регіон є багатим на пам'ятки історії, архітектури та археології. Проте через переважно нігілістське ставлення компартійного режиму щодо культурних цінностей, що не використовувалися у ідеологічних цілях, перший історико-культурний заповідник на Сумщині було створено в м. Путивлі у 1986 р. вже наприкінці існування СРСР. До 1991 р. роботи з впорядкування заповідника не були закінчені. У незалежній Україні на державному рівні ставлення до історико-культурного спадку змінюється. Популяризація об'єктів, пов'язаних з історією українського державотворення, релігією, життям і діяльністю видатних постатей української історії та культури, стала однією з фундаментальних чинників у процесі формування національної свідомості громадян. Вже у 1994 р. на Сумщині було створено ще один історико-культурний заповідник у м. Глухові, колишній гетьманській столиці. Проте через брак коштів заповідник почав реально працювати лише на рубежі століть. У першому десятиріччі XXI ст. зі збільшенням фінансування та завдяки підтримки уряду України та Сумської обласної державної адміністрації історико-культурні заповідники Сумщини стають значними центрами культурно-масової, наукової, пам'яткоохоронної та музеєтворчої роботи, широко відомими за межами регіону. У 2006 р. в рамках заходів з вшанування пам'яті останнього кошового отамана Запорізької Січі П. Калнишевського, за підтримки президента України В. А. Ющенка, у Роменському та Недригайлівському районах було створено третій історико-культурний заповідник – „Посулля”. У Сумського

регіону залишається чималий потенціал як для створення нових заповідників, так і для розвитку існуючих.

6. Тенденції розвитку клубних та бібліотечних закладів Сумської області мали багато спільних рис. У роки Другої світової війни клубну та бібліотечну мережі Сумщини було фактично повністю знищено, перестали існувати фонди переважної більшості бібліотек, втрачено досвідчені кадри працівників культури. Діяльність української патріотичної інтелігенції з відновлення „Просвіт” під час німецької окупації була невдовзі припинена окупаційною владою, планам якої суперечило національне піднесення на територіях захопленої України. Після звільнення Сумщини від німецьких загарбників до справи відбудови роботи закладів культури долучилися широкі кола населення: на громадських засадах відбувалося будівництво і ремонт приміщень клубів та бібліотек, громадяни передавали власну літературу для відновлення бібліотечних фондів та ін. Відбудова велася в умовах нестачі коштів, дефіциту найнеобхідніших речей (пального, культінвентарю та ін.), гострого браку кваліфікованих культпросвітніх працівників. Хоча у першій половині 50-х рр. ХХ ст. формально кількість закладів клубної та бібліотечної мереж області перевищила довоєнну, більшість закладів мали слабку матеріальну базу, неякісно обслуговували відвідувачів. У справі відбудови для створення ілюзії успішності керівництво СРСР на перше місце ставило кількісні показники, значно менше приділяючи увагу реальному поліпшенню роботи закладів культури.

У 50 – 60-х рр. ХХ ст., відшукуючи шляхи оптимізації роботи культурно-просвітніх закладів, керівництво країни вводить у практику клубів і бібліотек нові форми та методи роботи, що дозволили розширити їх можливості в обслуговуванні населення. Клуби Сумської області стали новаторами в УРСР з впровадження цілої низки нових форм роботи. Проте уряд не бажав суттєво збільшувати фінансові вкладення у сферу: у сільській місцевості значну частину витрат на розбудову культурно-просвітньої мережі перекладалося на колгоспи, у практику культурно-просвітницьких закладів широко впроваджувалася робота на громадських засадах та ін. У 70-х рр. ХХ ст. важливою подією у бібліотечній та клубній сферах області стала централізація закладів культури, що мала на меті створення умов для

раціонального використання їх матеріальних ресурсів та зусиль культпросвітніх працівників в обслуговуванні населення, посилення контролю за їх роботою. Сумщина була однією з перших серед областей України, що успішно провела централізацію бібліотечних закладів. Проте через непродуманість алгоритмів організації роботи та частий формалізм відповідальних посадовців можливості, що надавала централізація, використовувалися лише частково. У 50 – 80-х рр. ХХ ст. зростало матеріальне забезпечення закладів культури, збільшувалась кількість працівників з фаховою освітою, що позитивно позначалося на обслуговуванні населення. Проте наприкінці існування СРСР у сфері культури намітилася низка кризових явищ, спричинених кризою комуністичної ідеологічної системи, економічними змінами та іншими чинниками.

У незалежній Україні перед закладами культури відкрилися нові можливості для розвитку та надання громадськості широкого спектру різноманітних культурно-просвітніх та дозвіллевих послуг. Головними завданнями клубних та бібліотечних закладів стали відродження культурних та духовних традицій українського суспільства, поширення надбань світової культури. Зміст їх роботи переорієнтовувався до реальних культурних потреб суспільства. Разом з тим у 90-х рр. ХХ ст. посилились кризові явища попередніх років. Зменшувалося фінансування, суттєво погіршилося забезпечення літературою бібліотек, посилювалася конкуренція з боку сучасних засобів масової інформації, міграція сільського населення у міста робила недоцільним існування частини закладів культури на селі та ін. Зазначені явища та традиційна байдужість посадовців до проблем культури призводили до зменшення мережі культурно-просвітніх закладів, унеможливлення повноцінної реалізації їх функцій та падіння попиту населення на послуги клубів та бібліотек. У нових соціально-економічних умовах закладам культури довелося набувати досвіду альтернативного розв'язання питань матеріального забезпечення: вівся пошук спонсорів, відбувалася кооперація з іншими установами та організаціями в обслуговуванні населення, розширювалася сфера платних послуг зі збільшенням акцентуації на дозвілlevу роботу. Проте ефективність цих заходів не була високою.

У середині першого десятиліття ХХІ ст. у зв'язку з економічним підйомом в Україні збільшується фінансування клубних і бібліотечних закладів, що позитивно позначилося на їх можливостях виконувати свою роботу. На розвиток культурно-просвітньої сфери області також позитивно вплинула низка державних та регіональних програм на підтримку клубної та бібліотечної галузі. Ці програми сприяли розвитку художньої самодіяльності та народної творчості у регіоні, вирішенню деяких поточних питань роботи клубів, забезпеченню бібліотек новою літературою. Важливим наслідком зазначених заходів стало суттєве сповільнення темпів скорочення мережі клубів та бібліотек у другій половині 2000-х рр. Відповідно до вимог часу, у роботі клубних та бібліотечних закладів дедалі більшого поширення набувають сучасні електронні технології, що розширюють їхню просвітницьку та комунікативну функцію. Значну матеріальну підтримку у справі комп'ютеризації бібліотечної мережі області було надано іноземними культурно-просвітницькими організаціями. У другому десятилітті ХХІ ст. однією з головних проблем культурно-просвітньої сфери залишається відсутність належного матеріального забезпечення. Проте ця проблема поступово вирішується. Також нагальною є проблема зменшення популярності у населення послуг клубів та бібліотек через конкуренцію з боку сучасних інформаційних технологій.

Дослідження виявило, що головними напрямками діяльності клубів Сумщини були: культурно-просвітня, культурно-дозвіллева та фізкультурно-спортивна робота. Основними ж напрямками роботи бібліотек були: забезпечення літературно-інформаційних запитів читачів, комплектування бібліотечних фондів, культурно-просвітня, культурно-дозвіллева та дослідницька робота.

7. Діяльність закладів культури, як суспільних інституцій, повністю визначається суспільно-економічними та суспільно-політичними умовами, у яких вони функціонують. Оскільки за часів СРСР керівництво країни проводило курс на тотальну ідеологізацію усіх сфер суспільного життя країни, заклади культури, відповідно до жорсткої регламентації їх роботи, головну увагу мусили приділяти компартійній пропаганді. Ідеологічна робота була переважно не цікавою населенню, задля забезпечення відвідувачів ідеологічних заходів місцевими керівниками

нерідко порушувався принцип добровільності. Серед найбільш негативних аспектів у роботі культурно-просвітніх закладів, спричинених диктатом ідеологічних потреб держави, були перекручення історичного минулого нашої країни, регулярні вилучення літератури неугодної компартійному режимові, планомірне здійснення принципу русифікації бібліотечних фондів. Засилля радянського бюрократизму, що зачіпало усі сфери життя, призводило до частого формалізму у розбудові культурно-просвітньої справи, шаблонності у роботі закладів культури, сприяли практиці приписок у звітах, оскільки директивні вимоги органів влади часто не реально було виконати. При плановій економіці заклади культури фінансувалися відносно стабільно, проте недостатньо, оскільки галузь культури не була пріоритетною для керівництва СРСР.

За державної незалежності у зв'язку з докорінними змінами у суспільно-політичному житті, у тому числі ідеологічних орієнтирів, демократизацією суспільства відбувається перебудова діяльності закладів культури на українських національних засадах, суттєво збільшується їх свобода у плануванні діяльності та ін. Перехід до ринкової економіки сприяв розвитку певної комерціалізації у роботі закладів культури, що також позитивно впливало на наближення змісту роботи до реальних культурних потреб населення. Проте нові суспільно-економічні умови неопосередковано негативно позначилося на фінансуванні закладів культури, а отже і на можливостях реалізовувати їх функції. Зокрема, через малий розмір зарплат відбувалося зниження престижу професії культпросвітнього працівника. Соціально-побутові проблеми стали однією з причин падіння зацікавленості населення до послуг культурно-просвітніх закладів. Були й деякі інші негативні явища, зумовлені суспільно-економічними змінами, як наприклад, нерідке закриття, як економічно недоцільних, закладів культури, що перейшли у приватну власність разом з підприємствами-засновниками. Головним чином ці негативні явища з'явилися через недосконалість юридично-правової бази у сфері культури та суміжних сферах.

8. Аналіз проблем та різнопланового досвіду діяльності закладів культури Сумщини надає можливість запропонувати низку практичних рекомендацій щодо

подальшого покращення їхньої роботи та розвитку культурно-просвітньої сфери. Рекомендації доцільно поділити за наступними категоріями.

1) Спрямовані на покращення матеріального стану культурно-просвітніх закладів: збільшення статей витрат на культуру у державному та місцевих бюджетах, розширення дозвіллево-комерційного сектору роботи клубних закладів (створення при них кафе, ігрових майданчиків тощо).

2) Оптимізація правової бази у сфері культури та суміжних сферах: посилення юридичної відповідальності посадових осіб за порушення законодавства у сфері культури, створення урядом системи податкових пільг для заохочення спонсорства галузі культури.

3) Пропозиції щодо поліпшення організації роботи закладів культури: періодичне оновлення частини експозицій державних музеїв, урізноманітнення гуртків та клубів за інтересами при клубних та бібліотечних закладах задля залучення нових відвідувачів.

4) Розширення використання сучасних електронних технологій: популяризація та анонсування діяльності культурно-просвітницьких закладів через соціальні мережі в Інтернеті, створення процедури придбання через інтернет-аукціони експонатів для музеїв.

5) Рекомендації щодо регулювання розвитку культурно-просвітньою сферою області державною та місцевою владою: створення нових історико-культурних заповідників задля збереження пам'яток регіону, організація місцевою владою нових культурно-мистецьких заходів, конкурсів, фестивалів спрямованих на розвиток художньої самодіяльності та народної творчості.

Більш докладніше щодо можливих заходів з розвитку культурно-просвітньої сфери Сумської області йдеться у аналітичній записці за результатами дослідження „Напрями удосконалення функціонування культурно-просвітньої сфери Сумської області” (див. додаток Т).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Сумської області (ДАСО)

Фонд Р-1446. Путивльська районна бібліотека Путивльського районного отдела народного образования.

Опис 1.

1. Спр. 3. Отчёты о работе Путивльской районной библиотеки за 1933 – 1941 гг., акты проверки наличия книжного имущества. 31 декабря 1933 г. – 3 апреля 1941 г. – 67 арк.

2. Спр. 5. Акты проверки книжного фонда с целью изъятия идеологически вредной литературы. Списки этой литературы. 1 сентября 1935 г. – 5 марта 1941 г. – 127 арк.

3. Спр. 10. Распоряжения и инструкции организационного комитета отдела народного образования о порядке осуществления государственного контроля над деятельностью библиотек. 4 октября 1938 г. – 1 октября 1939 г. – 70 арк.

Фонд Р-1871. Сумская городская библиотека Сумского отдела просвещения и пропаганды.

Опис 1.

4. Спр. 1. Акты о наличии литературы, правила пользования библиотекой. 14 апреля 1942 г. – 5 августа 1943 г. – 8 арк.

Фонд Р-2047. Конотопская городская библиотека Конотопского городского отдела пропаганды и просвещения.

Опис 1.

5. Спр. 1. Списки книг, переданных в Конотопскую городскую библиотеку. Акты приёма книг. – 31 арк.

Фонд Р-2901. Музей Роменского городского отдела пропаганды и просвещения.

Опис 1.

6. Спр. 3. Приказ начальника отдела благоустройства Роменской городской управы о назначении работников по отделу благоустройства. Переписка с отделом благоустройства, Роменской биржей труда по вопросу кадров, выплате заработной платы, выдаче свидетельств работникам архива. Заявления о принятии на работу и увольнении с работы. 24 января 1942 г. – 11 декабря 1942 г. – 152 арк.

Фонд Р-3377. Управління культури виконавчого комітету Сумської обласної ради народних депутатів.

Опис 1.

7. Спр. 37. Текстовые отчёты районных отделов культуры о работе культпросветучреждений за 1952 – 1953 гг. – 266 арк.

8. Спр. 39. Отчёты о работе областного отдела культпросвет учреждений за 1952 г. – 85 арк.

9. Спр. 80. Справки о работе культпросветучреждений за 1955 г. – 286 арк.

10. Спр. 250. Контрольные материалы к статотчётам библиотек, клубов и объяснительные записки за 1959 г. – 240 арк.

11. Спр. 326. Справки о работе библиотек в 1962 г. – 125 арк.

12. Спр. 340. Годовые статотчёты клубов и объяснительные записки к ним за 1962 г. – 88 арк.

13. Спр. 386. Статистические отчёты музеев за 1965 г. – 10 арк.

14. Спр. 435. Отчёты о работе музеев за 1966 г. – 35 арк.

15. Спр. 468. Материалы о присвоении учреждениям культуры звания отличной работы. Постановления, протоколы, решения, справки, характеристики. 1 января – 25 декабря 1967 г. – 167 арк.

16. Спр. 497. Отчёты о работе музеев за 1967 г. – 32 арк.

17. Спр. 498. Материалы о присвоении звания „Народный” музеем, образованным на общественных началах (постановления, характеристики). 1967 г. – 11 арк.

18. Спр. 499. Материалы об участии музеев области во Всесоюзном смотре, посвящённом 50-летию Советской власти (приказы, постановления, акты проверок, характеристики). 1967 г. – 113 арк.
19. Спр. 501. Списки народных музеев области. 1967 г. – 43 арк.
20. Спр. 503. Паспорта народных музеев и музейных комнат. 1967 г. – 91 арк.
21. Спр. 531. Статистические отчёты о работе клубных учреждений, домов культуры, городских и др. клубов по ф. 80-б-рик, 7-нк за 1968 г. – 301 арк.
22. Спр. 542. Статистические отчёты библиотек по ф. 80-а и объяснительные записки к ним за 1968 г. Т. I. – 136 арк.
23. Спр. 616. Отчёты о работе музеев за 1969 г. – 65 арк.
24. Спр. 617. Материалы областного совещания по вопросу о состоянии и мероприятиях по дальнейшему развитию самодеятельных народных музеев (информации, доклады). 4 декабря 1969 г. – 20 арк.
25. Спр. 653. Статистический отчёт клубных учреждений области за 1970 г. – 72 арк.
26. Спр. 662. Статистические отчёты о работе библиотек сводные по области, по городам областного подчинения по ф. 80-а и 6-нк за 1970 г. – 185 арк.
27. Спр. 731. Сеть народных музеев и музейных комнат на 1 декабря 1971 г. – 7 арк.
28. Спр. 771. Мероприятия по научно-просветительской работе музеев, посвящённые 50-летию образования СССР, и характеристики народных музеев области. 1972 г. – 28 арк.
29. Спр. 840. Сводный статистический отчет по клубным учреждениям области за 1974 г. – 80 арк.
30. Спр. 892. Сводный отчет о работе библиотек области за 1975 г. – 6 арк.
31. Спр. 905. – Статотчёты музеев за 1975 г. – 15 арк.
32. Спр. 970. – Сводный отчёт по клубным учреждениям области за 1977 г. – 2 арк.

Опис 5.

33. Спр. 9. Текстовые отчёты о работе клубных учреждений райотделов культуры за 1978 г. Т. I. – 169 арк.
34. Спр. 81. Текстовые отчёты о работе библиотек райотделов культуры за 1979 г. Т. I. – 299 арк.
35. Спр. 124. Сводные отчёты по клубным учреждениям области за 1980 г. – 62 арк.
36. Спр. 140. Сводные отчёты по библиотечным учреждениям области за 1980 г. – 75 арк.
37. Спр. 167. Список музейных заведений на общественных началах на 1 января 1981 г. – 9 арк.
38. Спр. 227. Текстовые отчёт о работе музеев за 1981 г. – 9 арк.
39. Спр. 228. Статотчёты о деятельности музеев за 1981 г. – 15 арк.
40. Спр. 330. Сводные отчёты о работе клубных учреждений области за 1983 г. – 43 арк.
41. Спр. 338. Пояснительные записки к статистическим отчётам клубных учреждений за 1983 г. – 209 арк.
42. Спр. 340. Сводные отчёты о работе по библиотечным учреждениям области за 1983 г. – 73 арк.
43. Спр. 402. Сводные статотчёты о работе клубных учреждений области за 1984 г. – 44 арк.
44. Спр. 413. – Сводный отчёт о работе массовых библиотек области (ф. № 80-а-рик) за 1984 г. – 72 арк.
45. Спр. 466. Сводные статотчёты о работе клубных учреждений области за 1985 г. – 49 арк.
46. Спр. 476. Сводные статотчёты о работе массовых библиотек области (ф. № 80-а-рик) за 1985 г. – 73 арк.
47. Спр. 488. – Статистические отчёты о работе государственных музеев за 1985 г. – 14 арк.

48. Спр. 624. Сводные статистические отчёты о работе клубных учреждений (ф. № 80-б-рик) за 1988 г. – 68 арк.
49. Спр. 625. Сводные статистические отчёты о работе массовых библиотек области (ф. № 80-а-рик, 6-нк) за 1988 г. – 69 арк.
50. Спр. 752. Основные показатели работы учреждений культуры области за 1990 г. – 11 арк.
51. Спр. 753. Сводные статистические отчёты о работе клубных учреждений области (ф. № 80-б-рик) за 1990 г. – 25 арк.
52. Спр. 754. Сводка годовых отчётов учреждений культуры клубного типа системы Министерства культуры СССР за 1990 г. – 22 арк.
53. Спр. 765. Сводные статистические отчёты о работе всех массовых библиотек области (ф. № 80-а-рик) за 1990 г. – 43 арк.
54. Спр. 766. Сводка годовых отчётов массовых и универсальных библиотек системы Министерства культуры СССР за 1990 г. – 143 арк.
55. Спр. 817. Зведені статистичні звіти про роботу клубних установ області (ф. № 80-б-рик) за 1991 р. – 50 арк.
56. Спр. 819. Зведені статистичні звіти про роботу всіх масових бібліотек області (ф. № 80-а-рик) за 1991 р. – 45 арк.
57. Спр. 867. Зведені статистичні звіти про роботу масових та універсальних бібліотек області (ф. № 80-а-рик) за 1992 р. – 48 арк.
58. Спр. 899. Зведені статистичні звіти про роботу клубних установ області (ф. № 80-б-рик) за 1993 р. – 46 арк.
59. Спр. 900. Зведення річних звітів установ культури клубного типу системи Міністерства культури України за 1993 р. – 66 арк.
60. Спр. 902. Зведення річних звітів масових та універсальних бібліотек системи Міністерства культури України за 1993 р. – 119 арк.
61. Спр. 958. Зведений звіт та звіти підвідомчих закладів з праці за 1995 р. (ф. № 1-пв) – 66 арк.
62. Спр. 962. Зведені звіти про діяльність закладів клубного типу за 1995 р. (ф. № 7-нк). – 61 арк.

63. Спр. 963. Зведені річні звіти закладів культури клубного типу системи Міністерства культури України за 1995 р. – 105 арк.

64. Спр. 964. Зведені статистичні звіти про роботу масових та універсальних бібліотек області за 1995 р. (ф. № 80-а-рик). – 54 арк.

65. Спр. 965. Зведення річних звітів масових та універсальних бібліотек системи Міністерства культури України за 1995 р. – 121 арк.

Фонд Р-3384. Сумський обласний відділ культурно-освітніх установ.

Опис 1.

66. Спр. 3. Годовые отчёты музеев за 1948 г. – 158 арк.

67. Спр. 8. Отчеты о работе культпросветучреждений по районам области, паспорта сельских клубов и очередные культурно-просветительские материалы. 25 апреля 1949 г. – 21 апреля 1950 г. – 536 арк.

68. Спр. 10. Годовые отчёты музеев, планы работ и социалистические договора за 1949 г. – 189 арк.

69. Спр. 14. Годовой отчет областной библиотеки им. Н. К. Крупской за 1950 г. – 34 арк.

70. Спр. 23. Отчет о работе Сумской областной библиотеки им. Н. Островского и областной библиотеки им. Н. К. Крупской. 1951 – 1952 гг. – 82 арк.

71. Спр. 31. Отчет о работе отдела культпросветучреждений за 1951 г. – 81 арк.

Фонд Р-3397. Сумський художній музей.

Опис 1.

72. Спр. 271. Отчёты о деятельности музея и Лебединского филиала за 1991 г. – 3 арк.

73. Спр. 296. Звіти про діяльність музею та Лебединської філії за 1995 р. – 2 арк.

74. Спр. 329. Звіти про діяльність музею за 1999 р. – 6 арк.

75. Спр. 337. Звіти про діяльність музею за 2000 р. – 3 арк.

Фонд Р-3423. Сумская областная библиотека для детей и юношества им. Н. Островского Сумского областного управления культуры.

Опис 1.

76. Спр. 335. Звіт про роботу бібліотеки за 1990 р. – 18 арк.

77. Спр. 338. Звіт про роботу бібліотеки за 1991 р. – 18 арк.

78. Спр. 353. Звіт про роботу бібліотеки за 1994 р. – 23 арк.

79. Спр. 358. Звіт про роботу бібліотеки за 1995 р. – 29 арк.

80. Спр. 373. Звіт про роботу бібліотеки за 1998 р. – 25 арк.

Фонд Р-3547. Сумський обласний краєзнавчий музей Сумського обласного управління культури.

Опис 1.

81. Спр. 5. Акты поступления экспонатов за 1946 – 1949 гг. – 18 арк.

82. Спр. 159. Методическая разработка „Из опыта сельских народных краеведческих музеев на Сумщине”. 1967 г. – 8 арк.

83. Спр. 644. Сеть общественных музеев и музейных комнат за 1987 г. – 17 арк.

84. Спр. 697. Текстові звіти про роботу Сумського музею, Охтирського та Глухівського відділів музею за 1990 р. – 13 арк.

85. Спр. 714. Текстові звіти про роботу Сумського краєзнавчого музею та Охтирського відділу за 1991 р. – 14 арк.

86. Спр. 715. Статистичні звіти про діяльність музею за 1991 р. – 5 арк.

87. Спр. 746. Текстові звіти про роботу музею та Глухівського відділу музею за 1992 р. – 11 арк.

88. Спр. 775. Текстові звіти про роботу музею та Глухівського відділу музею за 1993 р. – 15 арк.

89. Спр. 776. Статистичні звіти про діяльність музею (ф. № 4-ф, 8-нк) за 1993 р. – 8 арк.

90. Спр. 802. Текстові звіти про роботу музею та Охтирського відділу музею за 1994 р. – 10 арк.

91. Спр. 832. Довідка з історії Сумського краєзнавчого музею за 1995 р. – 16 арк.

92. Спр. 837. Текстові звіти про роботу музею та Глухівського відділу музею за 1995 р.– 10 арк.

93. Спр. 864. Звіти про роботу музею за 1996 р. – 3 арк.

94. Спр. 891. Звіти про роботу музею за 1997 р. – 6 арк.

95. Спр. 913. Звіти про роботу музею за 1998 р. – 8 арк.

**Фонд Р-3550. Сумская областная библиотека им. Н. К. Крупской
Сумского областного управления культуры.**

Опис 1.

96. Спр. 2. Акты об ущербе, причинённом немецко-фашистскими захватчиками. Ноябрь 1943 г.– август 1955 г. – 9 арк.

97. Спр. 4. Квартальные планы и отчёты о работе библиотеки за 1943 – 1944 гг. – 51 арк.

98. Спр. 5. Квартальные планы и отчёты о работе библиотеки за 1945 г. – 71 арк.

99. Спр. 8. Квартальные планы и отчёты о работе библиотеки за 1946 г. – 116 арк.

100. Спр. 515. Отчёт о работе библиотеки за 1990 г. – 42 арк.

101. Спр. 526. Отчёт о работе библиотеки за 1991 г. – 40 арк.

102. Спр. 549. Звіт про роботу бібліотеки за 1993 р. – 39 арк.

103. Спр. 578. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1995 р. – 34 арк.

104. Спр. 614. Річний звіт про роботу бібліотеки за 1998 р. – 19 арк.

**Фонд Р-3607. Отдел культурно-просветительских учреждений
исполнительного комитета Ахтырского районного совета депутатов
трудящихся.**

Опис 1.

105. Спр. 1. Решения и распоряжения вышестоящих партийных и советских органов власти, относящиеся к деятельности отдела культуры. 10 ноября 1945 г. – 10 января 1946 г. – 98 арк.

Фонд Р-5096. Конотопський краєзнавчий музей Сумського обласного управління культури.

Опис 1.

106. Спр. 4. Акт об убитках, нанесених музею німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації г. Конотопа, опис експонатів. 23 вересня 1943 г. – 1 січня 1946 г. – 44 арк.

107. Спр. 8. Щорічний звіт про роботу музею за 1944 г. – 26 арк.

108. Спр. 14. Переписка з Комітетом по справах культурно-просвітительських установ про збирання та обліку експонатів. 9 лютого 1945 г. – 11 жовтня 1945 г. – 6 арк.

109. Спр. 74. Щорічний звіт про роботу музею за 1955 г. – 12 арк.

110. Спр. 81. Щорічний звіт про роботу музею за 1956 г. – 12 арк.

111. Спр. 100. Щорічний звіт про роботу музею за 1959 г. – 16 арк.

112. Спр. 120. Щорічний звіт про роботу музею за 1962 г. – 22 арк.

113. Спр. 140. Щорічний звіт про роботу музею за 1965 г. – 23 арк.

114. Спр. 168. Щорічний звіт про роботу за 1970 г. – 13 арк.

Фонд Р-5728. Роменське окружне управління селянськими будинками.

Опис 1.

115. Спр. 15. Розпорядження головного управління селянськими будинками України. Обіжники та інше листування ВУСБ та губ. Сельбуда. 25 січня 1924 р. – 27 грудня 1924 р. – 224 арк.

116. Спр. 157. Мережа політосвітніх установ, основних і підсобних, по Роменській окрузі. 11 лютого 1927 р. – 27 жовтня 1927 р. – 56 арк.

Фонд Р-6079. Роменська районна центральна бібліотека.

Опис 1.

117. Спр. 2. Листування з Чернігівським обласним відділом народної освіти, з пересувними бібліотечними пунктами. Положення та інструкції про пересувні бібліотеки. Список бібліотек Роменського району. 1 жовтня 1933 р. – 16 червня 1936 р. – 67 арк.

Опис 2.

118. Спр. 16. Текстовий звіт про роботу бібліотеки за 1952 р. – 6 арк.

Фонд Р-6195. Роменский гарнизонный красноармейский клуб при Роменском уездном военкомате.

Опис 1.

119. Спр. 1. Переписка заведующего клубом с начальником политотдела по вопросам приёма граждан на работу, заявления граждан о приёме их на работу. 1 марта 1921 г. – 6 мая 1921 г. – 15 арк.

Фонд Р-6434. Роменський краєзнавчий музей Сумського обласного управління культури.

Опис 1.

120. Спр. 74. Годовой отчёт музея за 1939 г. – 8 арк.

121. Спр. 76. Проект схемы экспозиционного плана отдела истории первобытно-общинного строя. Положение о школьных комиссиях при музеях. Резолюция республиканского совещания музейных работников. О ремонте соборной церкви в г. Ромны, как древнего архитектурного памятника. 2 апреля 1940 г. – 19 декабря 1940 г. – 26 арк.

122. Спр. 81. Переписка с Роменским отделом народного образования об ущербе, причинённом немецко-фашистскими оккупантами музею. Списки сотрудников музея. 4 декабря 1943 г. – 10 арк.

123. Спр. 83. Переписка с Народным комиссариатом просвещения и другими госучреждениями о штатах и охране музея. Очерки по истории Роменского музея за 1944 – 1945 гг. – 20 арк.

124. Спр. 101. Годовой отчёт о работе музея за 1945 г. – 6 арк.

125. Спр. 108. Годовые отчёты о работе музея за 1948 г. – 5 арк.

126. Спр. 123-а. Приказы, распоряжения Комитета по делам культурно-просветительных учреждений. Справки об обследовании музеев Сумской области. Списки охранного учёта. 5 февраля 1949 г. – 5 ноября 1949 г. – 59 арк.

127. Спр. 129. Отчёты о работе музея за 1949 г. – 37 арк.

128. Спр. 130. Дело по иску музея к Роменской Вознесенской церкви о возвращении музейного имущества. 5 декабря 1949 г. – 15 декабря 1950 г. – 16 арк.

129. Спр. 251. Основные сведения о Роменском краеведческом музее за 1959 г. – 16 арк.

130. Спр. 257. Распоряжения и переписка с Сумским филиалом Всеукраинского товарищества по охране природы и содействия развития природных богатств. Протоколы организационного комитета, списки членов и др. документы по организации товарищества. 17 марта 1960 г. – 5 января 1961 г. – 37 арк.

131. Спр. 281. Текстовые и статистические отчёты музея за 1962 г. – 27 арк.

132. Спр. 311. Текстовые отчёты о работе краеведческого музея за 1965 г. – 9 арк.

133. Спр. 321. Акт проверки музея областным управлением культуры. 25 июня 1967 г. – 16 июня 1967 г. – 11 арк.

134. Спр. 365. Годовой текстовый отчёт о работе музея за 1974 г. – 23 арк.

Фонд Р-6927. Конотопский районный отдел культурно-просветительной работы исполнительного комитета Конотопского районного совета депутатов трудящихся.

Опис 1.

135. Спр. 1. Решения райисполкома об увеличении ассигнования на ремонт клубов и школ. 18 декабря 1945 г. – 17 декабря 1948 г. – 76 арк.

136. Спр. 2. Распоряжения областного отдела культработы о работе библиотек и сельских клубов. 15 января 1946 г. – 6 декабря 1946 г. – 55 арк.

137. Спр. 14. Распоряжения Сумского областного отдела культурно-просветительных учреждений об улучшении работы в сельских клубах. 8 января 1947 г. – 18 декабря 1947 г. – 65 арк.

Науковий архів Національного заповідника „Глухів”

138. Спр. 03 – 07 / 1999. Звіт роботи Державного історико-культурного заповідника за 1999 р. – 4 арк.

139. Спр. 03 – 07 / 2001. Звіт роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові за 2001 р. – 8 арк.

140. Спр. 03 – 07 / 2002. Звіт роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові за 2002 р. – 10 арк.

141. Спр. 03 – 07 / 2008. Звіт роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові за 2008 р. – 45 арк.

**Поточний архів Державного історико-культурного заповідника у
м. Путивлі. Бібліотека Державного історико-культурного заповідника у
м. Путивлі**

142. Спр. 119 (А). – Отчёты о работе Путивльского краеведческого музея в 1988 – 1995 гг. – Ч. Отчёт о работе Путивльского краеведческого музея – филиала историко-культурного заповедника за 1988 г. – 3 арк.

143. Спр. 201 (А). – Звіт про роботу Путивльського державного історико-культурного заповідника в 1998 р. – Ч. Звіт про роботу Путивльського державного історико-культурного заповідника в 1998 р. – 6 Арк.

144. Спр. 202. – Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника м. Путивль за 1993 р. – Ч. Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника м. Путивль в 1993 р. – 5 Арк.

145. Спр. 202. – Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника м. Путивль за 1993 р. – Ч. Звіт про роботу Путивльського краєзнавчого музею – філіалу державного історико-культурного заповідника м. Путивль за 1993 р. – 3 Арк.

146. Спр. 243 (А). – Звіт про роботу історико-культурного заповідника м. Путивль у 1992 р. – Ч. Звіт про роботу Путивльського краєзнавчого музею – філіалу заповідника за 1992 р. – 3 Арк.

147. Спр. 245 (А). – Звіт про роботу Путивльського державного історико-культурного заповідника за 1995 р. – Ч. Звіт про роботу Путивльського державного історико-культурного заповідника в 1995 р. – 5 арк.

148. Спр. 264 (А). – Отчёт о работе Государственного историко-культурного заповедника за 1991 г. – Ч. Отчёт о работе Государственного историко-культурного заповедника за 1991 г. – 12 арк.

149. Спр. 264 (А). – Отчет о работе Государственного историко-культурного заповедника за 1991 г. – Ч. Отчет о работе Путивльского краеведческого музея за 1991 г. – 2 арк.

Поточний архів Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки

150. Звіт про роботу Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки за 2009 р. – Суми, 2009. – 41 арк.

151. Звіт про роботу Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки за 2012 р. – Суми, 2013. – 51 арк.

152. Звіт про роботу публічних бібліотек Сумської області за 2016 р. – Суми, 2017. – 42 арк.

Поточний архів управління культури та туризму Сумської обласної державної адміністрації

153. Основні показники розвитку культури, мистецтва і туризму в області у 2007 р. – Суми, 2008. – 28 арк.

154. Основні показники розвитку культури і мистецтва в області у 2009 р. – Суми, 2010. – 23 арк.

155. Основні показники розвитку культури і мистецтва в області у 2010 р. – Суми, 2011. – 23 арк.

156. Основні показники розвитку культури і мистецтва в області у 2015 р. – Суми, 2016. – 21 арк.

157. Про підсумки творчої та фінансово-господарської діяльності закладів культури і мистецтв області за 2015 р., перспективи їх діяльності у 2016 р. Матеріали до виступів на підсумковій колегії 19.02.2016. – 17 арк.

**Центральний державний архів віщих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Фонд 2. Рада міністрів УРСР.

Опис 7. Сектор культури.

158. Спр. 9508. Матеріали про роботу клубів в Українській РСР. 1 лютого 1949 р. – 11 грудня 1949 р. – 93 арк.

Опис 9. Відділ культури.

159. Спр. 7936. Листування з питань капітального будівництва і ремонту культурно-освітніх установ. Ч. I. 18 липня 1959 р. – 6 вересня 1960 р. – 290 арк.

Опис 13. Відділ по науці, культурі, освіті, охороні здоров'я.

160. Спр. 744. – Матеріали з питань роботи клубів, бібліотек, музеїв, інших культурно-освітніх закладів та розвитку художньої самодіяльності в УРСР. Січень 1965 – січень 1966 р. – 313 арк.

161. Спр. 4643. Матеріали з питань роботи клубів, бібліотек музеїв та інших культурно-освітніх закладів та розвитку художньої самодіяльності в Українській РСР. 30 жовтня 1969 р. – 20 листопада 1970 р. – 263 арк.

Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ Української РСР.

Опис 2. Колегія.

162. Спр. 15. Материалы об организации „селянських будинків” в губернских, уездных и волостных центрах. 26 марта 1921 г. – 31 января 1922 г. – 26 арк.

Фонд 166. Народний комісаріат освіти УРСР.

Опис 6. Управління справами.

163. Спр. 2320. Листування з Глухівською окрінспектурою наросвіти про роботу Глухівського округового музею, асигнування коштів на утримання, про припинення ліквідації Новгород-Сіверського та Путивльського музеїв Глухівської округи та ін. 3 квітня 1926 р. – 30 вересня 1929 р. – 72 арк.

Опис 9. Управління політичної освіти.

164. Спр. 283. Матеріали обстеження сельбудів та хат-читалень по районах і селах України. Почато 17 жовтня 1929 р. – 203 арк.

Фонд 318. Управління народного обліку при Держплановій комісії УРСР.**Опис 1. Відділ культури.**

165. Спр. 1415. Списки и сводки годовых отчётов музеев о их деятельности по областям Украины за 1939 г. – 202 арк.

Фонд 4762. Комитет по делам культурно-просветительских учреждений при совете Народных комиссаров УССР.

Опис 1. Управление библиотек, домов культуры и клубов.

166. Спр. 10. Сводный статистический отчёт Комитета о библиотеках в областях УССР по состоянию на 1946 г. – 8 арк.

167. Спр. 420. Справки, отчёты, информации Комитета о работе клубных учреждений УССР за 1950 г. – 140 арк.

Фонд 5116. Міністерство культури УРСР.**Опис 8. Управління клубних установ.**

168. Спр. 290. Листування з Севастопольським міським, обласними управліннями культури Сумської, Тернопільської, Харківської та Херсонської областей. 29 лютого 1965 р. – 24 грудня 1965 р. – 176 арк.

169. Спр. 375. Листування з обласним управлінням культури з питань розвитку художньої самодіяльності, роботи клубів та парків. 19 січня 1971 р. – 11 листопада 1971 р. – 78 арк.

Опис 10. Відділ музеїв та охорони пам'яток культури.

170. Спр. 171. Списки музеїв країни по профілям за 1960 р. – 23 арк.

171. Спр.188. Листування з Радою Міністрів УРСР з питань роботи музеїв та встановлення пам'ятників за 1962 рік. – 114 арк.

172. Спр. 353. – Документы областных управлений культуры о состоянии работы по улучшению охраны памятников архитектуры, искусства, археологии и истории (докладные записки, отчёты, информации) за 1969 г. Т. 2. – 192 арк.

Опис 15. Планово-финансовое управление. Группа статистики.

173. Спр. 78. Годовые отчёты музеев системы Министерства культуры УССР за 1955 г. – 269 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)****Фонд 1. Центральний комітет комуністичної партії України.****Опис 24. Таємна частина.**

174. Спр. 6. Культурно-просветительная работа. Работа театров, кинотеатров, радиовещания, работа клубов, библиотек, музеев, организация выставок, проведение олимпиад. 20 января 1950 г. – 25 декабря 1950 г. – 207 арк.

Опис 31. Общий сектор, особая часть.

175. Спр. 1657. Докладные записки, письма и справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Министерства культуры УССР, театров, музеев, о работе передвижных клубов передового опыта, о работе клубов, театров, музеев. – 223 арк.

176. Спр. 2658. – Докладные записки, письма, справки отделов ЦК, обкомов КП, Управлений Министерства культуры УССР, музеев, библиотек об итоге республиканского смотра-конкурса сельской художественной самодеятельности, о Декаде украинской культуры и искусства в Узбекской ССР, о празднике песни в Эстонской ССР, о работе музеев, библиотек. 7 января 1965 г. – 29 июля 1965 г. – 280 арк.

Опис 32. Общий отдел. III сектор.

177. Спр. 938. Справки и информации отделов ЦК компартии Украины, Совета министров УССР и др. организаций о проведении фестивалей литературы и искусства, организации выставок, музеев, о репертуарных планах театров на 1975 г. и др. вопросам работы организаций культуры. – 107 арк.

ЛІТЕРАТУРА

178. Абаровський І. Красзнавчий напрямок визначено / Іван Абаровський // Голос Посулля. – 2011. – № 38-39. – С. 4.
179. Абаровський І. Музеї – справа державна / Абаровський Іван // Голос Посулля. – 2008. – № 39. – С. 2, 6.
180. Абаровський І. Музею два роки. / Іван Абаровський // Голос Посулля. – 2008. – № 53 – 54. – С. 7.
181. Абрамець В. М. Шкільні музеї міста / В. М. Абрамець // Суми і сумчани. – 2008. – № 24. – С. 10.
182. Адаменко Е. Маленькое царство бутафории / Елена Адаменко // Данкор. – 2010. – № 11. – С. А 8 – А 9.
183. Акічев Ш. М. Довоєнна історія Конотопського міського музею ім. О. М. Лазаревського / Шаміль Мулламович Акічев // Конотопські читання : зб. наук. праць за результатами Конотопських читань 2010 / Відділ культури і туризму Конотопської міської ради Сумської області, Конотопський міський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського. – Конотоп, 2010. – Вип. I. – С. 11 – 20.
184. Андреев В. Нужен ли нам заповедник? / В. Андреев // Путивльские ведомости. – 1996. – № 5. – С. 2 – 3.
185. Ануфрієва В. Знахідки, пошуки, проблеми : В Конотопі працює новостворений культурний комплекс / В. Ануфрієва // Радянський прапор. – 1983. – № 57. – С. 2.
186. Бабинець Т. Через роки і відстані / Т. Бабинець // Ленінська правда. – 1991. – № 96. – С. 2.
187. Багатство бібліотек – трудящим! // Ленінська правда. – 1962. – № 121. – С. 3.
188. Бараненко В. Зустрінемося біля кінотеатру / Валентина Бараненко // Сумщина. – 2005. – № 18. – С. 3.
189. Бараненко В. „Истории слово искусству сродни...” / Василий Бараненко // Полісся. – 2008. – № 10. – С. 2.

190. Баханцов В. Організація дозвілля – комплексний підхід / В. Баханцов // Ленінським шляхом. – 1987. – № 24. – С. 3.
191. Бесєдіна Н. В. Громадське музейництво як соціально-культурне явище в 50 – 80-х рр. ХХ ст. / Наталія Василівна Бесєдіна // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. статей. – К.-Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 396 – 406.
192. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини. (До „Глухівського періоду” історії України (1708-1782 рр.) / Володимир Іванович Белашов – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
193. Библиотекарям есть что праздновать // Данкор. – 2010. – № 40. – С. А 16.
194. Библиотеки Сумщины впервые пополнили фонды // Данкор. – 2006. – № 11. – С. А 5.
195. Бібліотеки – скарбниці знань / [відпов. ред. Микола Андрійович Москаленко, упоряд. Іван Васильович Шажко]. – К. : Політвидав України, 1975. – 144 с.
196. Бібліотечна Україна : довідник / [редкол. : А. П. Корнієнко (відпов. ред.) та ін.]. – К. : Абрис, 1996. – 384 с.
197. Близнюк А. М. Музей освіти і науки : путівник / Анатолій Михайлович Близнюк – Суми : Нота бене, 2009. – 150 с.
198. Бондарева О. Пам'яті Тані з зеленого Лебедина... / О. Бондарева // Лебединщина. – 2004. – № 102. – С. 2.
199. Бондаренко С. К. З історії читання на Харківщині : народні бібліотеки та їхні читачі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. К. Бондаренко // Каразінські читання [Історичні науки] : тези доповід. 63-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 23 квітня 2010 р.) / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – С. 48 – 49.
200. Бондар М. М. Нариси музейної справи / М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славін. – К. : Вид-во Київського університету, 1959. – 191 с. ; Мезенцева Г. Г. Музеи Украины / Г. Г. Мезенцева. – К. : Изд-во Киевского университета, 1959. – 180 с.
201. Бражніченко С. О. Взаємодія освітніх закладів Лебединщини та Лебединського районного краєзнавчого музею / Світлана Олексіївна Бражніченко //

Краєзнавство : науково-методичний та практичний аспекти : матеріали краєзнавчої наук.-практ. конф. (8 – 10 червня 2010 р., Суми) / Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. – Суми : РВВ СОППО, 2010. – С. 22 – 24.

202. Будинок-музей А. П. Чехова в Сумах / [авт. тексту Л. М. Євдокимчик, А. А. Кожевникова]. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2006. – 16 с.

203. Буланый І. Т. Громадські музеї України : історія, досвід, проблеми / Іван Тихонович Буланый, Іван Григорович Явтушенко. – К. : Мистецтво, 1979. – 197 с.

204. Буланый И. Т. Музей на общественных началах / Иван Тихонович Буланый, Иван Григорьевич Явтушенко – М. : Профиздат, 1985. – 208 с.

205. Буланый И. Т. Народные сокровищницы : О деятельности нар. музеев Укр. ССР / Буланый Иван Тихонович, Явтушенко Иван Григорьевич – К. : Мистецтво – 1984. – 188 с.

206. Буряк М. Мертвий заклад культури! / Микола Буряк // Глухівщина. – 2009. – № 17. – С. 2.

207. Бухало С. М. Завдання політосвітніх установ у світлі рішень XVIII з'їзду ВКП (б) / С. М. Бухало // Соціалістична культура. – 1939. – № 8. – С. 12 – 15. ; Політосвітні установи у третьому році сталінської п'ятирічки // Соціалістична культура. – 1940. – № 5. – С. 1 – 3. ; Поволоцький Я. І. Допомога комсомолу у клубній роботі / Я. І. Поволоцький // Соціалістична культура. – 1940. – № 6. – С. 15 – 17.

208. Вакулішина М. Пам'ять про смертоносні рентгени / Марина Вакулішина // Суми і сумчани. – 2010. – № 16. – С. 5.

209. Валігура В. Створити бібліотеку в кожному колгоспі / В. Валігура // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 4. – С. 4 – 6.

210. Валько І. Клуби і бібліотеки Радянської України / І. Валько, І. Міневич. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 223 с.

211. Василенко А. С. Літопис слави народної : З історії становлення і розвитку народних музеїв України / А. С. Василенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 190 с.

212. Ведмидь Т. А. Заслуженная награда / Т. А. Ведмидь // Путивльські відомості. – 2009. – № 97. – С. 2.
213. Вейсберг Б. Школа мужності / Б. Вейсберг // Ленінська правда. – 1977. – № 53. – С. 4.
214. Веретенник А. Память убить невозможно / Алёна Веретенник // Панорама. – 2000. – № 6. – С. 1, 4.
215. Веретенник С. Дунаєцькому будинку культури – 35 / Світлана Веретенник // Глухівщина. – 2007. – № 26. – С. 3.
216. Вертіль О. Краще гір можуть бути лиш гори / Олександр Вертіль // Сумщина. – 2009. – № 139-140. – С. 1.
217. Верьовкін С. Музей бойової слави / С. Верьовкін // Ленінська правда. – 1978. – № 107. – С. 3.
218. Вехи олимпийской славы // Ваш шанс. – 2015. – № 36. – С. 23 А.
219. Вечерський В. В. Актуальні науково-методичні проблеми регенерації та музеєфікації городка в Путивлі / Віктор Васильович Вечерський // Путивльський краєзнавчий збірник : зб. наук. праць / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2007. – Вип. 3. – С. 4 – 19.
220. Вечерський В. В. Глухів / Віктор Васильович Вечерський, Володимир Іванович Белашов – К. : Абрис, 2003. – 168 с.
221. Вечерський В. В. Найвизначніші пам'ятки північної Глухівщини / Віктор Васильович Вечерський // Сіверщина в історії України : матеріали VII наук.-практ. конф. – Суми : ВБ „Еллада”. – 2008. – С. 73 – 79.
222. Вечерський В. В. Сіверщина / Віктор Васильович Вечерський // Архітектура України. – 1993. – № 2. – С. 39 – 44.
223. Габрелян В. Історія створення Роменського краєзнавчого музею / В. Габрелян // Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства : матеріали наук.-теор. конф. викладачів, аспірантів та студентів (23 – 24 квітня 2007 р., Суми) / Сумський державний університет. – Суми : Вид-во СумДУ, 2007. – Вип. II. – С. 101 – 103.

224. Гаврилова Н. Бібліотеки – молоді / Н. Гаврилова // Ленінська правда. – 1978. – № 183. – С. 3.
225. Гагіна Е. Казачий музей / Гагіна Елена // Ваш шанс. – 2005. – № 41. – С. 22 А.
226. Гагін В. За культуру на селі / В. Гагін // Прапор Леніна. – 1967. – № 92. – С. 4.
227. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Лариса Анатоліївна Гайда – К : Шк. світ, 2009. – 128 с.
228. Галкін О. Все почалося з Народного дому / Олександр Галкін // Прапор перемоги. – 2004. – № 87. – С. 4.
229. Ганнусенко Н. Шкільні музеї : охорона пам'яток / Н. Ганнусенко, Н. Корнева, Г. Осадчий // Пам'ятки України. – 1986. – № 2. – С. 56 – 57.
230. Гвоздик А. Українцям про Україну розкажуть из-за океана / Олександр Гвоздик // В двух словах. – 2007. – № 21. – С. А 5.
231. Геренко С. Як дорога до храму : 30 вересня відзначається Всеукраїнський день бібліотек / Світлана Геренко // Сумщина. – 2004. – № 110. – С. 3.
232. Герої не вмирають // Сумщина. – 2016. – № 34. – С. 8.
233. Гімальдінова З. В. З історії бібліотечного будівництва на Україні (1946 – 1961) / З. В. Гімальдінова // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1965. – Вип. 2. – С. 128 – 141. ; Гімальдінова З. В. З історії організації обслуговування сільського населення України (1929 – 1959 рр.) / З. В. Гімальдінова // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1972. – Вип. 13. – С. 71 – 80. ; Буланій І. Т. Основні тенденції розвитку централізації бібліотек в Українській РСР // І. Т. Буланій Бібліотекознавство та бібліографія. – 1977. – Вип. 17. – С. 3 – 11. ; Самойленко Т. П. Упорядкування і створення єдиної мережі масових бібліотек (1959 – 1974 рр.) // Т. П. Самойленко // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1979. – Вип. 19. – С. 110 – 117. ; Гімальдінова З. В. Розвиток бібліотечної справи на радянській Україні / З. В. Гімальдінова, Т. П. Самісенко, Т. О. Скрипник // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1987. – Вип. 27. – С. 10 – 20.

234. Глухівський міський краєзнавчий музей / Автор тексту О. І. Дятленко. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2007. – 8 с.

235. Гольдербитер Н. Л. Из истории Глуховского краеведческого музея (1902 – 1941) / Н. Л. Гольдербитер // Північне Лівобережжя та його культура початку ХХ століття : тези доповід. та повідомл. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. історика мистецтва Ф. Л. Ернста / Сумський художній музей, Сумська обласна організація Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, Науково-методична секція пам’яток мистецтва. – Суми : РВВ облуправління по пресі, 1991. – С. 84 – 86.

236. Горболіс Л. М. „Я так хочу, щоб тут завжди були Мавка і Лукаш...” / Лариса Михайлівна Горболіс // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2006. – № 3. – С. 51 – 56.

237. Гриченко І. Т. Народні музеї Сумщини / Іван Тимофійович Гриченко, Лада Павлівна Сапухіна – Х. : Прапор, 1970. – 96 с.

238. Громова А. Лікар і книга поняття не роздільні : Історія обласної науково-медичної бібліотеки / Аліна Громова // Медицина і здоров’я. – 2004. – № 23. – С. 7.

239. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины : путеводитель / Анатолий Иванович Дейнека. – Х. : Прапор, 1989. – 199 с.

240. Демченко Л. Без книги жити не можна / Любов Демченко // Сумщина. – 2009. – № 116. – С. 4.

241. Державний архів Сумської області : путівник. Т. 1. / [авт.-упоряд. : Людмила Покидченко (відп. упоряд.) та ін. ; редкол. : Руслан Пиріг (голова) та ін.]. – Суми, 2003. – 320 с.

242. Деуленко С. Якщо взятися спільно // С. Деуленко / Ленінський прапор. – 1985. – № 148. – С. 2.

243. Діяльність будинків культури по задоволенню потреб територіальних громад : звіт за результатами дослідж. / [кер. дослід. гр. Л. К. Абрамов, експерти Т. В. Азарова, В. В. Вдовенко, О. В. Гур’янова]. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – 64 с.

244. Дмитренко І. Музею – звання народного / І. Дмитренко // Ленінська правда. – 1988. – № 244. – С. 4.
245. Долгін Г. С. Сумський краєзнавчий музей : путівник / Григорій Самойлович Долгін, Ганна Михайлівна Недбайло, Лада Павлівна Сапухіна – Х .: Прапор, 1976. – 48 с.
246. Дубинин В. Музей в форматі „мини” / Владимир Дубинин // Данкор. – 2003. – № 35. – С. А 13.
247. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Любов Андріївна Дубровіна, Олексій Семенович Онищенко / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, НАН України. – К. : 2009. – 530 с.
248. Євтушенко О. Плідний рік краєзнавчого музею / О. Євтушенко // Конотопський край. – 2008. – № 3. – С. 7.
249. Єгоров Т. І. З історії Роменського краєзнавчого музею / Т. І. Єгоров // Записки краєзнавців : (з історії та природи краю). – Ромни : Роменський краєзнавчий музей. – 1963. – Вип.1. – С. 174 – 179.
250. Житник І. Історико-культурний заповідник : проблеми і перспективи / Іван Житник // Сумщина. – 1999. – № 33. – С. 3.
251. Житник І. Стає музей культурним центром / І. Житник // Сумщина. – 1999. – № 45. – С. 4.
252. Жукова С. Державний історико-культурний заповідник у Глухові / С. Жукова // Культура. Історія. Традиції. – 2005. – №7. – С. 6 – 8.
253. Завгородній Д. А. Народний музей в с. Смілому на Сумщині / Д. А. Завгородній // Український історичний журнал. – 1972. – № 10. – С. 154 – 157.
254. Заклади культури та мистецтва в області за 2000 – 2007 рр. : стат. бюл. / [відпов. за вип. Ольга Павлівна Кравченко]. – Суми : Головне управління статистики у Сумській області, 2008. – 41 с.
255. Закон України „Основи законодавства України про культуру” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

256. Закон України „Про бібліотеки та бібліотечну справу” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 7. – Ст. 45.

257. Закон України „Про музеї та музейну справу” // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.

258. Замлинська О. В. Культурне життя в Україні 1943 – 1953 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Олена Володимирівна Замлинська / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 219 с. ; Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950 – 1980-ті рр.) : дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Олександр Іванович Крук / Харківський національний університет ім. В. М. Каразіна. – Харків, 2000. – 180 с. ; Мельниченко О. В. Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. : дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Олена Василівна Мельниченко / Черкаський Нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 225 с. ; Федоренко Я. А. Зміни у культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської „відлиги” : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Яніна Анатоліївна Федоренко / Черкас. Нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 227 с. ; Поліщук Л. О. Соціально-культурна діяльність клубів України (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.) : дис... канд. культурології : 26.00.01 / Людмила Олександрівна Поліщук / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2011. – 192 с.

259. Зведення про будівництво клубів методом народної будови станом на 1.IX.1949 р. // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 9. – С. 28.

260. Зведення про організацію колгоспних бібліотек за станом на 1. IX. 1949 р. // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 9. – С. 28.

261. З досвіду роботи музеїв УРСР : зб. ст. / Наук.-метод. відд. музеєзнавства Львівського держ. історичного музею. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – Вип. 1. – 83 с. ; З досвіду роботи музеїв УРСР : зб. ст. / Наук.-метод. відд. музеєзнавства Львівського держ. історичного музею. – К. : Держполітвидав УРСР, 1961. – Вип. 2. – 147 с. ; Народні музеї: зб. ст. / [упоряд. : Я. П. Сіман, В. І. Горинич, Н. М. Шапошникова]. – К. : Молодь, 1961. – 52 с.

262. Зільберштейн М. Я. Сторінки до історії Конотопського краєзнавчого музею / М. Я. Зільберштейн // Сумська старовина. – 1998. – № III-IV. – С. 95 – 98.

263. Золотоверхий І. Д. Розвиток української радянської культури за роки Радянської влади / І. Д. Золотоверхий. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 30 с. ; Литвин К. З. Расцвет культуры Советской Украины / К. З. Литвин – К. : Госполитиздат УССР, 1954. – 79 с.

264. Зукулло Н. Літопис Сучасності / Н. Зукулло // Ленінська правда. – 1985. – № 160. – С. 3.

265. История городов и сёл Украинской ССР : в 26 т. Сумская область / [гл. редкол. : П. Т. Тронько (гл.) и др. ; редкол. тома : И. Я. Макухин (гл.) и др.]. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1980. – 700 с.

266. Іващенко О. Повернення Калнишевського / Олександр Іващенко // Голос Посулля. – 2008. – № 53-54. – С. 7.

267. Іспічук Н. Що нового у книжковому царстві? / Наталія Іспічук // Сумщина. – 2010. – № 115-116. – С. 4.

268. Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. – К. : Нац. парлам. б-ка України, 1995. – Вип. 1. – 88 с. ; Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. – К. : Нац. парлам. б-ка України, 1997. – Вип. 2. – 113 с.

269. Історія бібліотечної справи Сумщини : зб. статей / [відпов. за вип. Т. І. Фролова, матеріал підгот. Н. В. Фесенко, ред. С. Ф. Латиш] / Управління культури Сумської обласної державної адміністрації, ОУНБ ім. Н. К. Крупської. – Суми, 2004. – 45 с.

270. Історія. Культура. Традиції. – 2005. – № 7. – 32 с.

271. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Сумська область / [голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) та ін. ; редкол. тому : І. Я. Макухін (голова) та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1973. – 696 с.

272. Історія розвитку бібліотек України для дітей (1941 – 1959) / [наук. ред. М. С. Слободяник ; редкол. : А. С. Кобзаренко (голов. ред.) та ін.]. – К. : НБУ для дітей, 2005. – 89 с.

273. Історія розвитку бібліотек України для дітей (1960 – 1974) / [редкол. : А. С. Кобзаренко та ін.]. – К. : НБУ для дітей, 2007. – 75 с. ; Історія розвитку бібліотек України для дітей (1975 – 1991 рр.) / [наук. ред. Л. П. Каліберда ; редкол. А. С. Кобзаренко (голов. ред.) та ін.]. – К. : НБУ для дітей, 2011. – 116 с.

274. Калібовець С. М. Відбудова діяльності бібліотек на Лівобережній Україні (1943 – 1945 рр.). / Світлана Миколаївна Калібовець // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2007. – № 4. – С. 115 – 132.

275. Карпенко Ю. Куліси історії / Ю. Карпенко // Панорама. – 2006. – С. В 2.

276. Картузов К. М. Державне управління бібліотечною справою в Україні в 1917 – 1939 роках / Костянтин Михайлович Картузов // Наукові праці [Державне управління] / Чорноморський державний університету ім. П. Могили.– 2012. – Т. 186, Вип. 174. – С. 62 – 67.

277. Квітковська Г. Л. Роменський краєзнавчий музей : путівник / Г. Л. Квітковська, Є. П. Кричевська, Н. І. Николенко – Х. : Прапор, 1973. – 32 с. ; Конотопський музей : путівник / [упоряд. : І. В. Москальов, Г. В. Дерев'янку, М. В. Клименко]. – Х. : Прапор, 1970. – 76 с.

278. Ківенко Я. виправити хиби в культосвітній роботі Сумської області / Я. Ківенко // Культурно-освітня робота. – 1948. – № 3. – С. 25 – 29.

279. Клуби і хати-читальні // Більшовицька зброя. – 1944. – № 69. – С. 4.

280. Клубні установи в умовах оренди : досвід, проблеми, перспективи : інформ.-метод. зб. з питань впровадж. оренди у клубних закладах / [упоряд. : А. Ф. Мироненко, Л. М. Нестеренко]. – К., ДАКККіМ, 2001. – 36 с.

281. Ключина П. Книга – твій друг / Павло Ключина // Не впізнати тебе Сумщино. – Х. : Прапор, 1967. – С. 185 – 188 ; Комаров М. М. „Зустріч з прекрасним” / М. М. Комаров // Не впізнати тебе Сумщино. – Х. : Прапор, 1967. – С. 204 – 203.

282. Ключко Ю. М. Розвиток соціально-культурної сфери України в умовах ринкових відносин : пошук нових моделей / Юлія Миколаївна Ключко. – К. : Нац. парлам. б-ка України, 2003. – 28 с.

283. Ключко Ю. М. Шляхи організації дозвіллевого спілкування молоді в процесі функціонування системи „клуб – бібліотека” : (за матеріалами наук. дослідж.) / Юлія Миколаївна Ключко. – К. : Нац. парлам. б-ка України, 1998. – 21 с.

284. Книга – боєць, вихователь, друг : На обласній нараді бібліотечних працівників // Ленінська правда. – 1974. – № 253. – С. 3.

285. Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941 – 1984 гг.) : сб. док. и материалов / [сост. : Лев Израилевич Гольденберг (рук. работы) и др. ; редкол. : Н. И. Сенченко (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова Думка, 1986. – 565 с.

286. Коваленко А. Як бути з бібліотекою / Андрій Коваленко // Народна трибуна. – 2009. – № 7. – С. 2.

287. Ковальчук Н. Берегти історію краю / Н. Ковальчук // Прапор перемоги. – 1982 – № 89 – С. 3.

288. Ковтун М. С. Чапліївський історико-краєзнавчий музей / М. С. Ковтун // Советское Полесье. – 1997. – № 83. – С. 2.

289. Колісник І. Г. Організація і методика клубної роботи на селі : (посіб. для клубних працівників) / І. Г. Колісник. – К. : Радянська школа, 1940. – 140 с.

290. Комський С. Книгу – в маси / С. Комський. – Культурно-освітня робота. – 1947. – № 3. – С. 31 – 34. ; Валігура В. Закріпити досвід культурно-освітньої роботи, здобутий під час виборчої кампанії / В. Валігура. – Культурно-освітня робота. – 1947. – № 5. – С. 12 – 15. ; Овчаренко П. Культурно-освітня робота на службі народу / П. Овчаренко. – Культурно-освітня робота. – 1948. – № 1. – С. 27 – 34. ; Овчаренко П. Стан бібліотечної роботи і наші завдання / П. Овчаренко. – Культурно-освітня робота. – 1948. – № 12. – С. 8 – 13. ; Швайко Р. За дальше піднесення культосвітньої роботи / Р. Швайко // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 1. – С. 10 – 13. ; Лесневський Ю. За більшовицьку ідейність і науковість у роботі історичних і краєзнавчих музеїв / Ю. Лесневський // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 6. – С. 14 – 16.

291. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року. – К. : Школа, 2006. – 48 с.

292. Концур В. В. Ідеологізація трудящих мас засобами культурно-освітніх закладів профспілок України (1956 – 1964) / Вікторія Володимирівна Концур // Грані історії : зб. наук. пр. – Горлівка : Вид-во ГДППМ, 2009. – Вип. 2. – С. 79 – 86.

293. Корнієнко А. П. Бібліотеки для юнацтва і формування марксистсько-ленінського світогляду молодого будівника комунізму / А. П. Корнієнко // Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади : наук. зб. – К. : ДРБ УРСР, 1979. – С. 69 – 74.

294. Корнієнко О. М. Зруйновані храми Сумщини : Мартиролог втрачених святинь / Олег Миколайович Корнієнко. – Суми, ПП „Ніканоров В. І.”, 2009. – 368 с.

295. Котугіна Л. Розвиток бібліотечної справи у районі / Л. Котугіна // Крелевецький вісник. – 1994. – № 54. – С. 4.

296. Кравченко В. Лебединський художній музей / В. Кравченко // Культура. Історія. Традиції. – 2005. – № 7. – С. 14 – 15.

297. Краеведческие записки / Ахтырский краеведческий музей. – Ахтырка, 1960. – Вып. 1. – 141 с.

298. Краєзнавча робота бібліотек – фактор патріотичного і інтернаціонального виховання населення : матеріали респ. наук.-практ. конф. працівників обл. б-к УРСР (6 – 9 вересня 1989 р., Хмельницький) / Державна історична бібліотека Української РСР. – К., 1990. — 156 с.

299. Краєзнавча робота в бібліотеках України : інформ. бюл. / [підгот. : В. П. Кисельова, О. В. Михайлова, І. В. Чеховська ; ред. Т. С. Кудласевич ; відпов. за вип. А. В. Скорохватова] / Нац. іст. б-ка України. – К. : Вид. дім „Вініченко”, 2011. – Вип. 22. – 150 с.

300. Крамар М. Музей буде. А коли? / М. Крамар // Фрунзенець. – 1998. – № 51. – С. 4.

301. Кривенчук В. Чи потрібен музей? / В. Кривенчук // Життя Лебединщини. – 1994. – № 98. – С. 3.

302. Кривко Я. О. Краєзнавчий гурток і музей у школі / Я. О. Кривко // Український історичний журнал. – 1972. – № 11. – С. 156 – 157.

303. Кривко Я. О. Музей С. А. Ковпака в технікумі / Я. О. Кривко // Український історичний журнал. – 1973. – № 6. – С. 151 – 153.

304. Крикуненко В. Ентузіастами не народжуються / В. Крикуненко // Червоний Промінь. – 1973. – № 21. – С. 3.

305. Кубатка О. Від яму до „Горизонту” : Цікавий музей створюють в обласному виробничо-технічному управлінні зв’язку / О. Кубатка // Ленінська правда. – 1984. – № 200. – С. 3.

306. Кугот А. А. Клуб і його робота / Арф Арсентійович Кугот. – К. : Мистецтво, 1977. – 247 с.

307. Кузьменко І. Вивчаємо природні багатства нашого району / І. Кузьменко // Культурно-освітня робота. – 1949. – № 1. – С. 48.

308. Кукарешников Д. Народный дом в Шостке / Д. Кукарешников // Советское Полесье. – 1966. – № 43. – С. 3.

309. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941 рр.) : зб. док. і матеріалів / [упоряд. : Віктор Михайлович Даниленко та ін. ; редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова Думка, 1986. – 416 с.

310. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950) : зб. док. і матеріалів / [упоряд. : Алла Іванівна Бичкова та ін. ; редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова Думка, 1989. – 576 с.

311. Культурне будівництво в Українській РСР : найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду : зб. док. у 2-х т. Т. I. (1917 – червень 1941 рр.) / [редкол. : О. І. Євсєєв та ін.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1959. – 884 с.

312. Культурне будівництво в Українській РСР : найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (червень 1941 – 1960 рр.) : зб. док. : у 2 т. Т. II. / [редкол. : О. В. Килимник та ін.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1961. – 665 с.

313. Куцева Ю. Глуховская „хранительница вождей” отмечает 70-летие / Юлия Куцева // Неделя. – 2009. – № 24. – С. 4.

314. Ладонщиков Г. Спортивный праздник в Дубовичах : из опыта работы сельского клуба / Г. Ладонщиков. – М. : Физкультура и спорт, 1950. – 35 с.

315. Лановенко Т. Неугасимый огонь творчества. Юбилей Дворца культуры / Т. Лановенко // Советское Полесье. – 1994. – № 2. – С. 2.
316. Леонова А. А. Методические рекомендации по организации сети клубных учреждений в сельской местности Украинской ССР / А. А. Леонова – К. : ГРБ УССР, 1983. – 20 с.
317. Лепёшкин А. Воспитываем на примерах истории края / А. Лепёшкин // Путивльські відомості. – 2004. – № 40. – С. 2.
318. Лепёшкин А. Музей под открытым небом / А. Лепёшкин // Путивльські відомості. – 2008. – № 40. – С. 3.
319. Лесина Ю. Ударим равнодушием по культуре? Здание сельского клуба рухнет, если власти не обратят на него внимания / Юлия Лесина // Ваш шанс. – 2004. – № 33. – С. 12 А.
320. Література для бібліотек // Більшовицька зброя. – 1944. – № 63. – С. 4.
321. Логвин Л. Бібліотечний фонд все ж поповнюється / Л. Логвин // Білопільщина. – 2003. – № 75. – С. 3.
322. Луговской А. В. Путивль : путеводитель / Анатолий Васильевич Луговской, Евгений Григорьевич Нефедовский. – Х. : Прапор, 1985. – 78 с. ; Мотренко Н. С. Охтирка : путівник / Микола Степанович Мотренко. – Х. : Прапор, 1990. – 128 с. ; Нелин А. П. Ромны : путеводитель / Алексей Петрович Нелин, Григорий Владимирович Диброва. – Х. : Прапор, 1986. – 87 с. ; Сапухіна Л. П. Суми : путівник / Лада Павлівна Сапухіна. – Х. : Прапор, 1984. – 111 с.
323. Ляшенко С. Зберігати і примножувати скарби рідного краю / Світлана Ляшенко // Кролевецький вісник. – 2012. – № 16. – С. 3.
324. Ляшко І. М. Музей історії Глухівського педінституту / І. М. Ляшко, І. В. Марущенко // Радянська школа. – 1984. – № 11. – С. 94 – 95.
325. Мазур А. Музейное трио : Николай Чугай открывает мини-музей / Анастасия Мазур // Панорама. – 2003. – № 41. – С. А 11.
326. Мазуренко Ю. П. Спадщанський лес – партизанський заповідник : путеводитель / Юрий Павлович Мазуренко, Александр Николаевич Рубанов – Х. : Прапор, 1985. – 55 с.

327. Мазух Л. Розгортати роботу бібліотек / Л. Мазух, Ф. Бондаренко // Більшовицька зброя. – 1944. – № 55. – С. 4.

328. Макаренко Л. Л. Державна історична бібліотека УРСР у складанні 26-томної історії міст і сіл Української РСР // Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади : наук. зб. – К. : ДРБ УРСР, 1979. – С. 89 – 97.

329. Маленко Е. Е. Конотоп : путеводитель / Евгений Ефимович Маленко, Людмила Гавриловна Марченко, Анна Архиповна Муркина. – Х. : Прапор, 1990. – 130 с.;

330. Малкієль С. В. Краєзнавчі записки Охтирського музею / С. В. Малкієль // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 144 – 145 ;
Ключина П. Ю. Роменському музею – пів віку / П. Ю. Ключина // Український історичний журнал. – 1970. – № 12. – С. 142 – 143.

331. Маник В. Глухівський краєзнавчий музей – історія та сучасність / В. Маник // Культура. Історія. Традиції. – 2005. – № 7. – С. 8 – 9.

332. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941 рр.) / Руслана Вікторівна Маньковська. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – 140 с.

333. Манько М. О. Суми та Сумчани у документах сучасників : Книга третя (1655 – 2010) / Михайло Олександрович Манько. – Суми : ВВП „Мрія-1” ТОВ, 2010. – 516 с.

334. Марійчин П. Художня самодіяльність Сумщини / П. Марійчин. – Культурно-освітня робота. – 1949. – № 1. – С. 51 – 52.

335. Марущенко В. Історія краєзнавчого музею / В. Марущенко // Город А. – 2002. – № 20. – С. 2.

336. Марченко С. „Де живеш – освіти, що прожив – освяти...” / Світлана Марченко // Кролевецький вісник. – 2006. – № 83. – С. 3.

337. Матяш Л.Н. Сохраним наследие прошлого / Л. Н. Матяш // Путивльські відомості. – 2006. – № 26. – С. 7.

338. Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство : на матеріалах музеїв Української РСР : курс лекцій / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вища школа, 1980. – 120 с.

339. Мельник М. „Я не чикав такого інтересу людей до минувшини. І це мене надихає” / Микола Мельник // Тростянецький вісник. – 2006. – № 63. – С. 2.
340. Мироненко В. „Зорепадом летять роки”... І долетіли вже до молодого ювілею / Валентина Мироненко // Сумщина. – 2002. – № 24. – С. 3.
341. Мирская Д. „Музей частных коллекций” – городу! / Даша Мирская // // Ваш шанс. – 2015. – № 11. – С. 19 А.
342. Михайлівський В. А. Рада – керівник клубу // В. А. Михайлівський, Г. А. Черевко, С. Луцик // Соціалістична культура. – 1940. – № 12. – С. 20 – 21.
343. Мізін Г. Духовні скарби – народу / Г. Мізін // Ленінська правда. – 1967. – № 256. – С. 3.
344. Міхно І. І. Про стан роботи масових бібліотек / І. І. Міхно // Соціалістична культура. – 1940. – № 3. – С. 20 – 22.
345. Модернизация библиотек продолжается // Ваш шанс. – 2012. – № 7. – С. 11 А.
346. Моша С. У музеї кипить життя : Храм історії ВАТ „Сумхімпром чекає на реконструкцію і нові експонати / Сергій Моша // Хімік. – 2008. – № 10. – С. 7.
347. Музеї Сумщини запрошують / [упоряд. О. Д. Аленич]. – Суми : ПКП „Еллада S”. – 2009. – 25 с.
348. Музей в квартире // Відродження. – 1994. – № 18. – С. 4.
349. На вогник Будинку культури / [упоряд. М. А. Москаленко, відпов. ред. Б. М. Білик]. – К. : Політвидав України, 1980. – 135 с.
350. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР : стат. зб. / [відпов. за вип. Л. Я. Нікітіна, тех. ред. А. Г. Моруга]. – К. : Статистика, 1973. – 316 с.
351. Народне господарство Сумської області : стат. зб. / [відпов. за вип. О. З. Токар, тех. ред. Г. Г. Гудімов]. – Х. : Статистика, 1970. – 509 с.
352. Народницький А. Подвиг Олександри Іванівни / А. Народницький // Ленінська Правда. – 1979. – № 73. – С. 4.
353. Народні музеї Лебединщини Сумської області / [мат. підгот. : Д. Курило, О. Даниленко ; відпов. за вип. Г. Камчатний]. – Суми-Лебедин: Сумське обласне управління по пресі, 1969 р. – 8 с.

354. На Сумщині створено новий заповідник // Данкор. – 2006. – № 32. – С. А 10.
355. Нестеренко В. Народні університети / В. Несторенко // Ленінська правда. – 1968. – № 113. – С. 3.
356. Нестеренко П. Суми – місто козацьке / Петро Нестеренко // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 248. – С. 9
357. Нестуля А. А. Роменський музей і охорона пам'яток краю в довоєнне час / А. А. Нестуля // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини : проблеми і перспективи : тези доповід. та повідомл. до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею / Сумське обласне відділення Українського Фонду культури, Роменський краєзнавчий музей, Полтавський краєзнавчий музей. – Суми-Ромни, 1990. – С. 11 – 13.
358. Нетеча С. Єднає козацька пісня / Світлана Нетеча // Глухівщина. – 2008. – № 45. – С. 3.
359. Ніколаєнко С. П. Відновлення та активізація діяльності державних краєзнавчих музеїв Сумщини у післявоєнний період (середина 1940-х – друга половина 1950-х рр.) / Світлана Петрівна Ніколаєнко // Сумська старовина. – 2008. – № XXV. – С. 307 – 316.
360. Ніколаєнко С. П. Краєзнавчі дослідження на сторінках обласної газети „Більшовицька зброя” 1943 – 1953 рр. / Світлана Петрівна Ніколаєнко // Сумська старовина. – 2006. – № XVIII-XIX. – С. 175 – 179.
361. Олійник Я. Шкільний музей в інтернеті / Ярослав Олійник // Пам'ятай ім'я своє! 20 років на варті життєвих інтересів ветеранів : зб. статей. – Суми : Вид-во „Ярославна”, 2007. – С. 98.
362. Освіта – пріоритет нації // Суми і сумчани. – 2009. – № 50. – С. 1.
363. ОУН-УПА на Сумщині. Т. 1. / [упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Вінниця : ДП ДКФ, 2007. – 156 с.
364. ОУН-УПА на Сумщині. Т. 2. / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Суми : ДАСО, 2009. – 232 с.

365. Панченко В. В. З історії Роменського краєзнавчого музею / В. В. Панченко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини : проблеми і перспективи : тези доповід. та повідомл. до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею / Сумське обласне відділення Українського Фонду культури, Роменський краєзнавчий музей, Полтавський краєзнавчий музей. – Суми-Ромни, 1990. – С. 6 – 8.

366. Перлини Сумщини : ілюстроване вид. / [редкол. : С. М. Грицай (голова) та ін.]. – Суми : ТОВ ТД „Папірус”, 2011. – 96 с.

367. Підвищення добробуту народу і завдання дальшого збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів : Промова товариша М. С. Хрущова на Пленумі ЦК КПРС 17 січня 1961 року // Радянська Україна. – 1961. – 22 січня.

368. Поліщук Л. О. Заклади клубного типу України : сучасний стан та перспективи розвитку / Людмила Олександрівна Поліщук // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. пр. / ДАКККіМ, Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23. – С. 176 – 184.

369. Пономаренко П. Покликання / П. Пономаренко // Путивльські відомості. – 2004. – № 24. – С. 1.

370. Порсова Л. Осколки прошлого : Из коллекции школьного учителя вырос народный музей ремёсел и быта / Людмила Порсова // Панорама. – 2008. – № 29. – С. А 14.

371. Постанова Кабінету Міністрів України № 80 від 8 лютого 1994 р. „Про державний історико-культурний заповідник у м. Глухові Сумської області” // Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 5. – Ст. 138.

372. Постанова Кабінету Міністрів України № 1021 від 26 липня 2006 р. „Про державний історико-культурний заповідник „Посулля” // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 2141.

373. Постанова Ради Міністрів УРСР № 453 від 30 грудня 1986 р. „Про оголошення комплексу пам’яток історії та культури м. Путивля державним історико-культурним заповідником” // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1987. – № 1. – Ст. 4.

374. Прокопенко А. Громадські засади в культурно-освітніх закладах / А. Прокопенко // Світло жовтня. – 1966. – № 24. – С. 4.

375. Прокопенко В. Д. Шостка : путеводитель / Валентина Денисовна Прокопенко. – Х. : Прапор, 1981. – 86 с.;

376. Про музей, який працює на громадських засадах : типове положення від 16.11.1990 р. / Міністерство культури Української РСР. – К., 1990. – С. 1.

377. Про перспективний план переведення державних масових бібліотек області на централізовану систему обслуговування населення книгою : Рішення № 2 виконкому Сумської обласної Ради депутатів трудящих (від 7 січня 1975 р.). – Суми, 1975. – 13 с.

378. Про підсумки соціалістичного змагання працівників клубних установ та масових бібліотек в 1947 р. // Культурно-освітня робота. – 1947. – № 5. – С. 45 – 50.

379. Про роботу відділів культури // Комуністичним шляхом. – 1990. – № 207. – С. 1, 3.

380. Прохасько Е. С. Страницы истории Сумского художественного музея 1920 – 2000 гг. / Прохасько Евгения Семёновна // Матеріали ювіл. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Державного архіву Сумської області. – Суми : ДАСО, 2000. – С. 75 – 78.

381. Путивль. Державний історико-культурний заповідник. – Суми : „Видавництво „МакДен”, 2005. – 40 с.

382. Путивльський краєзнавчий збірник : зб. наук. праць / [ред. В. Б. Звагельський та ін.] / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : „Вид-во „МакДен”. – 2004. – Вип. 1. – 158 с.

383. Пуцко В. Музей у Глухові / Василь Пуцко // Сумська старовина. – 1997. – № I. – С. 43 – 48.

384. Робота сільської бібліотеки : посіб. для сільських бібліотекарів / [уклад. : С. А. Комський та ін. ; ред. Д. С. Альохін]. – К. : Радянська школа, 1941. – 176 с.

385. Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади : наук. зб. / [редкол. : Людмила Іванівна Печенізька, Василь Степанович

Бабич, Іван Васильович Шажко, Людмила Іванівна Вовченко]. – К. : ДРБ УРСР, 1979. – 109 с.

386. Розвиток української культури за роки Радянської влади / [редкол. : П. П. Гудзенко (відпов. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1967. – 368 с.

387. Ротач П. Що читали Роменці / Петро Ротач // Комуністичним шляхом. – 1987. – № 150. – С. 4.

388. Руководящие материалы по библиотечному делу : справ. / [сост. Никандр Фёдорович Гаврилов]. – М. : Книга, 1968. – 270 с.

389. Савела О. Чи бути найстарішій бібліотеці міста? / Олена Савела // Конотопський край. – 2011. – № 47. – С. 3.

390. Салют останньому гетьману : У Сумській області відкрито музей Петра Калнишевського // День. – 2006. – № 178. – С. 6.

391. Сапухіна Л. П. З історії Сумського краєзнавчого музею / Лада Павлівна Сапухіна / Сумська держ. обл. універсальна наук. б-ка, Сумський обл. краєзнавчий музей. – Суми, 2000. – 17 с.

392. Сапухіна Л. П. З історії Сумського обласного краєзнавчого музею / Лада Павлівна Сапухіна // Сумський обласний краєзнавчий музей : історія і сьогодення : наук. зб. – Суми : "Видавництво „МакДен”, 2005. – С. 4 – 19.

393. Сахарова В. Показатель – массовость : Культурно-спортивный комплекс : опыт, проблемы / В. Сахарова // Ленинский путь. – 1985. – № 119. – С. 4.

394. Сбитный И. Глуховский краеведческий музей отмечает юбилей / Игорь Сбитный // Соборний майдан. – 2012. – № 4. – С. 2 – 3.

395. Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. 1. – М. : Изд-во Всесоюзной Книжной Палаты, 1960. – 135 с. ; Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. – Ч. 2. – М. : Изд-во Всесоюзной Книжной Палаты, 1961. – 460 с.

396. Ситенков А. І. Клуби відмінної роботи / Анатолій Іванович Ситенков. – К. : Політвидав України, 1966. – 48 с.

397. Сільські будинки культури // Соціалістична культура. – 1968. – № 1. – С. 9.

398. Сільські клуби : зб. матеріалів / [ред. В. Барашніков, відпов. за вип. А. Малецький] / Головне управління у справах культурно-освітніх установ, Центральний науково-методичний кабінет культурно-освітньої роботи. – К., 1957. – 80 с.

399. Скарбниці слави народної : зб. ст. з досвіду роботи громад. і нар. музеїв республіки / [упоряд. Іван Григорович Кочан]. – К. : Мистецтво, 1975. – 176 с.

400. Снагощенко В. В. Початок формування музейної мережі Сумщини (перша чверть ХХ сторіччя) / Валентина Володимирівна Снагощенко // Краєзнавство : наук.-метод. та практ. аспекти : матеріали ІІ всеукраїнської наук.-практ. конф. (15 – 16 червня, 2011 р., Суми) / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Національна спілка краєзнавців України, Білгородський державний національний дослідницький університет (РФ) та ін. – Суми: РВВ СОІППО, 2011. – С. 105 – 108.

401. Снісаренко С. Ю. Скарбниця історії рідного краю / С. Ю. Снісаренко // Перемога. – 1994. – № 28. – С. 2 – 3.

402. Сохань А. Великие земляки : Алчевские / Александр Сохань // Ваш шанс. – 2009. – № 51. – С. 28 А.

403. Соціальні трансформації в Україні : пізній сталінізм і хрущовська доба : колективна моногр. / [відп. ред. В. М. Даниленко ; ред.-упоряд. Н. О. Лаас]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.

404. Співпраця Сумських бібліотек з міжнародними фондами триватиме і надалі // Суми і сумчани. – 2010. – № 48. – С. 7.

405. Стегний И. Как пройти в библиотеку? / Ирина Стегний // В двух словах. – 2009. – № 39. – С. 12.

406. Стельмах І. Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі / Ірина Федорівна Стельмах // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. праць. – К. : 2009. – Вип. 16. – С. 102 – 111.

407. Суворова Т. Создадим музей „Слова” / Тамара Суворова // Путивльські відомості. – 2005. – № 55. – С. 4.

408. Сумский художественный музей : путеводитель / [Вера Александровна Донченко, Анна Михайловна Дужая, Татьяна Николаевна Ершова и др.]. – Х. : Прапор, 1988. – 152 с.

409. Сумський художній музей : альбом / [авт.-упоряд. Валентина Аркадіївна Наумова]. – К. : Мистецтво, 1981. – 78 с.

410. Сумы : краткая справ. кн. / [В. А. Кипайтулов, Б. А. Гапонцев, В. И. Зюзько и др.]. – Х. : Прапор, 1979. – 167 с.;

411. Суряднова В. П. Шкільні музеї хліба і куточки бережливого ставлення до хліба Сумщини як умова відродження національної науки і культури України / В. П. Суряднова // Матеріали IV Сумської обл. наук. історико-краєзнавчої конф. (14 – 15 грудня 2001 р., Суми). Ч. 1. / СДПУ ім. А. С. Макаренка, Сумська обласна спілка краєзнавців, Сумська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та ін. – Суми : СДПУ ім. Макаренко, 2001. – С. 179 – 182.

412. Таценко Т. В. Гортаючи архівні документи : (з історії бібліотек дореволюційної Сумщини) / Тетяня Валентинівна Таценко // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. пр. — К. : Нац. парлам. б-ка України, 1995. – Вип. 1. – С. 20 – 24.

413. Тертична О. Бібліотека Маклакова / Ольга Тертична // Місто Ярославни. – 2012. – № 6. – С. 1 – 2.

414. Ткаченко В. Шкільна краєзнавча скарбниця / В. Ткаченко // Глухівщина. – 1999. – № 65. – С. 3.

415. Токмань Г. Ф. Друзі сільської бібліотеки / Галина Федорівна Токмань. – Х. : Прапор, 1965. – 27 с.

416. Тронько П. Т. Изучение и пропаганда истории Сумщины в контексте дальнейшего развития исторического краеведения в республике / П. Т. Тронько // Тез. докл. и сообщ. I Сумской обл. науч. ист.-краеведческой конф. (5 – 6 апреля 1990 г., Сумы) / СГПИ им. А. С. Макаренка, Сумская областная организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Сумской историко-краеведческий музей. – Сумы, 1990. – С. 1 – 2.

417. Тупик С. В. Пам'яткоохоронна справа на Путивльщині : сучасний стан і перспективи / Сергій Володимирович Тупик // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини : матеріали II наук.-практ. конф. – Глухів : ГВВ ГДПУ, 2003. – С. 105 – 109.

418. Тупик С. В. Передати у пам'ять нащадкам : Виповнюється 10 років Путивльському історико-культурному заповіднику / Сергій Володимирович Тупик // Сумщина. – 1996. – № 39. – С. 4.

419. Тупик С. В. Приглашает край партизанской славы / Сергей Владимирович Тупик // Неделя. – 2003. – № 19. – С. 3.

420. Тупик С. Хранитель истории : Путивльскому краеведческому – 70 лет / Сергей Тупик // Ленинский путь. – 1989. – № 59. – С. 2.

421. Туризм і краєзнавство // Інформаційно-методичний вісник. – 1998. – № 9. – К. : Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. – 72 с.

422. Указ Президента України від 10 листопада 2008 р. „Про надання Державному історико-культурному заповіднику у місті Глухові статусу національного” // Глухівщина. – 2008. – № 88. – С. 1.

423. Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР „О награждении музеев Почётной Грамотой и Грамотой Президиума Верховного Совета Украинской ССР ” // Правда Украины. – 1976. – № 26. – С. 3.

424. Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991 – 1998) : інформ. вид. Вип. II / [упоряд. : В. В. Литовський, А. Ф. Мироненко; ред. В. М. Чередник]. – К. : ДАКККіМ, 1999. – 222 с.

425. У Кролевці урочисто відкрито музей ткацтва // Ярмарок. – 2011. – № 47. – С. 1.

426. У Роменському районі створюють музей народної архітектури та побуту просто неба // Голос Посулля. – 2008. – № 34. – С. 5.

427. Федотова О. Політична цензура в УСРР—УРСР : практика обмеження друкованої продукції / Оксана Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2012. – № 2. – С. 45 – 47.

428. Федотова О. Цензура учбової літератури в УСРР-УРСР у 1920 – 1930-х рр. / Оксана Федотова // Наукові записки / Інститут політичних і етнографічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 2. – С. 385 – 393.

429. Форова З. Ф. К истории основания Ахтырского краеведческого музея : (по материалам фондов музея) / З. Ф. Форова // Краеведческие записки. – Ахтырка : Ахтырский краеведческий музей, 1960. – Вып. 1. – С. 83 – 87.

430. Хвостенко Г. Дім де живе історія / Григорій Хвостенко // Сумщина. – 2000. – № 106. – С. 3.

431. Хвостенко Г. ...І тисячу примірників від діаспори / Григорій Хвостенко // Сумщина. – 2007. – № 55. – С. 4.

432. Часницький М. М. Народження музею / М. М. Часницький // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини : матеріали III наук.-практ. конф. / Держбуд України, Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові. – Глухів : РВ ГДПУ, 2004. – С. 165 – 170.

433. Чернов В. Не буде пісні без баяна / Володимир Чернов // Сумщина. – 2008. – 8 серпня. – С. 2.

434. Чернов В. Пісня без акустики / Володимир Чернов // Сумщина. – 2011. – № 34-35. – С. 4.

435. Чижов О. І. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі : сторінки історії / Олександр Ігорович Чижов // Путивльський краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : Університетська книга, 2013. – Вип. 7. – С. 437 – 442.

436. Чому відмовчується Сумський облвідділ // Культурно-освітня робота. – 1948. – № 6. – С. 34 – 35.

437. Шамрай И. Районный очаг культуры / И. Шамрай // Путивльські відомості. – 2010. – № 23. – С. 2.

438. Ширше розмах культурно-освітньої роботи під час підготовки і проведення весінньої сівби! // Культурно-освітня робота. – 1948. – № 2. – С. 20 – 28.

439. Ширяєв В. О. Клуб і діти : Нариси з досвіду роботи культурно-освітніх закладів з дітьми / Владислав Олексійович Ширяєв. – К. : Мистецтво, 1975. – 168 с. ; Миронюк О. Г. Клуб і дозвілля молоді / Олена Григоровна Миронюк. – К. : Мистецтво, 1987. – 112 с.

440. Щоб наша історія була доступною // Фрунзенець. – 2009. – № 6. – С. 3.

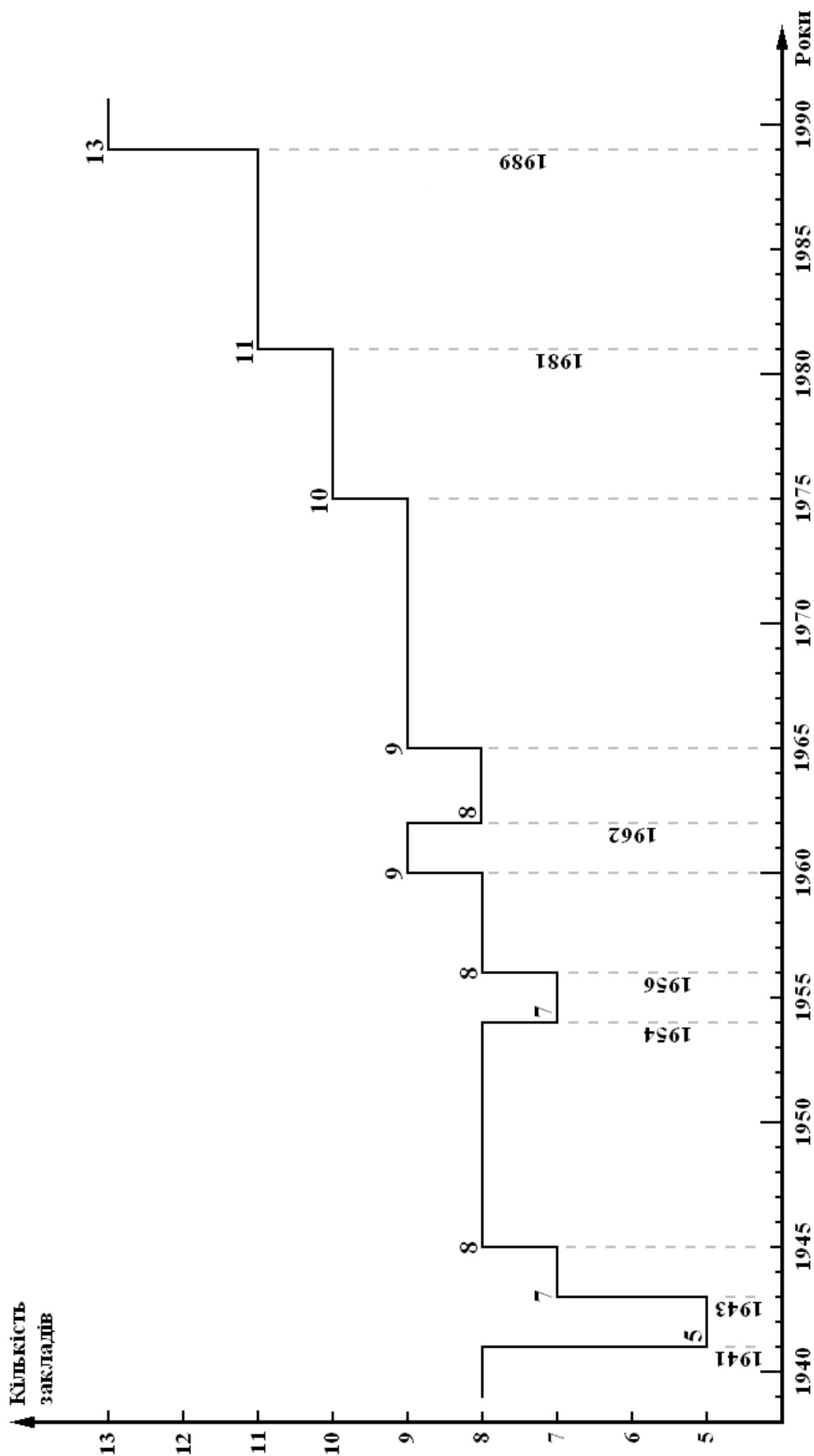
441. Юдін М. М. Культурна трансформація сучасного українського суспільства. Стан та перспективи Сумського регіону / Микола Михайлович Юдін // VII Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва “Культурна трансформація сучасного українського суспільства” : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : ДАКККіМ, 2009. – С. 152 – 160.

442. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки : світло і тіні / Василь Ісакович Юрчук. – К. : Асоціація „Україно”, 1995. – 80 с.

443. Юхта Т. Музей душі Сергія Гуцана / Тетяна Юхта // Сумщина. – 2015. – № 8. – С. 13.

444. Ярмач В. Сумська скульптурна галерея Івана Петровича Кавалерідзе / В. Ярмач // Художній музей : минуле та сучасність : матеріали наук. конф. присвяч. 80-річчю заснування Сумського художнього музею ім. Н. Х. Онацького / Управління культури Сумської облдержадміністрації, Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького. – Суми : ДОУНБ ім. Н. К. Крупської, 2001. – С. 114 – 116.

ДОДАТКИ

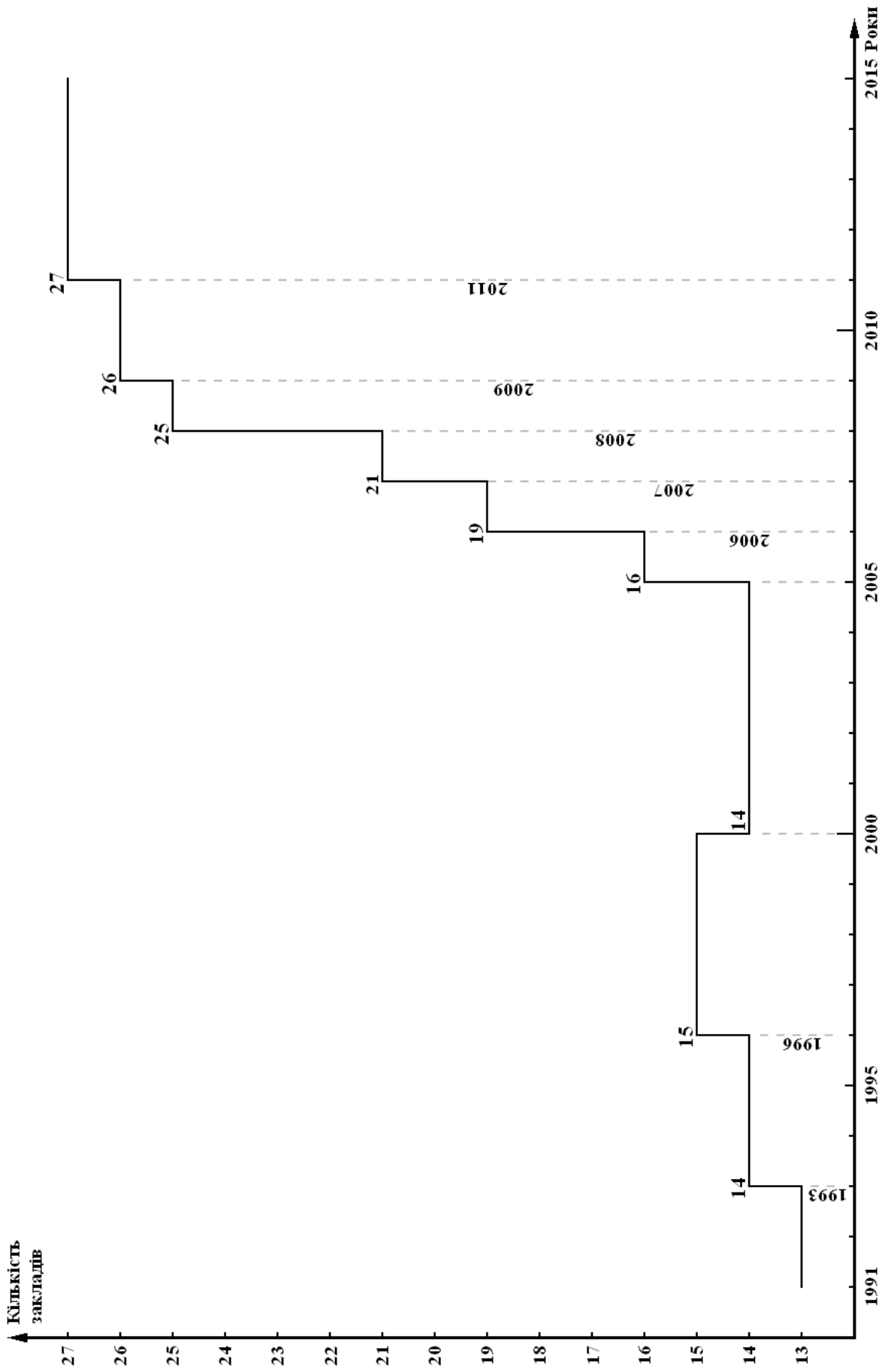

Додаток А

Динаміка розвитку мережі державних музеїв Сумщини з 1939 р. по 1991 р.

Складено за: [13, 2; 108, 3; 165, 7; 176, 128; 192, 127; 234, 2; 326, 31; 335, 2; 352, 4; 380, 77; 392, 9, 14, 16; 408, 6; 444, 114].

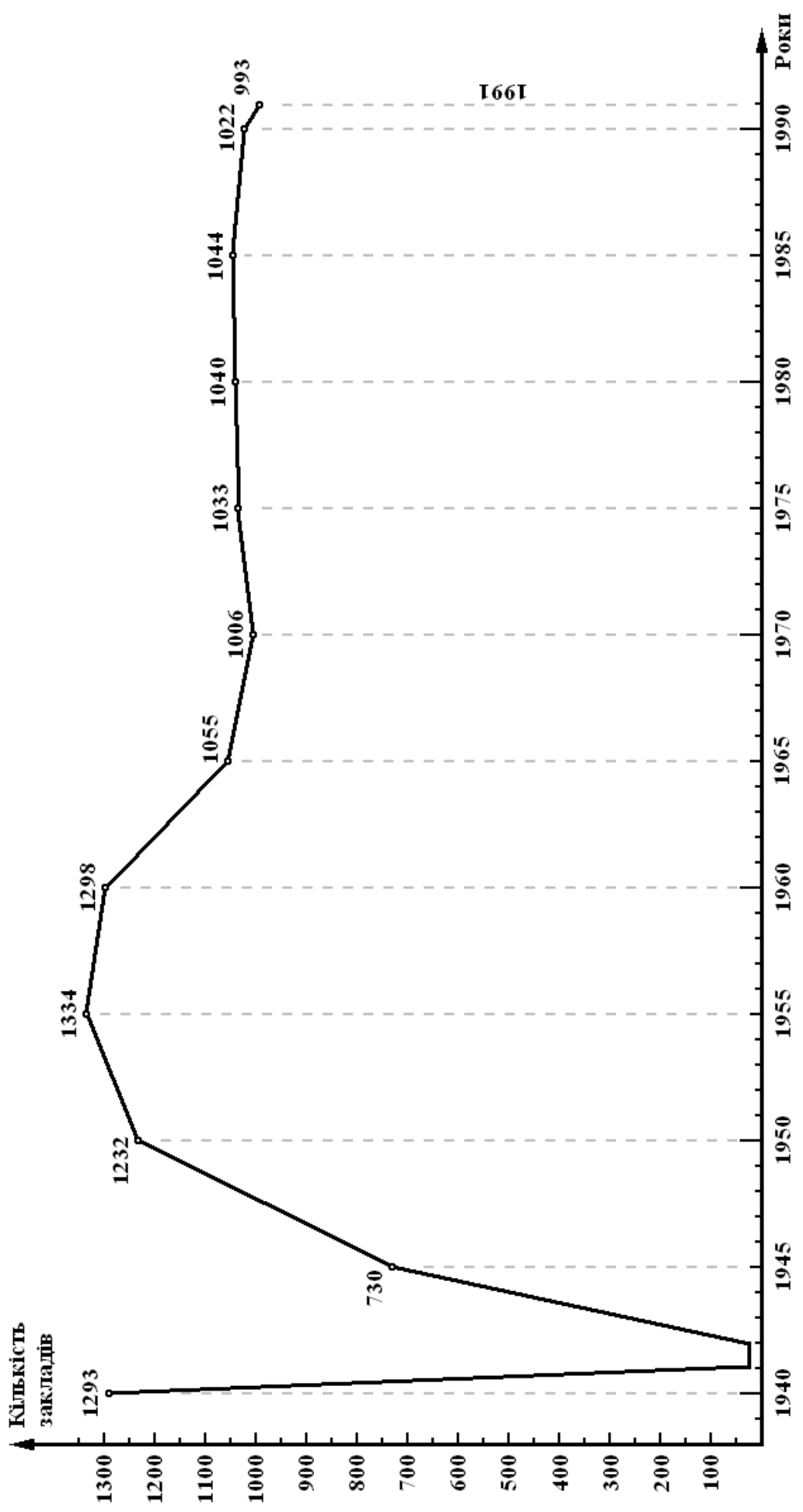

Додаток Б

Динаміка розвитку мережі державних музеїв Сумщини з 1991 р. по 2015 р.

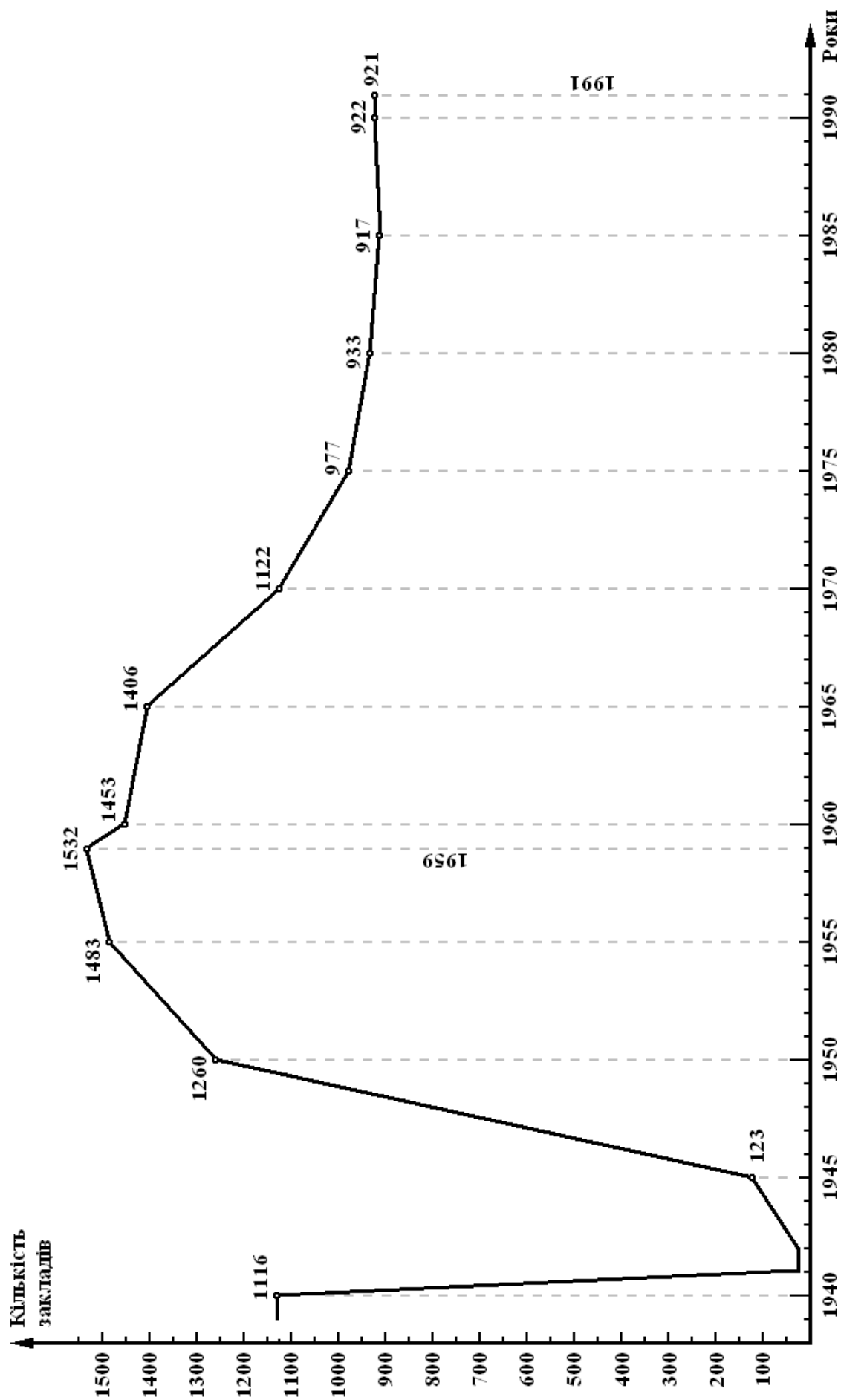
Складено за: [75, 2; 89, 6; 154, 1; 180, 7; 201, 23; 212, 2; 248, 7; 337, 7; 339, 2; 347, 5, 7 – 8, 14, 16, 23; 366, 58; 390, 6; 425, 1].

Додаток В

Динаміка розвитку мережі клубних закладів Сумщини з 1939 р. по 1991 р.

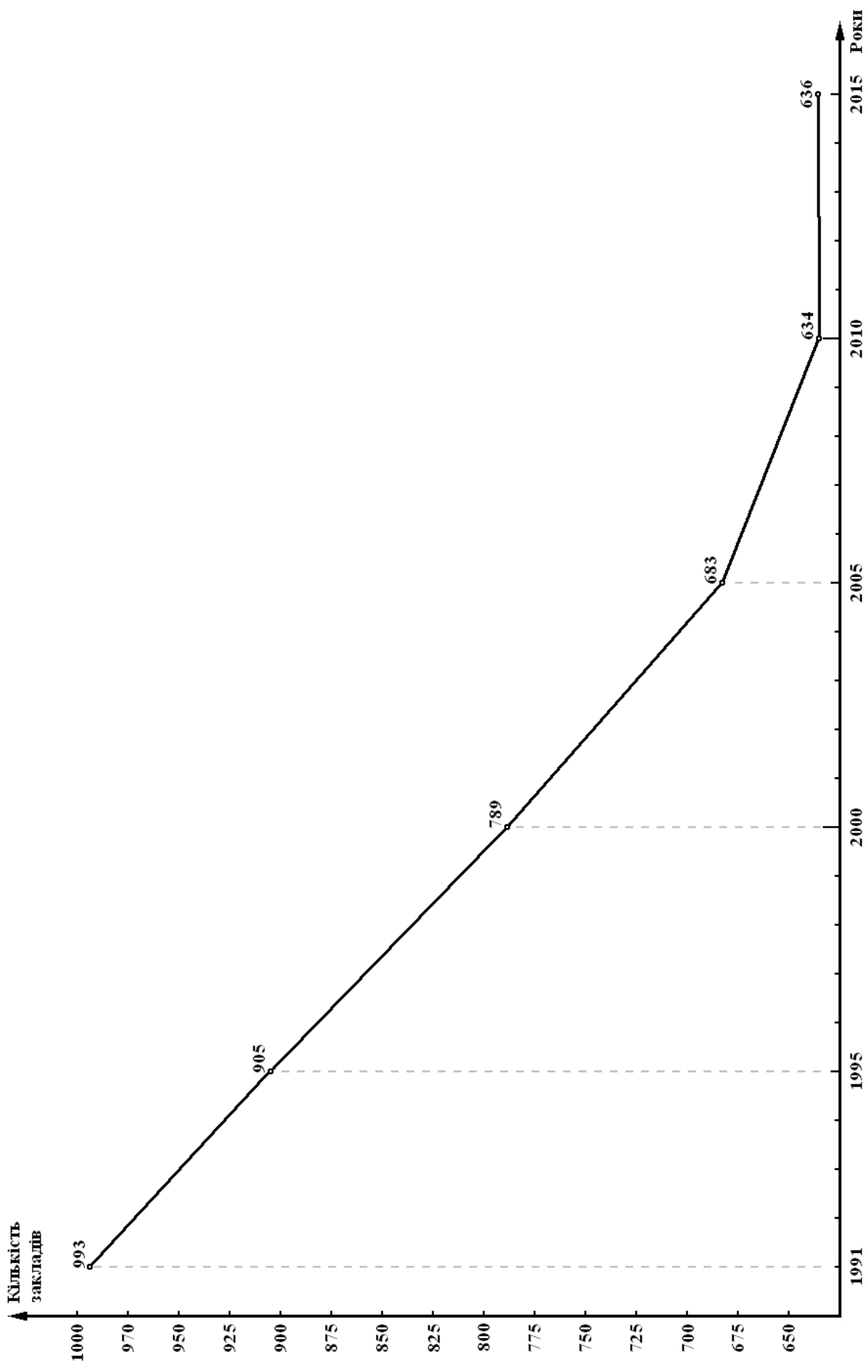
Складено за: [25, 1 зв.; 35, 1 зв.; 45, 46; 51, 1 зв.; 55, 1 зв.; 265, 56; 351, 477].

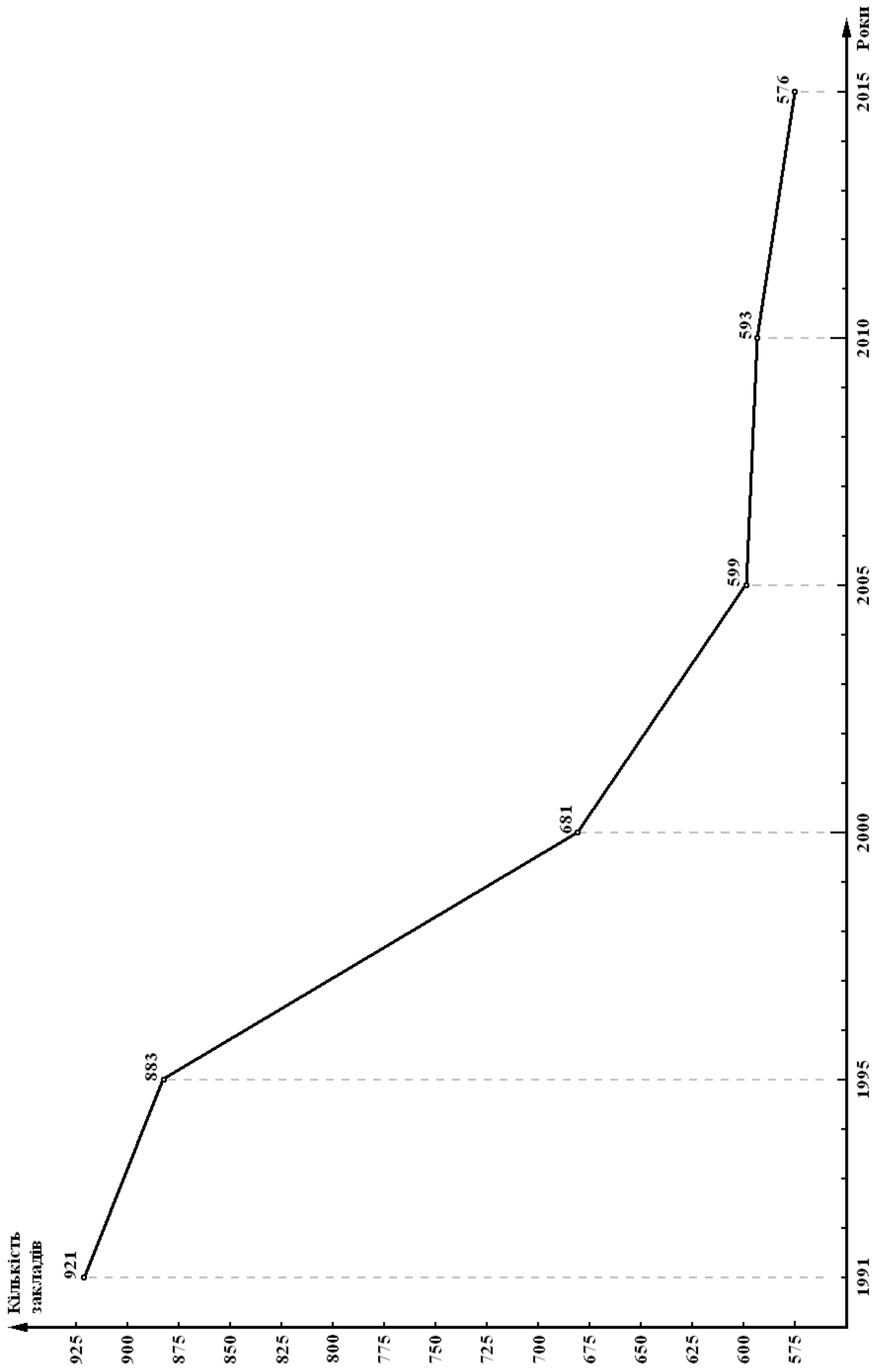
Додаток Г

Динаміка розвитку мережі масових бібліотек Сумщини з 1939 р. по 1991 р.

Складено за: [26, 12; 30, 3; 36, 7 зв.; 46, 5 зв.; 53, 1 зв.; 56, 1 зв.; 351, 475].

Додаток Д
Динаміка змін у мережі клубних закладів Сумщини з 1991 р. по 2015 р.
Складено за: [55, 1 зв.; 62, 1 зв.; 155, 1; 156, 1; 254, 3].

Додаток Е

Динаміка змін у мережі масових бібліотек Сумщини з 1991 р. по 2015 р.

Складено за: [56, 1 зв.; 64, 1 зв.; 155, 1; 156, 1; 254, 3].

Додаток Ж

Таблиця 2.1

Основні показники діяльності музеїв Сумщини за 1939 р.

Назва музею	Кількість експонатів	Відвідувачів за рік	Проведено екскурсій	Оформлено виставок	Прочитано лекцій
Путивльський краєзнавчий	4171	16122	Разом 484	Разом 14	Разом 117
Роменський міжрайонний краєзнавчий	8000	21321			
Охтирський краєзнавчий	2300	7493			
Конотопський міжрайонний краєзнавчий	3609	7818			
Глухівський краєзнавчий	3760	Не працював			
Сумський обласний краєзнавчий	Дані відсутні				
Сумський художній	3609	28461	Разом	Разом	Разом
Лебединський художній	883	15947	251	4	189

Складено за: [120, 1; 165, 7, 161 зв., 162 зв., 164 зв., 165 зв., 166 зв., 168].

Додаток 3

Таблиця 2.2

**Дані щодо розмірів музейних фондів та відвідуваності
державних музеїв Сумщини у 1955 – 1985 рр.**

Рік	1955	1965	1975	1985
Експонатів краєзнавчих музеїв на кінець року	24844	44831	54397	95397
Експонатів художніх музеїв на кінець року	5251	5935	7288	11440
Разом експонатів у музеях на кінець року	30095	50766	61685	106837
Кількість відвідувачів краєзнавчих музеїв, тис.	117,9	261,4	412,1	302,6
Кількість відвідувачів художніх музеїв, тис.	75,2	34,5	45,2	69,4
Загальна кількість відвідувачів музеїв, тис.	193,1	295,9	457,3	372,0

Складено за: [13, 1 – 2; 31, 3 – 3 зв.; 47, 1 – 1 зв.; 173, 9].

Додаток И

Таблиця 2.3

**Основні показники діяльності Народних музеїв
Сумської області на 1 грудня 1971 р.**

Назва музею, завідуючий	Кількість кімнат	Площа, м кв.	Кількість експонатів	Відвідало за рік	Проведено екскурсій	Прочитано лекцій	Відбулося бесід, зустрічей, вечорів	Кількість членів громадської ради
Лебединський краєзнавчий, педагог на пенсії Т. Г. Коваль	4	145	2009	11150	165	84	17	21
Трудової слави колгоспу ім. В.І.Леніна с. Токарі-Бережки, завклубом Д. Ф. Кучер	3	320	255	7075	45	21	15	4
Історії с. Яструбине, вчитель історії І. М. Приходченко	4	80	3150	1141	57	27	28	7
Історії заводу ім. М. В. Фрунзе, інженер Л. Б. Облонна	1	150	2011	4490	98	32	22	7

Складено за: [27, 1].

Додаток К

Таблиця 2.4

**Основні показники діяльності державних
музеїв Сумщини за 2015 р.**

Назва музею	Кількість експонатів	Відвідало за рік (тис. осіб)	Проведено екскурсій	Оформлено виставок
Сумський обласний краєзнавчий музей	47784	31,3	883	30
Сумський обласний художній музей	14790	27,3	661	13
Меморіальний будинок-музей А. П. Чехова у м. Суми	2492	6,0	251	9
Музеї державного історико-культурного заповідника у м. Путивль	23467	36,0	951	30
Музеї державного історико-культурного заповідника „Посулля”	41135	27,1	992	21
Музеї Національного заповідника „Глухів”	8460	9,0	321	9
Конотопський міський краєзнавчий музей	25852	14,2	480	25
Лебединський міський художній музей	1964	5,2	155	12
Охтирський міський краєзнавчий музей	11203	6,8	185	14
Шосткінський міський краєзнавчий музей	8600	33,0	649	26
Буринський районний краєзнавчий музей	2163	1,8	78	9
Кролевецький районний краєзнавчий музей	6521	1,1	49	6
Музей кролевецького ткацтва	2650	1,3	53	2
Лебединський районний краєзнавчий музей	4908	4,0	249	39
Тростянецький районний краєзнавчий музей	3798	7,1	299	–
Ямпільський районний краєзнавчий музей	1367	1,7	19	11
Усього	207154	212,9	6225	256

Складено за [156; 15].

Додаток Л

Таблиця 3.1

Порівняльні дані щодо приміщень державних клубів Сумщини та забезпечення їх інвентарем у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

Рік	Державних клубних закладів	Закладів, що мали кімнати для художньої самодіяльності	Мали глядацькі зали до 100 місць	Мали глядацькі зали від 100 до 300 місць	Мали глядацькі зали більше 300 місць	Мали радіоприймачі та радіоточки	Мали кіноустановки	Мали роялі та піаніно	Мали комплекти духових інструментів	Мали баяни, гармоні та акордеони
1962	662	393	146	432	82	599	451	30	125	606
1970	682	507	60	438	184	682	670	76	205	682
1984	850	623	153	508	189	662	*	170	221	814

* 767 клубів мали стаціонарні кіноустановки та 161 клуб мав пересувні кіноустановки.

Складено за: [12, 2; 25, 2; 43, 26].

Додаток М

Таблиця 3.2

Порівняльні дані щодо забезпечення технічними приладами державних клубів Сумщини станом на кінець 1970 р. та на кінець 1984 р.

Рік	Державних клубних закладів	Закладів, що мали телевізори	Мали магнітофони	Мали кінокамери	Мали фотоапарати	Мали проєкційну апаратуру(фільмоскопи, діапроектори та ін.)	Мали радіотрансляційні прилади
1970	682	233	357	16	45	167	30
1984	850	764	685	37	127	244	111

Складено за [25, 2; 43, 26]

Додаток Н

Таблиця 3.3

**Порівняльні дані щодо чисельності та освіти культпросвітніх працівників
у клубах Сумщини у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.**

Рік	Клубних закладів усіх відомств	З них державних клубних закладів	Культпросвітніх працівників у клубах усіх відомств	З них у державних клубах	Працівник з вищою освітою (державні клуби)	З них з вищою спеціальною освітою	Працівників з середньою освітою (державні клуби)	З них з середньою спеціальною освітою
1962	1081	662	1460	783	12	8	394	95
1970	1006	682	1648	1051	28	10	965	198
1984	1039	850	1956	1218	61	39	Дані відсутні	548

Складено за; [12, 1, 2, 2 зв.; 25, 1зв., 2, 2 зв.; 43, 1 зв., 26 зв.].

Додаток П

Таблиця 3.4

**Порівняльні дані щодо культурно-просвітньої діяльності
державних клубів Сумщини у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.**

Рік	Державних клубних закладів	Лекцій та доповідей	На них присутні (тис. осіб)	Спектаклів та концертів	На них присутні (тис. осіб)	Тематичних вечорів, усних журналів, диспутів та ін.	На них присутні (тис. осіб)	Усього гуртків	У них учасників (тис. осіб)
1962	662	35544	3036,1	11869	1965,4	15131	Дані відсутні	3217	37,8
1970	682	45487	4665,3	16068	3087,8	20582	2641,3	4943	70
1984	850	58907	3654	20604	3032,2	28774	2870,2	6161	88,8

Складено за: [12, 2, 2 зв., 17; 25, 2, 2 зв.; 43, 26, 26 зв.].

Додаток Р

Таблиця 3.5

**Порівняльні дані щодо основних показників діяльності масових бібліотек
Сумщини у 70-х рр. – на початку 90-х рр. ХХ ст.**

Рік	Масових бібліотек усіх відомств	Державних масових бібліотек	Колгоспних масових бібліотек	Профспілкових масових бібліотек	Масових бібліотек інших відомств	Видано літератури протягом року усіма масовими бібліотеками (тис. одиниць)	Книжковий фонд бібліотек усіх відомств (тис. одиниць)	Читачів у масових бібліотеках усіх відомств (тис. осіб)	Проведено масових заходів (державні бібліотеки)
1970	1122	711	100	308	3	15238,3	9044,6	819,8	33750
1975	977	796	53	126	2	Дані відсутні	10127	932,1	42572
1983	911	823	8	73	7	20650,9	13351,9	973,3	46494
1990	922	830	7	78	7	16687	13320,3	837	Дані відсутні

Складено за: [26, 1 А, 11 зв., 16; 30, 1 зв., 2 зв., 4; 42, 1, 1 зв., 31 зв.; 53, 1 зв.].

Додаток С

Таблиця 3.6

Порівняльні дані щодо чисельності та освіти бібліотечних працівників у масових бібліотеках Сумщини у 70-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Рік	Масових бібліотек усіх відомств	З них державних масових бібліотек	Бібліотечних працівників у масових бібліотеках усіх відомств	З них у державних масових бібліотеках	Працівників з вищою освітою (державні бібліотеки)	З них з вищою бібліотечною освітою	Працівників з середньою освітою (державні бібліотеки)	З них з середньою бібліотечною освітою
1970	1122	711	1200	985	217	168	766	362
1975	977	796	1539	1360	288	216	1072	499
1983	911	823	1737	1563	385	292	1178	685
1990	922	830	1814	1653	472	359	1181	875

Складено за: [26, 1 А, 11 зв.; 30, 2 зв., 4; 42, 1, 1 зв., 31 зв.; 53, 1 зв.; 54, 2 зв.].

Додаток Т

Аналітична записка

„Напрями удосконалення функціонування культурно-просвітньої сфери Сумської області”

(подано на розгляд до Сумської
обласної державної адміністрації,
вх. № 0447-01/ч)

Під час роботи над дисертаційним дослідженням „Розвиток культурно-просвітніх закладів на Сумщині (кін. 30-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)” у галузі культури області було виявлено ряд проблем, що не знаходять свого вирішення протягом тривалого часу. Проблеми закладів культури можна згрупувати за наступними основними категоріями:

- фінансового та іншого матеріального забезпечення;
- пов’язані з недосконалістю юридичної бази України;
- організаційно-функціональні.

Спираючись на історичний досвід роботи музеїв, клубів та бібліотек Сумської області, а також на загальноукраїнську та світову практику, можна надати ряд рекомендацій щодо можливих подальших кроків з оптимізації функціонування культурно-просвітницької галузі. Рекомендації доцільно поділити на такі, що стосуються культурно-просвітницької галузі загалом, та такі, що спрямовані на покращення функціонування окремих типів закладів культури.

Загальні рекомендації щодо оптимізації роботи культурно-просвітницької галузі

1. Дослідження історії культурно-просвітницьких закладів на прикладі закладів Сумського регіону свідчить, що заклади культури за родом діяльності не здатні забезпечити себе фінансово. Їх стабільне функціонування, перш за все, залежить від бюджетних коштів. Отже, у державному та місцевих бюджетах необхідно збільшувати статтю витрат на сферу культури.

2. З метою заохочення юридичних та фізичних осіб до спонсорування культурно-просвітницької галузі уряд має створити систему вигідних податкових пільг для спонсорів.
3. Потрібно посилити юридичну відповідальність посадових осіб за порушення законодавства у сфері культури, а також створити реально діючі правові механізми притягнення до відповідальності (спростити процедуру), оскільки сучасні механізми захисту інтересів закладів культури малоефективні.
4. Задля запобігання приписок у звітах, що особливо характерно для віддалених закладів культури у сільській місцевості, ввести обов'язкове фото- чи відеопідтвердження проведених заходів, для чого необхідно забезпечити заклади культури відповідною технікою.
5. За радянських часів у роботі культурно-просвітницьких закладів широко використовувався елемент змагання між окремими закладами, що однак мало не високий ефект, оскільки заохочення переможців було переважно нематеріальним. На сучасному етапі регулярне проведення різноманітних конкурсів на кращу роботу, переможці яких отримуватимуть реальну грошову винагороду, мають дати кращий ефект.
6. З метою оптимізації просвітницької та комунікативної функцій культурно-просвітницьких закладів сучасні умови вимагають розширення впровадження інформаційних технологій у культурно-просвітницькій галузі. Реальність сьогодення вимагає забезпечення комп'ютерною технікою з безлімітним Інтернетом клубних та бібліотечних закладів у сільській місцевості, де зазвичай доступ до світової електронної мережі ще є обмеженим. Необхідно створити процедуру для придбання через інтернет-аукціони нових експонатів для державних музеїв, яка на сьогодні відсутня. Культурно-просвітницьким закладам у рекламних цілях потрібно ширше висвітлювати свою роботу, використовуючи для цього засоби Інтернету, перш за все соціальні мережі (зараз ще переважна більшість закладів культури не має власних сайтів чи сторінок у соціальних мережах).

Рекомендації щодо покращення роботи музейних закладів

7. З метою збільшення інтересу населення до державних музеїв необхідно періодично оновлювати зміст частини музейних експозицій. Фонди більшості музеїв це дозволяють. Слід відзначити, що музеї Сумщини за роки незалежності дуже рідко перебудовували свої експозиції, деякі експозиції залишилися майже незмінними десятиліттями. Слід частіше організовувати тимчасові виставки. Для цього, окрім власне музейних фондів, варто активніше залучати на комерційній основі власників приватних колекцій (з розподілом за домовленістю коштів, зібраних від відвідування виставок, між власниками збірок та музеєм). За прикладом приватних музеїв, доцільно створювати пересувні виставки, які б гастролювали між музеями області та країни.

8. Заради цілісності висвітлення історії регіону експозиціями державних краєзнавчих музеїв у тих музеях, де відсутні тематичні експозиції періодів 1917 – 1921 рр. (революційні події, національно-визвольна боротьба, громадянська війна) та 1921 – 1991 рр. (радянського суспільства), їх варто побудувати, враховуючи сучасне історичне бачення.

9. Задля активізації музеєтворчих та пам'яткоохоронних процесів в області необхідно створити історико-культурні заповідники у містах Суми, Лебедин, Тростянець, Охтирка, що мають численні пам'ятки архітектури та історії. Ініціатива у справі створення заповідників має надходити від уряду України, оскільки місцева влада з різних причин гальмує процес їх створення (у межах заповідника та прилеглих зон накладаються обмеження на зведення нових будівель, проведення земляних робіт та ін.).

10. Потрібно посилити юридичну відповідальність за порушення пам'яткоохоронних норм: за самовільну перебудову архітектурних пам'яток чи інше неналежне використання, що загрожує спорудам (не виключаючи конфіскацію пам'яток у власників-порушників), а також за незаконне проведення археологічних розкопок. Підключити актив громадських музеїв до регулярного спостереження за місцями ймовірної діяльності „чорних” археологів у своїй місцевості, з метою своєчасного оповіщення правоохоронні органи про факти правопорушення.

11. З метою розвитку туризму, що також ініціює процеси розвитку музейної справи, необхідна розробка та втілення державних програм, що забезпечували б вигідні умови для туристичного бізнесу (сприятливий податковий режим, що має позначитися на вартості екскурсій та платні за перебування у готелях, спрощення процедури створення та роботи готелів сімейного типу, як перспективних у сучасних умовах та ін.).

Рекомендації щодо оптимізації роботи клубних та бібліотечних закладів

12. На сьогодні однією з причин падіння популярності бібліотек є широка доступність літератури у мережі Інтернет. Проте переважна більшість літератури, що є наявною в Інтернеті зберігається там незаконно, без дозволу авторів, порушуючи їх права. Отже, уряду бажано прийняти дієві закони, що будуть захищати авторські права у світовій електронній мережі (не виключаючи блокування файлообмінників з незаконно розміщеною літературою). Якщо більшість сучасної літератури у мережі Інтернет стане доступною лише платно, при наявності програм з забезпечення бібліотек примірниками нової літератури, попит на інформаційні послуги бібліотек має зрости.

13. Задля покращення функціонування клубів необхідно започаткувати нові обласні, районні та міські культурно-мистецькі заходи, огляди, конкурси, фестивалі. Під час підготовки до них активізується діяльність клубних закладів, місцевими посадовцями приділяється більше уваги сфері культури.

14. З метою поповнення фондів бібліотек сучасною літературою бібліотекам належить й надалі розвивати співпрацю з іноземними просвітницькими організаціями, українською діаспорою, вести активний пошук нових партнерів у цьому напрямку. Також треба частіше проводити акції з добровільного збору літератури у населення. Важливим завданням уряду є створення нових державних програм, спрямованих на поповнення літературою бібліотек.

15. Однією з причин низького відвідування різноманітних масових заходів у клубах та бібліотеках є недостатнє інформування населення про проведення цих заходів. Отже, важливо організувати систему анонсування населення щодо програми роботи

клубів та бібліотек. Для цього треба укласти домовленість з різними місцевими підприємствами, установами, організаціями про оповіщення їх співробітників з означеної тематики. Суттєву підтримку у цій справі може надати місцева влада. Наприклад, у договір оренди торговельних ларьків на зупинках громадського транспорту можна включити обов'язковий пункт про періодичне розміщення на інформаційних дошках зупинок об'яв щодо програми роботи закладів культури.

16. Задля залучення нових відвідувачів до клубних та бібліотечних закладів потрібно урізноманітнити спрямованість гуртків та клубів за інтересами, що працюють при закладах культури. Окрім залучення волонтерів, на посаду керівників гуртків за певну оплату доцільно запрошувати фахівців пенсійного віку.

17. Болючим питанням багатьох клубів та бібліотек області залишається відсутність опалення. Найгостріше це питання стоїть на селі, особливо для великих клубних приміщень. Тому місцева влада має усіляко сприяти переведенню закладів культури на енергетично економні технології опалення, утепленню їхніх приміщень, облаштуванню автономного опалення у окремих боксах приміщень (декілька кімнат, де безпосередньо ведеться робота з населенням).

18. З метою розширення дозвілєвої сфери роботи клубних закладів, а також отримання додаткового прибутку, у містах, де можна розраховувати на найбільший попит та, відповідно, окупність, при клубах доцільно створювати кафе з майданчиками розважальних автоматів (аерохокей, пінбол, настільний футбол та ін.), дитячими ігровими майданчиками.

19. Виходячи із зовнішньополітичних обставин нашої країни, доцільно за домовленістю зі штабами цивільної оборони та силовими структурами поновити оборонно-масовий та спортивний напрямки роботи клубів (семінари та практикуми за програмами цивільної оборони, допризовну підготовку молоді, спортивно-прикладні змагання).

Отже, на думку автора, для оптимізації роботи культурно-просвітницьких закладів вирішальним чинником є дії уряду України. Саме від уряду залежить розробка і запровадження нормативного забезпечення сприятливих умов роботи означених закладів та їх повноцінне фінансування. Також важливе значення має

розуміння та допомога закладам культури органів місцевої влади. Власними силами музеї, клуби та бібліотеки можуть вирішити лише окремі другорядні питання з покращення своєї діяльності.

Додаток У**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ****Статті у наукових фахових виданнях України**

1. Чижов О. І. Історико-культурні заповідники Сумської області : історія виникнення та перспективи розвитку / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2011. – № 1. – С. 178 – 182.

2. Чижов О. І. Виникнення та діяльність громадських музеїв на Сумщині у 50 – 80-х роках ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2011. – № 3. – С. 180 – 186.

3. Чижов О. І. Розвиток державних музеїв Сумської області у незалежній Україні / Олександр Ігорович Чижов // Наукові записки [Педагогіка. Історія] : зб. наук. статей / Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. С (100). – С. 263 – 272.

4. Чижов О. І. Клубна мережа Сумської області на сучасному етапі : стан, особливості діяльності та перспективи розвитку / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2012. – № 3. – С. 242 – 247.

5. Чижов О. І. Культурне життя Сумської області : особливості функціонування бібліотечних закладів наприкінці 30-х – на початку 50-х років ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2013. – № 1. – С. 238 – 243.

Статті у наукових фахових виданнях України,**включених до міжнародних науково-метричних баз**

6. Чижов О. І. Розвиток та основні проблеми функціонування масових та універсальних бібліотек Сумської області : 90-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Вісник Національної академії керівних кадрів

культури та мистецтв : наук. журнал / НАКККиМ. – К. : Міленіум, 2015. – № 1. – С. 200 – 204.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Чижов О. І. Створення історико-культурних заповідників на Сумщині в 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. / Олександр Ігорович Чижов // *Культура і суспільство ХХІ століття : духовні, культурологічні, соціальні виміри* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 – 28 травня 2010 р. – К. : НАКККиМ, 2010. – С. 174 – 177.

8. Чижов О. І. До питання функціонування Конотопського та Глухівського музеїв / Олександр Ігорович Чижов // *Проблеми удосконалення професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін* : зб. матеріалів Всеукр. відкритої наук.-практ. конф, присвяч. пам'яті А. Ф. Кречківського, м. Суми, 7 – 9 квітня 2011 р. – Суми : Вінніченко М. Д., 2011. – С. 224 – 226.

9. Чижов О. І. Висвітлення діяльності музеїв на Сумщині в місцевій пресі у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // *Матеріали ІХ Всеукр. іст.-краєзнавчої конф. з міжнар. участю, м. Суми, 24 – 25 листопада, 2011 р.* – Суми : Вид-во СумДПУ, ім. А. С. Макаренка, 2011. – С. 225 – 227.

10. Чижов О. І. Формування клубної мережі Сумщини (20 – 30-і рр. ХХ ст.) / Олександр Ігорович Чижов // *Інновації як чинник суспільного розвитку : теорія та практика* : матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. у 2 ч., м. Суми, 30 – 31 травня 2012 р. – Суми, НІКО, 2012. – Ч. 2. – С. 141 – 143.

11. Чижов О. І. Діяльність обласних бібліотек Сумської області на початку 50-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // *Х Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Українська культура : виклики сьогодення”* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р. – К. : НАКККиМ, 2012. – С. 668 – 670.

12. Чижов О. І. Співпраця бібліотек Сумщини з зарубіжними культурно-просвітницькими установами у роки незалежності / Олександр Ігорович Чижов // *Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теор. конф., присвяч. пам'яті видатного українського вченого, д-ра філос. наук,

проф. Олександра Миколайовича Семашка, м. Київ, 11 – 12 квітня 2013 р. – К. : НАКККиМ, 2013. – С. 113 – 115.

13. Чижов О. І. Розвиток бібліотечної справи на Сумщині в умовах лібералізаційних процесів перебудови / Олександр Ігорович Чижов // XI Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Взаємодія культур і збереження розмаїття форм культурного самовираження в умовах глобалізації” : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 – 29 травня 2013 р. – К. : НАКККиМ, 2013. – С. 347 – 350.

14. Чижов О. І. Історіографія періоду незалежності. Розвиток культурно-просвітницьких закладів Сумщини в умовах незалежності України : історіографія питання / Олександр Ігорович Чижов // Перші наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О. І. Путра : зб. матеріалів Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 19 – 20 березня 2014 р. – К. : НАКККиМ, 2014. – С. 53 – 55.

15. Чижов О. І. Виникнення приватних музеїв та музеїв громадських організацій на Сумщині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Охорона культурної спадщини в Україні : аспекти соціокультурної взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф. в НАКККиМ, м. Київ, 5 – 6 червня 2014 р. – К. : НАКККиМ, 2014. – С. 155 – 157.

16. Чижов О. І. Формування музейної мережі Сумщини у першій чверті ХХ століття / Олександр Ігорович Чижов // Треті наукові читання, присвячені пам'яті доктора філософських наук, професора О. М. Семашка „Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні” : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 1 червня 2016 р. – К. : НАКККиМ, 2016. – С. 108 – 111.

17. Чижов О. І. Перетворення у державному музейництві Сумщини у першій половині 90-х рр. ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини : актуальні виклики сучасності : зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 9 – 10 червня 2016 р. – К. : НАКККиМ, 2016. – С. 97 – 100.

18. Чижов О. І. Просвітянський рух на Сумщині у першій половині ХХ ст. / Олександр Ігорович Чижов // Другі наукові читання, присвячені пам'яті доктора

історичних наук, професора О. І. Пудра : матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ, 20 листопада 2016 р. – К. : НАКККіМ, 2017. – С. 49 – 51.

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації

19. Чижов О. І. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі : сторінки історії / Олександр Ігорович Чижов // Путивльський краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : Університетська книга, 2013. – Вип. 7. – С. 437 – 442.